

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُمْ

تاریخ (۳) ایران و جهانِ معاصر

رشته ادبیات و علوم انسانی

راهنمای معلم

پایه دوازدهم

دوره دوم متوسطه

دانلود سوالات آزمون

راهنمای کامل آزمون

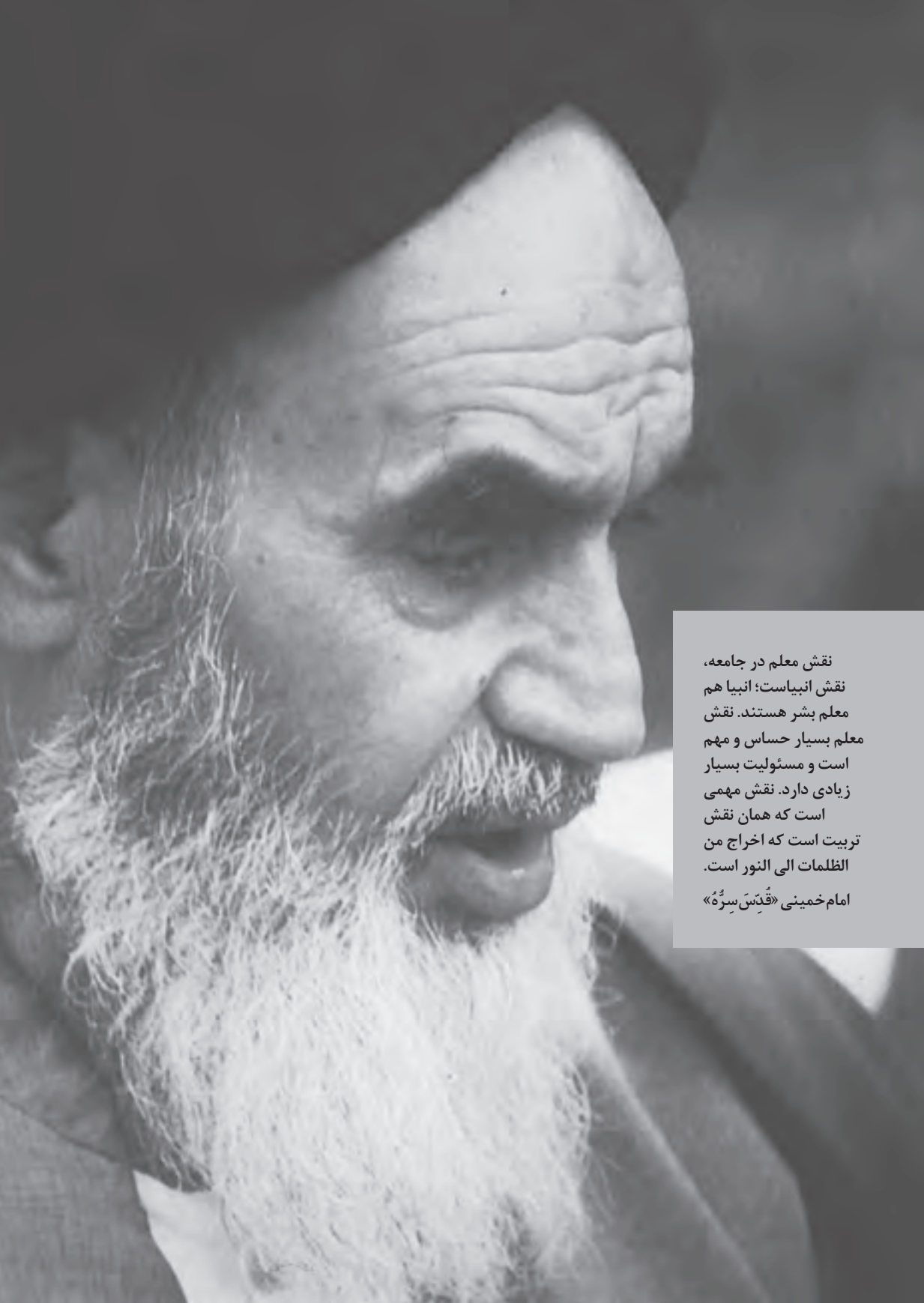
وزارت آموزش و پرورش

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

- نام کتاب: راهنمای معلم تاریخ (۳) ایران و جهان معاصر - پایه دوازدهم دوره دوم متوسطه - ۱۳۸۵
- پدیدآورنده: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
- مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف: دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
- شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف: عباس پرتوی مقدم، طیبہ حمزہ بیگی (مبحث راهبردهای یاددهی - یادگیری) (اعضای گروه تألیف) و با همکاری حشمت‌الله سلیمی - بهروز راستانی (ویراستار)
- آماده سازی و نظارت بر چاپ و توزیع: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
- شناسه افزوده آماده‌سازی: احمدرضا امینی (مدیر امور فنی و چاپ) - جواد صفری (مدیر هنری) - رضوان جهانی فریمانی (صفحه‌آرا) - فاطمه باقری مهر، زهرا ایمانی نصر، حسین چراغی، سید کیوان حسینی، سپیده ملک‌ایزدی و ناهید خیام‌باشی (امور آماده‌سازی)
- نشانی سازمان: تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی)
تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۸۸۳۰۹۲۶۶، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹
وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir
- ناشر: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران: تهران - کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (داروپخش) تلفن: ۴۴۹۸۵۱۶۱-۵، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹
- چاپخانه: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»
- سال انتشار و نوبت چاپ: چاپ اول ۱۳۹۸

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۰۵-۳۴۱۲-۰

ISBN: 978-964-05-3412-0

نقش معلم در جامعه،
نقش انبیاست؛ انبیا هم
معلم بشر هستند. نقش
معلم بسیار حساس و مهم
است و مسئولیت بسیار
زیادی دارد. نقش مهمی
است که همان نقش
تربیت است که اخراج من
الظلمات الی النور است.
امام خمینی «قُدَسَ سِرُّهُ»

کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز از این سازمان، ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

فهرست

بخش اول: کلیات؛ برنامه درسی تاریخ.....	۱.
مقدمه.....	۲.
مبانی و منطق.....	۴.
رویکرد.....	۷.
شایستگی های درس تاریخ.....	۹.
شایستگی های درس تاریخ پایه دوازدهم.....	۹.
مفاهیم اساسی و خُرد کتاب تاریخ (۳).....	۱۰.
مهارت های اساسی و خُرد کتاب تاریخ (۳).....	۱۱.
راهبردهای یاددهی - یادگیری.....	۱۲.
۱- روش تدریس مبتنی بر پیش سازمان دهنده.....	۱۳.
۲- روش تدریس مبتنی بر کاوشگری.....	۱۵.
۳- روش تدریس مبتنی بر بحث گروهی.....	۱۶.
۴- روش تدریس پرسش و پاسخ.....	۱۷.
۵- روش تدریس مبتنی بر همیاری (یادگیری مشارکتی).....	۱۸.
بخش دوم: راهنمای تدریس تاریخ (۳) ایران و جهانِ معاصر.....	۲۱.
درس ۱- تاریخ نگاری و منابع دوره معاصر.....	۲۲.
منطق و فلسفه طراحی درس.....	۲۲.
هدف ها و انتظار ها.....	۲۲.
شبکه مفهومی.....	۲۴.
مرور فعالیت ها.....	۲۴.

درس ۲- ایران و جهان در آستانه دوره معاصر	۲۷
منطق و فلسفه طراحی درس	۲۷
هدف‌ها و انتظارها	۲۸
شبکه مفهومی	۲۹
جدول سال‌شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران و جهان در آستانه دوره معاصر	۳۰
مرور فعالیت‌ها	۳۲
ضمائم و ملحقات	۳۴
۱- اعلامیه استقلال آمریکا (سال ۱۷۷۶ م)	۳۴
۲- اعلامیه حقوق بشر و شهروندی فرانسه (۱۷۸۹ م)	۳۵
۳- لایحه (اعلامیه) حقوق انگلستان	۳۶

درس ۳- سیاست و حکومت در عصر قاجار (از آغاز تا پایان سلطنت ناصرالدین‌شاه)	۳۸
منطق و فلسفه طراحی درس	۳۸
هدف‌ها و انتظارها	۳۸
شبکه مفهومی	۴۰
نمودار خط‌زمان رویدادهای مهم عصر قاجار	۴۱
مرور فعالیت‌ها	۴۲
ضمائم و ملحقات	۴۵
۱- عهدنامه مجمل	۴۵
۲- عهدنامه مفصل	۴۶
۳- عهدنامه گلستان	۴۹
۴- عهدنامه فین‌کن‌اشتاین	۵۰
۵- عهدنامه ترکمانچای	۵۱
۶- عهدنامه ارزنة الروم	۵۴
۷- معاهده پاریس	۵۶
۸- قرارداد آخال	۵۸

- ۹- قرارداد رویتر ۶۰
- ۱۰- امتیاز لاتاری ۶۴
- ۱۱- قرارداد (امتیاز) توتون و تنباکو ۶۵

- درس ۴- اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار ۶۷
- منطق و فلسفه طراحی درس ۶۷
- هدف‌ها و انتظارها ۶۷
- شبکه مفهومی ۶۹
- مرور فعالیت‌ها ۷۰

- درس ۵- انقلاب مشروطه ایران ۷۲
- منطق و فلسفه طراحی درس ۷۲
- هدف‌ها و انتظارها ۷۲
- شبکه مفهومی ۷۴
- جدول سال‌شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران در دوره انقلاب مشروطه ۷۵
- مرور فعالیت‌ها ۷۶
- ضمائم و ملحقات ۷۹
- ۱- گزیده‌ای از رساله مکالمات مقیم و مسافر ۷۹
- ۲- متن کامل قانون اساسی مشروطه ۸۵
- ۳- متمم قانون اساسی مشروطه ۹۲

- درس ۶- جنگ جهانی اول و ایران ۱۰۳
- منطق و فلسفه طراحی درس ۱۰۳
- هدف‌ها و انتظارها ۱۰۳
- شبکه مفهومی ۱۰۵
- جدول سال‌شمار رویدادهای مهم جنگ جهانی اول ۱۰۶

جدول سال شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران در زمان جنگ جهانی اول	۱۰۷
مرور فعالیت ها	۱۰۸
ضمائم و ملحقات	۱۱۰
قرارداد ۱۹۱۹	۱۱۰

درس ۷- ایران در دوره حکومت رضاشاه	۱۱۲
منطق و فلسفه طراحی درس	۱۱۲
هدف ها و انتظارها	۱۱۲
شبکه مفهومی	۱۱۴
جدول سال شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۰ ش	۱۱۵
مرور فعالیت ها	۱۱۷
ضمائم و ملحقات	۱۱۹
۱- قرارداد ۱۹۲۱ ایران و شوروی	۱۱۹
۲- پیمان سعدآباد	۱۲۴

درس ۸- جنگ جهانی دوم و جهان پس از آن	۱۲۶
منطق و فلسفه طراحی درس	۱۲۶
هدف ها و انتظارها	۱۲۶
شبکه مفهومی	۱۲۹
جدول سال شمار رویدادهای جنگ جهانی دوم	۱۳۰
جدول رویدادهای مهم دوران جنگ سرد	۱۳۱
مرور فعالیت ها	۱۳۲

درس ۹- نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران	۱۳۴
منطق و فلسفه طراحی درس	۱۳۴
هدف ها و انتظارها	۱۳۵

۱۳۷.....	شبکه مفهومی
۱۳۸.....	جدول سال شمار رویدادهای مهم جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران
۱۴۱.....	مرور فعالیت ها
۱۴۲.....	ضمائم و ملحقات
۱۴۲.....	۱- قرارداد داری
۱۴۵.....	۲- قرارداد نفتی ۱۹۳۳م/ ۱۳۱۲ش
۱۵۵.....	۳- قرارداد الحاقی گس - گلشائیان
۱۵۸.....	۴- قانون ملی شدن صنعت نفت ایران

۱۶۰.....	درس ۱۰ - انقلاب اسلامی
۱۶۰.....	منطق و فلسفه طراحی درس
۱۶۱.....	هدف ها و انتظارها
۱۶۳.....	شبکه مفهومی
۱۶۴.....	جدول سال شمار رویدادهای مهم از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷
۱۷۳.....	مرور فعالیت ها
۱۷۵.....	ضمائم و ملحقات
۱۷۵.....	۱- تصویب نامه انجمن های ایالتی و ولایتی
۱۷۸.....	۲- اصول شش گانه انقلاب سفید
۱۷۸.....	۳- لایحه کاپیتولاسیون
۱۷۹.....	۴- متن تلگراف ها و سخنرانی های حضرت امام علیه السلام درباره تصویب نامه انجمن های ایالتی و ولایتی

۱۸۴.....	درس ۱۱ - استقرار و تثبیت جمهوری اسلامی
۱۸۴.....	منطق و فلسفه طراحی درس
۱۸۵.....	هدف ها و انتظارها
۱۸۶.....	شبکه مفهومی
۱۸۷.....	جدول سال شمار رویدادهای مهم دوران جمهوری اسلامی ایران

درس ۱۲- جنگ تحمیلی و دفاع مقدس	۱۸۸
منطق و فلسفه طراحی درس	۱۸۸
هدف‌ها و انتظارها	۱۸۹
شبکه مفهومی	۱۹۱
جدول سال شمار رویدادهای مهم دوران جنگ تحمیلی و دفاع مقدس	۱۹۲
مرور فعالیت‌ها	۱۹۵
بخش سوم : ارزشیابی و سنجش	۱۹۷
نکته‌های مهم در طراحی آزمون استاندارد و معتبر	۲۰۰
انواع آزمون‌ها و نمونه پرسش‌ها	۲۰۰
الف) آزمون‌های عینی (پاسخ‌گزین)	۲۰۱
۱- آزمون صحیح - غلط	۲۰۱
۲- آزمون جورکردنی یا خوشه‌ای	۲۰۴
۳- آزمون چندگزینه‌ای	۲۰۶
ب) آزمون‌های ذهنی (پاسخ‌ساز یا تشریحی)	۲۱۰
آزمون‌های کوتاه پاسخ	۲۱۱
طرح پرسش از فعالیت‌ها	۲۱۳
منابع و مآخذ دانش‌افزایی	۲۱۶

بخش اول: کلیات

برنامهٔ درسی تاریخ

در برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، بازده حوزه تربیت و یادگیری به عنوان نقشه راه تعلیم و تربیت تعریف شده است. حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی یکی از این حوزه‌هاست که درس تاریخ را نیز شامل می‌شود. حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی به مطالعه کنش‌ها، روابط و تعاملات انسانی می‌پردازد و در پی تقویت و پرورش کنش‌های مطلوب و متناسب با نظام معیار اسلامی و برقراری رابطه مثبت و سازنده با محیط‌های اجتماعی و طبیعی، حول محور رابطه با خداست. رسالت اصلی این حوزه، تحقق تربیت مدنی و آماده کردن یادگیرندگان برای درک موقعیت و هویت فردی و جمعی خویش و مشارکت آگاهانه و مسئولانه در زندگی اجتماعی از طریق ایجاد فرصت‌ها و تجربه‌های یادگیری مهم، معنادار، یکپارچه و مسئله‌محور است.

برنامه درسی حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی با تمرکز بر فرایند کاوشگری، درصدد ایجاد موقعیت‌هایی برای دانش‌آموزان است تا آنان را قادر سازد، روش‌های متعددی را برای شناخت محیط‌های اجتماعی و طبیعی و تجزیه و تحلیل پیوستگی‌ها و تعامل متقابل این محیط‌ها کشف کنند و به کار گیرند. این حوزه، از طریق تقویت روحیه کنجکاوی، ارتقای پرسشگری، توسعه مهارت‌های کاوشگری و بسط تفکر انتقادی، به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا جوامعی را که در آن زندگی می‌کنند، اعم از محلی، ملی و جهانی و نیز حقوق و مسئولیت‌هایشان را بهتر بشناسند و مشارکت و همکاری مؤثر و سازنده‌ای در عرصه زندگی اجتماعی داشته باشند. این برنامه همچنین به دنبال ایجاد موقعیت‌هایی است که طی آن دانش‌آموزان بتوانند به شیوه‌ها و الگوهای شکل‌دهنده کنش مردم و جوامع، به اقتضای دیدگاه‌ها، ارزش‌ها و نگرش‌های متفاوت در زمان و مکان‌های مختلف پی ببرند و هویت خویش را در پیوند با تاریخ، میراث فرهنگی، محیط طبیعی و زمینه‌های خاص خود شناسایی کنند. علاوه بر اینها، حوزه مذکور موقعیت‌هایی را ایجاد می‌کند که طی آن فراگیرندگان بتوانند، به روابط متقابل ساکنان کره زمین با یکدیگر و نیز با محیط اطراف خود توجه کنند و شیوه‌هایی را برای حل مسائل و چالش‌های محیطی و توسعه پایدار پیشنهاد دهند.

قلمرو حوزه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی شامل روابط و تعاملات درونی و بیرونی محیط‌های

انسانی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در پیوند با مکان و محیط طبیعی است و محتوا، فرایندها و روش‌های خود را از دانش‌های تاریخ، جغرافیا، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، حقوق، اقتصاد، روان‌شناسی، مردم‌شناسی، مطالعات فرهنگی و... کسب می‌کند.

در دوره اول ابتدایی، «شایستگی» و محتوای مرتبط با حوزه تربیت و یادگیری علوم انسانی و مطالعات اجتماعی از طریق تلفیق با سایر حوزه‌ها ارائه می‌شود. شایستگی‌ها و محتوای این حوزه در دوره تحصیلی دوم ابتدایی (پایه‌های چهارم، پنجم و ششم)، به شکل «تلفیق درون حوزه‌ای» و در دوره اول متوسطه (پایه‌های هفتم، هشتم و نهم) به صورت «تجمع درون حوزه‌ای» و در قالب درس مطالعات اجتماعی عرضه می‌شوند؛ اما در دوره دوم متوسطه، شایستگی‌ها و محتوای مورد نظر به صورت نیمه تخصصی و در قالب درس‌های مستقل ارائه می‌شوند و درس تاریخ یکی از این درس‌هاست.

جدول عنوان و ساعت تدریس درس تاریخ

دوره تحصیلی/ رشته تحصیلی	عنوان درس	پایه تحصیلی	ساعت تدریس هفتگی
۱	مطالعات اجتماعی	چهارم	
		پنجم	
		ششم	
۲	مطالعات اجتماعی	در قالب تلفیق درون حوزه‌ای	
		هفتم	۳
		هشتم	۳
۳	مطالعات اجتماعی	نهم	۳
		دوم	۳
		یازدهم	۳
دوم متوسطه/ رشته ادبیات و علوم انسانی	تاریخ ۱	دوازدهم	۲
	تاریخ ۲		
	تاریخ ۳		

دوره تحصیلی / رشته تحصیلی	عنوان درس	پایه تحصیلی	ساعت تدریس هفتگی
۴ دوم متوسطه / رشته علوم و معارف اسلامی	تاریخ اسلام ۱	دهم	۲
	تاریخ اسلام ۲	یازدهم	۲
	تاریخ ۳	دوازدهم	۲
۵ دوم متوسطه / رشته های علوم تجربی و ریاضی و فیزیک	تاریخ معاصر	یازدهم	۲
۶ دوم متوسطه / رشته های فنی و حرفه ای و کار دانش	تاریخ معاصر	دوازدهم	۲

مبانی و منطق

واژه تاریخ در لغت به معنای تعیین زمان است. درباره ریشه و وجه اشتقاق این واژه اختلاف نظر وجود دارد. برخی آن را واژه اصیل عربی دانسته اند و گروهی دیگر گفته اند این لغت تبار عربی ندارد، بلکه واژه ای مُعَرَّب و مأخوذ از واژه «ماه روز» فارسی است. شمار دیگری نیز تبار این واژه را به زبان های دیگری منتسب کرده اند. واژه تاریخ در قرآن کریم به کار نرفته است، اما چندین واژه مانند : خبر، حدیث، قصص، عبرت، نبأ، قرون و اساطیر در قرآن آمده که حاوی معنا و مفهوم تاریخ اند. تاریخ در اصطلاح بر دو معنا و مفهوم متمایز دلالت دارد :

۱ رویدادهای گذشته : یعنی مجموعه وقایع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و طبیعی که در زندگی انسان های هزاره ها و قرون گذشته و یا به گونه ای در پیوند با زندگی آنان به وقوع پیوسته است. در واقع این رویدادها شامل دستاوردهای مادی و معنوی بشر و به عبارت دیگر، مجموعه اندیشه ها، گفته ها و کردارهای انسان در گذشته، می شود.

۲ مطالعه و بررسی وقایع گذشته : یعنی معرفتی به دست آمده از بررسی رویدادهای گذشته، آنچنان که در اسناد و نوشته های وقایع نگاران و آثار باستانی منعکس شده اند. تاریخ در این معنا عبارت است از درک رویدادهای تاریخی، آنچنان که در ذهن مورخ شکل می گیرد و پرورده می شود و به رشته تحریر در می آید.

بنابراین، واژه «تاریخ» هم به «علم تاریخ» و هم به موضوع آن اطلاق می‌شود.

مبانی برنامه درسی تاریخ

برنامه درسی تاریخ دارای مبادی هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی زیر است:

الف) مبانی هستی‌شناختی

- ✓ تاریخ جریانی زنده و پویاست که وضعیت کنونی را ساخته و به سوی آینده در حرکت است.
- ✓ انسان در تاریخ موجودی صاحب اراده و اختیار است و اساساً تاریخ چیزی جز سرگذشت رشد و تعالی مادی و معنوی انسان‌ها نیست.
- ✓ تاریخ عبارت از سلسله رویدادهایی است که میان آنها روابط علی و معلولی وجود دارد.

ب) مبانی معرفت‌شناختی

از منظر معرفت‌شناسی، برنامه درسی تاریخ، محصول نگاهی جامع، متوازن و متعادل به رویدادهای گذشته است و علم تاریخ را صرفاً به حوزه سیاسی - نظامی و شرح زندگانی و اقدامات فرمانروایان و صاحبان قدرت محدود و محصور نمی‌کند، بلکه گذشته تاریخی را در تمام وجوه سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی‌اش، از دو بعد فردی و اجتماعی بررسی می‌کند. از چشم‌انداز این برنامه، عینیت و ذهنیت به یک اندازه اهمیت دارند و معرفت تاریخی محصول ارتباط روشمند و منطقی مورخ و رویداد و تعامل مستمر حال و گذشته تلقی می‌شود. نه مورخ بدون اتکا و اعتنا به واقعیت و شواهد و مدارک تاریخی قادر به شناخت خواهد بود و نه واقعیات تاریخی بدون اعمال تفکر، تأملات ذهنی و عقلی و استفاده از روش علمی مورخ، خود به سخن درمی‌آیند و رازهای سر به مهر خود را عیان می‌کنند.

براین اساس، تاریخ علمی است که:

■ متکی بر منابع، مدارک، شواهد و داده‌های معتبر و متقن است و از صافی‌گزینش، پالایش و نگاه انتقادی مورخ عبور کرده است.

■ به تمامی شئون زندگی فردی و جمعی انسان گذشته (فرهنگ، اجتماع، سیاست و اقتصاد) به شکلی متعادل و متوازن توجه دارد.

■ مبتنی بر روش‌شناسی علمی و الگوی تحلیلی - تفسیری است.

■ از نظم منطقی، مضمونی و محتوایی برخوردار است و مجموعه‌ای منسجم، معنادار و مسئله‌محور را شکل می‌دهد.

■ به دور از پیش‌داوری، غرض‌ورزی، تعصب و تصلب است.

منطق برنامه درسی تاریخ

گفتم که تاریخ عبارت از دانش و درکی است از تجربیات مهم و سرنوشت‌ساز بشر در گذشته و فرایندی که به وسیله آن، فعالیت‌های انسان پیشین، گزینش، بررسی و تحلیل می‌شوند. بنابراین، تاریخ داستان گذشته نیست، بلکه کوششی برای بازسازی و تفسیر عناصری از گذشته است که برای مورخان جالب و با اهمیت تلقی می‌شوند.

درس تاریخ از زمان (گاه‌شماری)، نظم و ترتیب تاریخی (کرونولوژی)، تغییر و تداوم و علت و معلول، فهمی متناسب با سن و رشد ذهنی فراگیرندگان ارائه می‌دهد. آموزش تاریخ دانش‌آموزان را قادر می‌سازد، رویدادها و تحولات گذشته جامعه خود و سایر جوامع را بررسی و آثار و پیامدهای گوناگون آنها را ارزیابی کنند. آنان همچنین یاد می‌گیرند که نقش و میزان اثرگذاری شخصیت‌ها را در روند رخدادهای تاریخی تحلیل کنند. دانش‌آموزان از طریق مواجهه با ابعاد و عناصری از تاریخ محلی، ملی و جهانی، فهم خود را از جامعه و کشور خویش و سایر جوامع و کشورها گاه‌شماری می‌بخشند تا بتوانند جهانی را که در آن زندگی می‌کنند، بهتر بشناسند و هویت و موقعیت فردی و جمعی خویش را بهتر درک کنند.

دانش‌آموزان با مطالعه رویدادهای گذشته، علاوه بر کسب دانش و درک مفاهیم تاریخی، استعدادها و مهارت‌های کاوشگری‌شان را شکوفا می‌سازند و اعتلا می‌بخشند و نیز یاد می‌گیرند که پرسش‌های مناسب طرح کنند، به جست‌وجوی شواهد و مدارک برخیزند، آنها را بسنجند و ارزیابی کنند، دلیل بیاورند و دیدگاه خود را وسعت بخشند و نیروی قضاوت خود را تقویت کنند.

دستیابی دانش‌آموزان به درکی منسجم و متعادل از تاریخ، علاوه بر اینکه آنان را در درک موقعیت و هویت فردی و جمعی‌شان یاری می‌دهد، باعث ایجاد اعتماد به نفس و مسئولیت‌پذیری در آنان نیز می‌شود. انس و آشنایی با تم‌ها و موضوع‌های تاریخی، احساس همدلی عمیقی را در ذهن و ضمیر فراگیرندگان نسبت به انسان‌ها و تعاملات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی‌شان با یکدیگر برمی‌انگیزد.

علاوه بر این، از آنجا که اغلب مدارک و متون تاریخی به زبان فارسی نگاشته شده، آموزش تاریخ، فرصت‌ها و ظرفیت‌های درخور توجهی در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌دهد تا از رهگذر آشنایی با متون تاریخی، دانش و مهارت خود را در قلمرو زبان و ادب فارسی تقویت کنند و دریافت‌های خود را از رویدادها و تحولات تاریخی، و به‌طور کلی تجربیات گذشته بشری، با زبان معیار فارسی توصیف، تفسیر و تحریر کنند.

رویکرد

رویکرد، روح حاکم بر برنامهٔ درسی و جهت‌گیری کلی آن را نشان می‌دهد و بالطبع در تمام اجزا و عناصر برنامه (هدف‌ها، محتوا، روش‌های یاددهی-یادگیری، شیوه‌های ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و ویژگی‌ها و صلاحیت‌های حرفه‌ای مربیان) نمود و حضوری مؤثر دارد. رویکرد برنامهٔ درسی تاریخ در دورهٔ متوسطهٔ دوم برپایهٔ **هویت‌جویی (هویت‌یابی)** تعریف شده است.

اساسی‌ترین مسئله و دغدغهٔ بشر در طول تاریخ جست‌وجوی هویت و کیستی خود بوده است. انسان‌ها با طرح پرسش از هویت در پی آن بوده‌اند که ضمن بازنمایی ویژگی‌ها، امتیازات و توانایی‌های خود، وجوه تمایزشان را از دیگر هم‌نوعان تبیین کنند. تاریخ بستر اساسی برای بروز، ظهور، استمرار و تحول هویت است. از این‌رو، علم تاریخ ابزار مناسبی برای شناخت آگاهانهٔ هویت به ویژه در بعد جمعی آن است. معرفت تاریخی، به‌عنوان معرفتی که پیوند عمیقی با شناخت گذشتهٔ فردی و اجتماعی جامعه دارد، بخش مهمی از هویت و اصالت هر جامعه را صورت‌بندی می‌کند. علم تاریخ، هویت انسان‌ها را در معرض شناخت و سنجش قرار می‌دهد و هرچه این طومار درهم پیچیده بیشتر گشوده می‌شود، به همان اندازه هویت آدمیان نیز آشکارتر می‌شود. تا انسان نداند که بوده، نمی‌تواند بداند کیست و تا موقعیت خود را فهم نکند و نداند چگونه به جایی که اکنون هست رسیده، قادر نخواهد بود بداند به کجا می‌رود.

از منظر این برنامه، هویت مقوله‌ای چند لایه و در عین حال در بردارندهٔ عناصری ایستا و پویاست. لایه‌های زیرین هویت ماهیتی جوهری دارند و حاوی مؤلفه‌هایی بنیادین هستند که در تاریخ استمرار و تداوم می‌یابند؛ اما لایه‌های سطحی، خاصیتی پویا دارند، ناظر بر بودن و شدن هستند، متأثر از شرایط و نیازهای زمانه متحول می‌شوند، و در معرض بازتعریف و بازتولید قرار می‌گیرند. از این‌رو،

هویت دو مفهوم بنیادین «تداوم تاریخی و تحول تاریخی» را بازتاب می‌دهد که اولی مؤلفه‌های جوهری را نمایندگی می‌کند و دومی ناظر بر مؤلفه‌های سیال و تحول‌یابنده است.

جهان‌بینی و مبانی فکری انسان‌ها لایه‌های زیرین هویت آنان را می‌سازد. زیرا جهان‌بینی و هستی‌شناسی یک جامعه است که ابعاد متعدد زندگی اجتماعی از قبیل فرهنگ، سیاست و اقتصاد آن اجتماع را تعیین می‌بخشد، به آن جهت می‌دهد و یا دست کم بر آن تأثیر می‌گذارد. بنابراین، از طریق توجه و اعتنا به این پایدارترین مؤلفه هویتی می‌توان گذشته ایرانیان را فهم و موقعیت آنان را در مقاطع متفاوت تاریخی رصد کرد. به عبارت دیگر، رویکرد هویت‌جویی به شناخت صحیح و عمیق گذشته رهنمون می‌شود.

رویکرد هویت‌جویی پیوند وثیقی با رویکرد فرهنگی – تربیتی دارد. زیرا فرهنگ یا عناصر فرهنگی، در مقایسه با سایر وجوه زندگی اجتماعی، پیوستگی و همبستگی بیشتر و کامل‌تری با حوزه پیش و نگرش دارند. از این رو، در تاریخ ایران، عناصر فرهنگی نسبت به دیگر عناصر، دوام و پیوستگی محسوسی داشته‌اند.

الگوی هدف‌گذاری، انتخاب و سامان‌دهی محتوای آموزشی در درس تاریخ دوره دوم متوسطه، با تصریح و تأکید بر مؤلفه‌های هویتی و کارکرد تاریخی آنها، طراحی و تدوین می‌شوند. این رویکرد، رسالت کتاب درسی و معلم را به انتقال مجموعه‌ای از اطلاعات جزئی و منفصل تاریخی به شکلی پراکنده، نامنسجم و فاقد معنا، منحصر و محدود نمی‌کند و ضرورتی نمی‌بیند که بدون توجه به نیاز مخاطبان، توصیفی حداکثری از وقایع غالباً سیاسی – نظامی بر حسب زمان وقوع، عرضه کند. بلکه می‌کوشد محتوا را به گونه‌ای هدفمند گزینش، طراحی و سامان‌دهی کند که مجموعه‌ای منسجم و معنادار از توصیف و تحلیل (البته با رعایت نظم و توالی تاریخی) را تشکیل بدهد. در واقع شاکله محتوا که ناظر بر مؤلفه‌های هویتی ایرانیان و نقش و کارکرد تاریخی آنهاست، باید دربردارنده روایتی جامع، متعادل و متوازن (حاوی تمامی جنبه و جهات تاریخی) از تاریخ ایران و اسلام با محوریت مفهوم هویت باشد. این روایت جامع باید مخاطب را به شکلی هدف‌دار و روشمند به مطالعه و تفکر در تاریخ، آن هم فراتر از زمان و مکان رسمی آموزش، ترغیب کند.

رویکرد هویت‌جویی، دانش‌آموز را عنصری فعال تلقی می‌کند که در سایه هدایت و راهنمایی‌های معلم و سرنخ‌هایی که محتوای آموزشی ارائه می‌دهد، نسبت به هویت تاریخی خود علاقه‌مند می‌شود و به جست‌وجوی آن همت می‌گمارد. در این رویکرد، هدف و محتوای ارزشیابی، سنجش میزان و

حجم انباشتِ ذهنی دانش‌آموز از نام‌های مختلف، واژه‌ها، عبارت‌ها و سطرهای کتاب درسی نیست، بلکه ارزیابی کم و کیف علاقه و کوششی است که او از خود نشان می‌دهد.

در مجموع ویژگی‌های این رویکرد را در چند نکته می‌توان خلاصه کرد:

۱ می‌خواهد به یک مسئلهٔ اساسی و نیاز مهم، یعنی موضوع هویت پاسخ دهد.

۲ موجب و مبنایی برای درک صحیح و عمیق تاریخ فراهم می‌آورد.

۳ در روند برنامه‌ریزی و توسعهٔ فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی تأثیر شایان توجهی

دارد.

۴ با رویکرد برنامهٔ درسی ملی هماهنگی و انطباق کاملی دارد.

شایستگی‌های درس تاریخ

شرح هدف	دورهٔ تحصیلی
با کاوش در گذشته، جنبه‌هایی از میراث فرهنگی و تاریخی را در سطوح محلی و ملی شناسایی و نسبت به آنها احساس تعلق و تعهد می‌کند.	دوم ابتدایی
مهارت‌های کاوشگری را به منظور درک و فهم فرایند تکوین، تداوم و تحول زندگی اجتماعی در گذشته و تجزیه و تحلیل الگوها و روابط آن به کار می‌گیرد.	اول متوسطه
از طریق بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک، گذشتهٔ جوامع بشری و به ویژه تحولات تاریخ ایران، اسلام و جهان را تجزیه و تحلیل می‌کند و از نتایج آن برای برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، درک و تعالی هویت و بسط تعامل فرهنگی و اجتماعی بهره می‌گیرد.	دوم متوسطه

شایستگی‌های درس تاریخ پایهٔ دوازدهم

با جست‌وجو، گردآوری، بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک تاریخی، گذشتهٔ جوامع بشری و به ویژه رویدادهای مهم تاریخ ایران و جهان را در دورهٔ معاصر تجزیه و تحلیل می‌کند و از نتایج آن برای برقراری ارتباط میان گذشته، حال و آینده، درک و تعالی هویت و بسط تعامل فرهنگی و اجتماعی بهره می‌گیرد.

الف) با مطالعه و تحلیل شواهد و مدارک مربوط به رویدادها و تحولات مهم سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایران و جهان، پیوند میان زندگی اجتماعی در گذشته، حال و آینده، و تأثیر آن را در شکل‌گیری هویت ملی و تعامل فرهنگی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهد.

ب) محتوای آموزشی موقعیتی فراهم خواهد آورد که دانش‌آموزان شواهد و مدارک، رویدادها و تحولات مهم تاریخ ایران و جهان در دوران معاصر را، با تأکید و توجه بر جنبه‌های فرهنگی و تمدنی، مورد تجزیه و تحلیل قرار دهند و نتایج و پیامدهای آن را بررسی کنند.

مفاهیم اساسی و خرد کتاب تاریخ (۳)

مفاهیم اساسی :

■ رویدادها و تحولات مهم و سرنوشت‌ساز ایران و جهان در دوره معاصر

خرده مفاهیم :

■ انقلاب‌های بزرگ و سرنوشت‌ساز جهان در آستانه دوران معاصر مانند انقلاب صنعتی، انقلاب آمریکا (جنگ استقلال) و انقلاب کبیر فرانسه؛

■ فراز و فرودهای مهم سیاسی ایران، مانند ظهور و سقوط حکومت‌ها؛

■ مواجهه سیاسی - نظامی، اقتصادی و فکری - فرهنگی ایران با کشورهای اروپایی در دوره قاجار؛

■ جنگ‌های جهانی اول و دوم و جنگ سرد؛

■ جنبش‌ها و نهضت‌های سیاسی و اجتماعی تاریخ معاصر ایران به ویژه انقلاب مشروطه و

نهضت ملی شدن نفت؛

■ انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی و دفاع مقدس.

مهارت‌های اساسی و خرد کتاب تاریخ (۳)

مهارت‌های اساسی :

■ کاوشگری در برخی از موضوع‌ها و پدیده‌های مهم و سرنوشت‌ساز تاریخی، شناسایی و کشف روابط علی و معلولی و تحلیل رویدادهای سرنوشت‌ساز تاریخ ایران و جهان در دوران معاصر.

خرده مهارت‌ها :

■ جست‌وجو، شناسایی و گردآوری شواهد و مدارک تاریخی؛

■ تنظیم رویدادهای مهم تاریخی بر اساس زمان وقوع و نمایش آنها روی نمودار خط زمان؛

■ ارزیابی و تحلیل علل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات مهم تاریخی از طریق بررسی روابط علی و معلولی آنها؛

■ درک تعاملات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جوامع گذشته و ارزیابی تأثیر گذشته بر نگرش‌ها و رفتار مردمان و جوامع امروزی؛

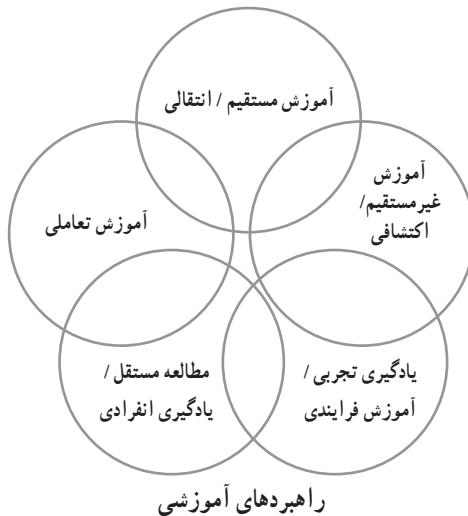
■ احساس همدلی و قدردانی نسبت به میراث تاریخی در گستره محلی تا جهانی.

راهنمای یاددهی - یادگیری

راهنمای یادگیری یکی از عناصر اصلی برنامه درسی محسوب می‌شوند. در برنامه‌های درسی، بر پایه هدف‌های مورد نظر، راهنمای یاددهی - یادگیری مناسب انتخاب و به کار گرفته می‌شوند. در واقع این راهنمای آموزشی هستند که رویکرد معلم را در دستیابی به هدف‌های یادگیری معین می‌کنند. به عبارت دیگر، راهنماها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی‌اند که معلم برای نیل به هدف‌های یادگیری از آنها بهره می‌برد.

راهنمای آموزشی به چند گونه قابل تقسیم‌اند؛ از جمله :

- راهنمای آموزشی مستقیم (انتقالی)
- راهنمای آموزشی غیرمستقیم (اکتشافی)
- راهنمای آموزشی تعاملی
- راهنمای آموزشی فرایندی
- راهنمای مطالعه مستقل

هریک از این راهنماها مجموعه‌ای از روش‌های آموزشی را شامل می‌شوند. برای نمونه، راهنمای آموزشی غیرمستقیم شامل روش‌های آموزشی حل مسئله، مطالعه موردی، کاوشگری، مفهوم‌سازی و... می‌شوند. در ادامه چند نمونه از روش‌های متناسب درس تاریخ عرضه می‌گردد.

۱- روش تدریس مبتنی بر پیش‌سازمان‌دهنده

در این روش یادگیرنده ترغیب می‌شود به اینکه میان دانش جدید خود با دانش قبلی‌اش ارتباط برقرار کند. در این فرایند معلم با سازمان‌دهی دقیق مواد آموزشی و تجربه‌های یادگیری، زمینه‌ای فراهم می‌آورد برای اینکه دانش یادگیرنده صورت معناداری پیدا کند. آزوئل در کتاب «روان‌شناسی تربیتی از دیدگاه شناختی» تأکید می‌کند که در این روش سه هدف دنبال می‌شود:

- تدارک چارچوب نظری یا مفهومی برای یادگیری‌های آتی؛
- ایجاد ارتباط میان گنجینه اطلاعات کنونی و اطلاعات حاصل از یادگیری‌های جدید؛
- ایجاد پلی بین ساخت شناختی پیشین و ساخت شناختی در حال ظهور.

«پیش‌سازمان‌دهنده» خلاصه‌ای از اطلاعات کلامی یا تصویری است که از محتوای مورد نظر دیدی کلی ارائه می‌کند و مبین مفاهیم عمده‌ای است که در واقع چتری برای یادگیری مفاهیم جدید محسوب می‌شوند. در واقع پیش‌سازمان‌دهنده به مثابه «داربستی» عمل می‌کند که اطلاعات تفصیلی را می‌توان به آن ارتباط داد یا وصل کرد.

معلم با این روش مطالب جدید را با مطالب آموخته شده قبلی دانش‌آموز پیوند می‌دهد.

مراحل تدریس

۱) ارائه پیش‌سازمان‌دهنده

مثال: معلم تاریخ قصد دارد مطالبی درباره جنگ عراق و کویت ارائه دهد. ابتدا به موضوع‌ها و دلائلی که معمولاً به جنگ بین دو کشور (در حالت عمومی) منجر می‌شوند، اشاره می‌کند؛ مانند: ایدئولوژی، سرزمین، دسترسی به راه‌های تجاری و ... سپس از دانش‌آموزان می‌خواهد که بگویند چه علل و عواملی باعث جنگ میان کویت و عراق شد.

۲) ارائه مطالب درسی جدید: در این مرحله، مطالب درسی جدید به شیوه سخنانی، بحث، فیلم و ... ارائه می‌شوند. استفاده از این شیوه موجب می‌شود، ساخت‌شناختی دانش‌آموز به مفاهیمی که از قبل آموخته بوده است، پیوند بخورد و بر اساس آن یادگیری معناداری شکل بگیرد.

۳) تحکیم سازمان‌شناخت: معلم در فرایند یاددهی - یادگیری، به منظور تثبیت آموزش، مثال‌ها و نمونه‌های متنوعی ارائه می‌کند. در واقع سعی می‌کند ارتباط مفاهیم جدید را با زمینه شناختی دانش‌آموزان تقویت و تثبیت کند.

انواع پیش‌سازمان‌دهنده:

■ توضیحی: وقتی مفهوم اساسی بسیار انتزاعی است و نمی‌توان به راحتی آن را با دانسته‌های قبلی دانش‌آموزان پیوند زد، از این نوع سازمان‌دهنده استفاده می‌شود. در واقع این دسته از سازمان‌دهنده‌ها برای مطالب ناآشنا داربست ذهنی مناسبی ایجاد می‌کنند.

■ مقایسه‌ای: از این روش وقتی استفاده می‌شود که مفهوم برای دانش‌آموز نسبتاً آشنا باشد. در این صورت دانش‌آموز بین مفاهیم جدید و مفاهیمی که قبلاً آموخته است، ارتباط برقرار می‌کند. در این فرایند از دانش‌آموزان خواسته می‌شود تا نحوه ارتباط بین مطالب جدید و پیش‌سازمان‌دهنده را بیان کنند، مثال‌های بیشتری ارائه دهند و مطالب اساسی درس را در قالب تفکر خود بیان کنند.

محاسن الگوی پیش‌سازمان‌دهنده :

- ۱ جریان یادگیری را بهبود می‌بخشد.
- ۲ یادگیری را معنادار می‌سازد.
- ۳ قابلیت یادگیرنده را برای یادگیری افزایش می‌دهد.
- ۴ یادگیری مطالب ناآشنا را تسهیل می‌کند.
- ۵ روابط میان مفاهیم اساسی درسی را مشخص می‌سازد.

۲- روش تدریس مبتنی بر کاوشگری

در این روش، تدریس با ارائه یک مفهوم نسبتاً پیچیده آغاز می‌شود و دانش‌آموزان، ضمن استفاده از راهبردهای تفکر و همفکری با یکدیگر، موفق به درک آن مفهوم می‌شوند. روش تدریس کاوشگری فرایندی تعاملی است. یعنی معلم و دانش‌آموز طی آن به همکاری و هم‌اندیشی با هم می‌پردازند و معلم به‌صورت کنترل شده این فرایند را هدایت می‌کند.

مراحل روش تدریس کاوشگری :

- ۱ مواجه ساختن دانش‌آموزان با مسئله؛
- ۲ برانگیختن و هدایت دانش‌آموزان برای گردآوری اطلاعات مناسب؛
- ۳ به‌کار بستن اطلاعات گردآوری شده؛
- ۴ تحلیل داده‌ها و قاعده‌سازی؛
- ۵ بازیابی فرایند کاوشگری و اصلاح نتایج به‌دست آمده.

از طریق کاوشگری دانش‌آموزان یاد می‌گیرند دقیق باشند، موقعیت‌ها را تحلیل و تفسیر کنند، در جست‌وجوی یافتن زیرساخت‌های فکری باشند و موفقیت‌های خود را احساس کنند. در این روش محتوا در اختیار دانش‌آموزان قرار نمی‌گیرد بلکه دانش‌آموزان خود تولیدکننده محتوا هستند.

علاوه بر این، نتایجی که دانش‌آموزان اعلام می‌کنند قطعی نیست و موقتی تلقی می‌شود و لازم است دانش‌آموزان بدانند که ممکن است نتایج اصلاح شوند.

نقش معلم در پرورش مهارت‌های مربوط به هر یک از گام‌های یاد شده اهمیت دارد. لازم است معلم در ذهن فراگیرندگان نگرش مثبتی نسبت به یادگیری ایجاد کند. فضایی که معلم برای یادگیری ایجاد می‌کند، در شکل‌گیری نگرش آنان نسبت به یادگیری نقشی اساسی دارد. این فضا باید به‌گونه‌ای باشد که فراگیرندگان را به تفکر مستقل، اشتیاق به یادگیری و احترام به دیگران برانگیزد.

۳- روش تدریس مبتنی بر بحث گروهی

این روش تدریس نیز از دسته روش‌های تدریس «دانش آموز محور» است و در پی تحقق هدف‌های زیر است :

- آماده‌سازی دانش‌آموزان برای مشارکت در فرایند یادگیری؛
- ایجاد انگیزه در دانش‌آموزان؛
- ترغیب دانش‌آموزان به تحلیل انتقادی مفاهیم، مهارت‌ها و نگرش‌ها؛
- ترغیب دانش‌آموزان به منظور ارائه راه‌حل‌های خلاقانه برای مسائل؛
- پرورش مهارت‌های همکاری و همفکری.

انواع بحث‌های گروهی : در این نوع بحث، معمولاً معلم به‌عنوان رهبر گروه برگزیده می‌شود و گاهی یکی از اعضای شرکت‌کننده در بحث، رهبر گروه می‌شود. در برخی موارد امکان دارد گروه بدون رهبر مشخصی اداره شود. گاه نیز در فرایند کار، رهبری برای گروه انتخاب می‌شود. معمولاً گروه بدون رهبر نمی‌تواند تکالیف ارائه شده را به خوبی هدایت کند.

برخی مسئولیت‌های رهبر گروه عبارت‌اند از :

- مدیریت جلسه که شامل تدارک امکانات لازم برای بحث، تقسیم زمان، کنترل وقت، جمع‌بندی بحث و... است.

■ بیان هدف و روند بحث که شامل توضیح درباره آغاز، ادامه و پایان بحث است.

■ آغاز بحث و تلاش برای حفظ انگیزه طی بحث که شامل جهت دادن به جریان بحث و حفظ آن در ارتباط با هدف بحث است.

■ ترغیب اعضا به کار و گفت‌وگو، و کنترل رفتار آنان که شامل ایجاد تعادل برای مشارکت افراد در بحث است.

■ نتیجه‌گیری از بحث که شامل نتیجه‌گیری از مطالب ارائه شده و گزارش کار ارائه شده است.

تعداد افراد گروه

مطلوب‌ترین تعداد برای بحث بین سه تا هفت نفر است. در صورتی که تعداد بیشتر از این باشد ممکن است افراد کم حرف به صحبت کردن رغبت نشان ندهند و علاوه بر آن، کیفیت بحث پایین می‌آید.

مراحل تدریس بحث گروهی

(الف) انتخاب موضوع بحث: در انتخاب موضوع بحث باید این معیار را در نظر بگیریم که موضوع به تحلیل و بررسی نیاز داشته باشد و بتوان دربارهٔ ویژگی‌های متفاوت آن بحث کرد؛ به گونه‌ای که از طریق این بحث، سطح درک و فهم دانش‌آموزان نسبت به آن موضوع افزایش پیدا کند.

(ب) یافتن زمینه مشترک و تقویت آن برای بحث: معمولاً این زمینه مشترک با یک مطلب خواندنی ایجاد می‌شود، ولی علاوه بر این می‌توان از ابزارها یا رسانه‌های دیگری نظیر برنامه‌های تلویزیون، فیلم آموزشی، گردش علمی و... استفاده کرد.

(پ) بیان هدف بحث: در این مرحله می‌کوشیم هدف بحث برای دانش‌آموزان مشخص و بر اساس آن فعالیت گروه‌ها تنظیم شود. بیان هدف و نوشتن آن روی تختهٔ کلاس از انحراف فرایند بحث پیشگیری می‌کند، جریان بحث را آسان می‌سازد و بحث‌ها سامان‌یافته‌تر ادامه می‌یابند.

(ت) تنظیم آرایش کلاس: در این مرحله با جابه‌جا کردن دانش‌آموزان، صندلی‌ها را به گونه‌ای آرایش می‌دهیم که دانش‌آموزان با یکدیگر تعامل بهتری داشته باشند.

(ث) هدایت و کنترل جریان بحث: در این مرحله تلاش می‌کنیم وارد جریان بحث شویم و از گفته‌ها و بحث‌های دانش‌آموزان یادداشت‌برداری کنیم. لازم است زمان‌بندی بحث را کنترل کنیم و در فرایند بحث در کنار گروه‌ها قرار بگیریم تا به پرسش‌های احتمالی آنها جواب دهیم و اگر لازم باشد با طرح سؤال مناسب به هدایت بحث بپردازیم.

۴- روش تدریس پرسش و پاسخ

این روش به روش سقراطی معروف است. در این روش، سقراط نخست اندیشه‌ای را رویاروی دیگران قرار نمی‌داد، بلکه می‌کوشید عقیده و دانش کسانی را که با آنان در حال گفت‌وگوست، بسنجد و با نشان دادن نادرستی آنها به خودشان، آنان را به اندیشیدن و جست‌وجو برانگیزد.

در این روش، معلم شاگردان را به تفکر دربارهٔ مفهومی جدید یا بیان مطالبی تشویق می‌کند و ضمن جلب توجه آنان به مطلب یا درس جدید و تدریس آن، مستقیماً مطالبی را بیان نمی‌کند. بلکه با طرح سؤال‌های منظم، فعالیت ذهنی دانش‌آموزان را در مسیر مطالب و مفاهیم جدید راهبری می‌کند تا به این ترتیب خود آنان به کشف مفاهیم جدید توفیق یابند. این روش برای مرور مطالبی که قبلاً آموخته شده‌اند، ارزشیابی میزان درکی که شاگردان از مفهوم درس دارند، و نیز پرورش قدرت تفکر آنان بسیار مؤثر است.

در کلاس‌های پرجمعیت، معلم باید ترتیبی اتخاذ کند که همه شاگردان در جریان فعالیت‌های آموزشی قرار گیرند و فعالانه به اندیشیدن و پرسیدن وادار شوند.

هدف اساسی از کاربرد این روش یادگیری، تحریک تفکر، استعدادها، توانایی‌ها، علاقه‌ها، تقویت قدرت استدلال، سنجش و داوری، استفاده از تجربه‌ها و معلومات قبلی، و بالاخره ایجاد احساس اعتماد به نفس در دانش‌آموزان است.

مراحل تدریس پرسش و پاسخ :

الف) بیان و شرح هدف : به منظور درک بهتر دانش‌آموزان، هدف کلی و اصلی درس شرح داده می‌شود. هدف را باید با استفاده از واژه‌های ساده و عاری از ابهام توضیح داد تا مانع تفسیرهای مختلف از آن شود.

ب) پرسش و پاسخ : تلاش می‌شود با پرسش‌های مداوم، دانش‌آموزان به دادن پاسخ‌های مناسب وادار شوند. تذکر این نکته ضروری است که نباید همه پرسش‌ها را معلم مطرح کند، بلکه دانش‌آموزان نیز باید به پرسیدن ترغیب شوند.

پ) جمع‌بندی و سازمان‌دهی پایانی : آموخته‌های دانش‌آموزان از رهگذر پرسش و پاسخ جمع‌بندی و نتیجه بحث معلوم می‌شود.

۵- روش تدریس مبتنی بر همیاری (یادگیری مشارکتی)

یادگیری از طریق همیاری راهبردی است که دانش‌آموزان را در قالب گروه‌های منسجم و پایدار برای کار و تعامل با یکدیگر برمی‌انگیزد. کار گروهی بخش اصلی تحقق هدف‌های یادگیری در کلاس‌های درس است. یادگیری از این طریق مسئولیت‌پذیری شخصی را در میان تعاملات گروهی پرورش می‌دهد. معلم از نقش دانای کل خارج می‌شود و نقش تسهیل‌کننده یادگیری را بر عهده می‌گیرد. در این روش، دانش‌آموزان به صورت گروهی یاد می‌گیرند، ولی پیشرفتشان به صورت انفرادی سنجیده می‌شود. تعداد اعضای گروه در کلاس درس می‌تواند بین چهار تا هشت نفر تغییر کند.

یادگیری از این طریق، کلاس درسی با ماهیت اجتماعی ایجاد می‌کند که در آن، دانش‌آموزان به همبستگی‌هایی دست می‌یابند که در اثر آن قادر به دنبال کردن هدف مشترکی می‌شوند. اغلب اعضای گروه در این مورد که دیگر اعضا محتوای دروس را فراگیرند، احساس مسئولیت از خود نشان می‌دهند.

کار گروه زمانی خاتمه می‌یابد که همه اعضای گروه بر محتوای درس تسلط پیدا کنند. به علاوه، زمانی که اعضای گروه نسبت به یادگیری یکدیگر احساس مسئولیت می‌کنند و می‌کوشند مطالب را به یکدیگر بیاموزند، یادگیری انفرادی اتفاق می‌افتد.

یادگیری به این شیوه، مهارت برقراری ارتباط را در دانش‌آموزان افزایش می‌دهد. البته میزان اثرگذاری آن بستگی زیادی به مهارت‌های زیر دارد:

■ تعبیر و تفسیر واژگان و جمله‌ها به منظور درک و فهم بهتر؛

■ ارائه و دریافت بازخورد؛

■ دادن فرصت به دیگران برای بیان ایده‌ها؛

■ خودداری از اجبار اعضای گروه به پذیرش یک نظر.

روش‌های یادگیری از طریق همیاری:

۱- گروه‌های دانش‌آموزی با تقسیم موفقیت^۱ (STAD): در این روش، هر گروه یادگیری را، چهار تا شش نفر با توانایی‌های متفاوت از نظر کارایی تشکیل می‌دهد. به عبارت دیگر، در هر گروه یادگیری یک دانش‌آموز موفق، دو، سه یا چهار دانش‌آموز متوسط و یک دانش‌آموز ضعیف قرار داده می‌شود. پس از گروه‌بندی، دانش‌آموزان ترغیب می‌شوند که به یکدیگر در یادگیری کمک کنند. در پایان کار معلم از دانش‌آموزان سنجش انفرادی به عمل می‌آورد.

۲- گروه بازی - مسابقه^۲: این روش شباهت زیادی به روش قبلی دارد، با این تفاوت که آزمون به جای پایان مطالعه در حین فعالیت به عمل می‌آید. برای دانش‌آموزان فعالیت‌ها یا بازی‌هایی طراحی می‌شوند و دانش‌آموزان در فرایند انجام آن از یکدیگر سؤال می‌کنند. اگر دانش‌آموزی از یک گروه نتواند به سؤال پاسخ دهد، دانش‌آموز دیگری کوشش می‌کند پاسخ آن را بگوید.

۳- با هم آموزی: در این روش از دانش‌آموزان خواسته می‌شود، با همکاری اعضای گروه به تولید محصولی مشترک دست بزنند. برای مثال، روزنامه دیواری، یک پوستر یا ... تهیه کنند. در این روش، کار گروه مورد ارزشیابی قرار می‌گیرد.

۱- Student team \achievement division (STAD)

۲- Team\game tournament (TGT)

۴- یادگیری انفرادی مبتنی بر کمک گروه^۱: نخست گروه‌هایی با توانایی‌های متفاوت از دانش‌آموزان تشکیل می‌شوند. معمولاً تعداد اعضای هر گروه چهار نفر است. گروهی که پس از پایان کار یا مطالعه، عملکرد مطلوبی داشته باشد، امتیاز می‌گیرد. در این روش برخلاف سایر روش‌ها، یادگیری از طریق همیاری با یادگیری انفرادی تلفیق می‌شود.

کنترل کار یادگیری اعضا با استفاده از برگه پاسخ‌نامه آنها انجام می‌شود و در صورت وجود مشکل برای حل آن اقدام می‌کنند. آزمونی که به منظور سنجش یادگیری هر مبحث به عمل می‌آید، به‌صورت انفرادی است. در این روش هر عضو گروه مسئولیت کنترل فعالیت‌ها و هدایت فرایند پیشرفت یادگیری را بر عهده دارد و بیشتر وقت کلاس به ارائه محتوا از سوی گروه‌های کوچک دانش‌آموزان تخصیص داده می‌شود.

۵- روش جورچین: در این روش دانش‌آموزان به گروه‌های شش نفری تقسیم می‌شوند. سپس به هر عضو از اعضای گروه مقدار معینی از محتوا/ متن درس داده می‌شود. اعضای گروه متن دریافتی را به‌صورت انفرادی مطالعه می‌کنند. سپس افرادی که محتوا/ متن یکسانی در اختیار داشته‌اند، با هم جمع می‌شوند و یک گروه تخصصی تشکیل می‌دهند.

در گروه تخصصی افراد راهکارهای گوناگون تدریس متن را بررسی می‌کنند و پس از یافتن راهکاری اثربخش به گروه اصلی بر می‌گردند. در گروه اصلی، هر عضو یافته‌هایش را به سایرین ارائه می‌دهد. اعضا به اظهارات هم‌گروه‌های خود به دقت گوش می‌دهند و برای دریافت اطلاعات تلاش می‌کنند. در پایان کار، اعضا با توافق یکدیگر از موضوع‌ها و مباحث مطرح شده نتیجه‌گیری می‌کنند.

۶- پژوهش گروهی^۲: در این روش دانش‌آموزان در گروه‌های کوچک با استفاده از روش‌های پژوهش مشارکتی و بحث‌های گروهی به فعالیت می‌پردازند.

در روش پژوهش گروهی، دانش‌آموزان به گروه‌های دو تا شش نفره تقسیم می‌شوند و هر گروه موظف است موضوعی را برای پژوهش انتخاب کند. پس از انتخاب موضوع پژوهش، هر یک از اعضای گروه بخشی از پژوهش را بر عهده می‌گیرد و در پایان کار پژوهش، گروه‌ها یافته‌هایشان را به دانش‌آموزان کلاس عرضه می‌کنند.

۱- Individually learning/ based team assistance (ILBTA)

۲- Group research (GR)

بخش دوم: راهنمای تدریس تاریخ (۳)

ایران و جهانِ معاصر

درس اول

تاریخ‌نگاری و منابع دوره معاصر

منطق و فلسفه طراحی درس

تقویت روحیه کاوشگری و ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی، از جمله شایستگی‌های مورد تأکید برنامه درسی تاریخ در دوره دوم متوسطه به شمار می‌رود. به منظور تحقق این هدف، درسی با عنوان تاریخ‌نگاری و گونه‌های منابع دوره معاصر در ابتدای کتاب طراحی و تدوین شده است. یکی از مؤلفه‌های مهم سواد تاریخی، شناسایی، بررسی و نقد منابع و مآخذ است. محتوای این درس به گونه‌ای طراحی و سامان‌دهی شده است که دانش‌آموزان، ضمن بررسی تغییر و تحولات تاریخ‌نگاری در دوره معاصر، با گونه‌های مختلف منابع تاریخ ایران در این دوره آشنا شوند و نمونه‌هایی از شواهد و مدارک مندرج در آنها را ارزیابی کنند. این اقدام به دانش‌آموزان کمک می‌کند که توان کاوشگری خود را توسعه بخشند، مهارت‌های پژوهش و یادگیری خود را تقویت کنند و به صورت مادام‌العمر از آن بهره بگیرند.

توجه داشته باشید، دانش و مهارت‌هایی که دانش‌آموزان در درس اول تحصیل می‌کنند، ارتباط و پیوند مستقیم و مؤثری با محتوا و مهارت‌های سایر درس‌های کتاب دارد. عمده منابعی که در درس اول معرفی شده‌اند، در درس‌های بعدی مورد استناد قرار می‌گیرند و شواهد و مدارک استخراج شده از آنها موقعیت ارزشمندی را برای دانش‌آموزان فراهم می‌آورد تا مهارت‌های سواد تاریخی خود را ارتقا بخشند و با بهره‌گیری از آنها رویدادهای مهم را تحلیل و تفسیر کنند.

هدف‌ها و انتظارات

هدف کلی :

- سیر تحولات تاریخ‌نگاری را بشناسند و منابع دوره معاصر را شناسایی و دسته‌بندی کنند.

هدف‌های جزئی :

- ارزیابی و توصیف مشخصات و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی؛
- شناسایی زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر تکوین تاریخ‌نگاری مدرن؛

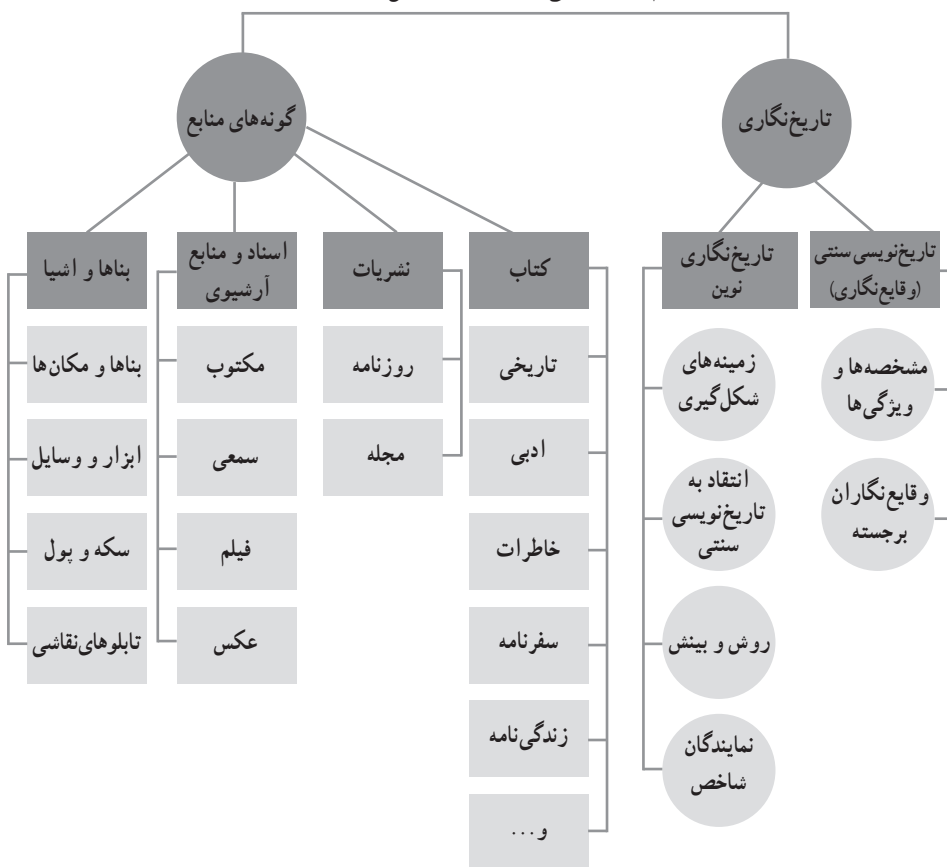
- تجزیه و تحلیل بینش و روش تاریخ‌نگاری جدید؛
- شناسایی و دسته‌بندی منابع تاریخ‌پژوهی دوره معاصر؛
- ارزیابی ویژگی و اهمیت گونه‌های مختلف منابع دوره معاصر؛
- شناسایی و معرفی برخی از آثار و مکان‌های تاریخی دوره معاصر در استان یا شهر محل زندگی خود.

انتظارهای عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ مهم‌ترین تغییر و تحولات تاریخ‌نگاری ایران در دوره معاصر را با بیان علل و نتایج بیان کنند.
  - ✓ با استفاده از شواهد و مدارک، ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی و جدید را ارزیابی کنند.
  - ✓ گونه‌های مهم منابع تاریخ معاصر ایران را شناسایی و دسته‌بندی کنند.
  - ✓ با استفاده از شواهد و مدارک، اهمیت و نقش هر دسته از منابع دوره معاصر را در پژوهش‌های تاریخی توضیح دهند.
  - ✓ با رجوع به کتابخانه‌های عمومی یا تخصصی محل زندگی خود، حداقل یک دسته از منابع تاریخ معاصر را شناسایی و فهرست کنند.
  - ✓ مشهورترین مورخان دوره معاصر و آثار آنان را شناسایی کنند.
  - ✓ با رجوع به پورتال «اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری» و یا دیگر مراکز تحقیقاتی استان یا شهر محل زندگی خود، آثار و مکان‌های تاریخی دوره معاصر را شناسایی و فهرست کنند و گزارشی درباره یکی از آنها آماده سازند.

شبکه مفهومی

شبکه مفاهیم درس ۱ (تاریخ‌نگاری و گونه‌های منابع دوره معاصر)

مرور فعالیت‌ها

بخش مهمی از طراحی آموزشی کتاب را فعالیت‌هایی تشکیل می‌دهند که در لایه محتوای درس درج شده‌اند. بنابراین، انجام این فعالیت‌ها، جزء اساسی فرایند تدریس یاددهی – یادگیری به شمار می‌رود و بی‌اعتنایی به آنها و یا وانهادن اجرای آنها به زمانی خارج از کلاس درس، موجب اختلال در امر یادگیری و نقصان در تحقق هدف‌های آموزشی و دستیابی به شایستگی‌ها و مهارت‌های مورد انتظار خواهد شد.

فعالیت ۱

منطق : فلسفه وجودی این فعالیت تأمل و تمرکز دانش‌آموزان بر ویژگی‌ها و خصوصیات اساسی تاریخ‌نگاری سنتی و استنباط محاسن و معایب این گونه تاریخ‌نویسی از طریق بحث و گفت‌وگوست. راهنمایی برای اجرا : از دانش‌آموزان بخواهید با مطالعه و تفکر در فهرست ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی که در صفحه ۲ کتاب درج شده است، نظر و دیدگاه خود را به صورت مستدل بیان کنند. همچنین توجه آنان را به این نکته جلب کنید که اغلب تاریخ‌نگاران سنتی در خدمت فرمانروایان و وابسته به صاحبان قدرت بوده‌اند و این پرسش را طرح کنید که این وضعیت چه تأثیر مثبت و منفی می‌توانست بر نتیجه کار این گونه مورخان داشته باشد؟ چرا که چنین وضعیتی از یک سو شرایط و امکانات مطلوب و مناسبی برای وقایع‌نگاران و تاریخ‌نویسان سنتی فراهم می‌آورد. آنان به واسطه ملازمت و همراهی با فرمانروایان و حکمرانان می‌توانستند از نزدیک ناظر و شاهد خیلی از وقایع باشند و یا حتی به اسناد و مدارک دسترسی پیدا کنند. از سوی دیگر، پیوستگی و وابستگی تاریخ‌نگاران سنتی به صاحبان قدرت، محدودیت‌ها و موانعی را نیز برای این دسته از مورخان ایجاد می‌کرد و محتمل بود که زمینه‌ای برای تملق‌گویی، ناسزانی، تحریف، تخفیف، بزرگ‌نمایی و کتمان بخشی یا کل واقعیت به وجود آورد.

فعالیت ۲

منطق : فعالیت‌هایی از نوع بررسی شواهد و مدارک، علاوه بر آنکه دانش‌آموزان را با منابع یک دوره یا موضوع آشنا می‌کند، زمینه‌ای برای تقویت مهارت تحلیل و تفسیر شواهد و مدارک، و استنباط و دریافت‌های تاریخی فراهم می‌آورد. افزون بر آن، اجرای چنین فعالیت‌هایی، موجب توانمند شدن دانش‌آموزان در خواندن متون تاریخی و آشنایی با سبک نوشتاری و ادبیات دوره‌های مختلف تاریخی می‌شود.

راهنمایی برای اجرا : چنانچه دانش‌آموزان خوب راهنمایی و کمک شوند که دو متن ارائه شده از دو منبع تاریخی را به طور دقیق و صحیح بخوانند به صورت گروهی قادر خواهند بود که به پرسش‌های ردیف ۱ و ۲ فعالیت پاسخ دهند. در خصوص پرسش ردیف سوم لازم به توضیح است که ناصرالدین‌شاه قاجار پس از آشنایی با میرزا محمد جعفر خورموجی، ملقب به «حقایق‌نگار»، او را مأمور نوشتن تاریخ دوران سلطنت خود به دور از تکلف و تملق کرد. خورموجی کتاب

«حقایق الاخبار ناصری» را در دو جلد تألیف کرد و در سال ۱۲۸۴ ق چاپ سنگی کرد. از جمله امتیازات خاص این کتاب بر دیگر تاریخ‌های دوره ناصری، بیان صریح و صحیح ماجرای قتل میرزا تقی‌خان امیر کبیر است. همین موضوع موجب ناخشنودی شاه و درباریان شد و نسخه‌های چاپ‌شده حقایق الاخبار را جمع‌آوری کردند. خورموجی پس از آن ناگزیر شد به عتبات عالیات در عراق مهاجرت کند و سرانجام در سال ۱۳۰۱ ق در بغداد درگذشت.

فعالیت ۳

منطق: مقصود از طراحی این فعالیت آن است تا فرصتی فراهم آید تا دانش‌آموزان در خصوص یک موضوع کلیدی دوره معاصر، یعنی تنوع و تکثر فراوان منابع تاریخی نسبت به دوران پیش از آن، با یکدیگر همفکری و مباحثه کنند.

راهنمایی برای اجرا: به دانش‌آموزان کمک کنید در مباحثات و گفت‌وگوهای علمی خود در این موضوع، به یک مفهوم اساسی که نه تنها پاسخ اصلی این فعالیت، بلکه مسئله محوری تاریخ معاصر ایران نیز به شمار می‌رود، دست یابند. این مفهوم کلیدی، چیزی نیست جز «مواجهه فکری و فرهنگی ایرانیان با تمدن جدید غرب» در دوره قاجار و پس از آن. این مواجهه تأثیر بسزایی بر کمیت و کیفیت منابع تاریخی در دوره معاصر برجای نهاد.

فعالیت ۴

منطق: هدف از طراحی این فعالیت، آشنایی دانش‌آموزان با گونه‌های منابع تاریخی از جمله سفرنامه‌ها در دوره معاصر و درک اهمیتی و ارزشی است که این دسته از منابع در خصوص پژوهش درباره موضوع‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و هنری دارند.

راهنمایی برای اجرا: دانش‌آموزان را راهنمایی و کمک کنید با خواندن صحیح و کامل متن‌های مورد نظر، با همفکری یکدیگر استنباط و استدلال کنند که این منابع برای پژوهش در حوزه مطالعاتی می‌توانند کاربرد مناسبی داشته باشند. به عبارت دیگر، محتوای این منابع در چه موضوع یا حوزه‌های موضوعی اطلاعات ارزشمند و منحصر به فردی دارند.

درس دوم

ایران و جهان در آستانه دوره معاصر

منطق و فلسفه طراحی درس

دیدگاهی که برآمدن حکومت قاجار در ایران و مواجهه آن با کشورهای اروپایی در اوایل سده ۱۹ م را مبدأ آغاز تاریخ معاصر ایران می‌شمارد، مورد تأیید و پذیرش مؤلفان کتاب درسی تاریخ ۳ است. از این منظر، محتوای درس دوم کتاب، پیش‌درآمدی بر موضوع اصلی کتاب، یعنی تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود.

از آنجایی که مواجهه ایران با تمدن جدید غرب در دوره معاصر، مسئله‌ای کلیدی و متغیری مهم و سرنوشت‌ساز به شمار می‌رود، مطالعه و بررسی اوضاع و احوال ایران و جهان در آستانه دوران معاصر، اهمیت فوق‌العاده‌ای در شناخت و تحلیل علل، ابعاد، آثار و پیامدهای چنین مواجهه‌ای دارد. در واقع مطالعه وضعیت ایران و جهان در آستانه دوره معاصر به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا بفهمند، ایران و سایر کشورها به خصوص جهان غرب (اروپا و آمریکا) چگونه و با چه شرایطی وارد این دوره شدند. به عبارت دیگر، مقصود اصلی مبحث ایران در این درس، آن است که دانش‌آموزان با بررسی و ارزیابی شواهد و مدارک، درک کنند کشور ما پس از حدود سه ربع قرن کشمکش‌های داخلی، رقابت‌های ایل و درگیری‌های خارجی که در مجموع به فرسودگی و تقلیل ظرفیت و توان اجتماعی، اقتصادی و نظامی جامعه ایرانی انجامید، پا به دوره معاصر تاریخ خود نهاد. در سوی مقابل، کشورها و دولت‌های اروپایی، با پشت سر نهادن دورانی از انقلاب‌های علمی، فکری، سیاسی، اقتصادی و صنعتی در سده‌های ۱۷ تا ۱۹ م، که موجب ارتقای روزافزون قدرت همه‌جانبه جوامع غربی شد، در اوایل روی کار آمدن قاجارها مواجهه گسترده و تأثیرگذاری با ایران پیدا کردند و سیاستمداران و نخبگان ایرانی را کاملاً غافلگیر ساختند. بنابراین، بدون مطالعه و شناخت وضعیت و تحولات مهم ایران و جهان در آستانه دوره معاصر، درک رویدادها و تحولات این دوره دشوار و ناقص خواهد بود.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

- با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، زمینه، علل، آثار و پیامد رویدادها و تحولات مهم سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران و جهان، از جمله انقلاب‌های بزرگ را در آستانه دوره معاصر شناسایی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

- شناخت زمینه‌ها، علل، آثار و نتایج رویدادها و تحولات مهم سیاسی و نظامی ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه، به ویژه نقش ایلات و عشایر؛
- ارزیابی وضعیت اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه؛
- ارزیابی نظام اداری (دیوانسالاری) ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه؛
- شناخت دستاوردهای مهم جامعه ایران در عرصه علم، فرهنگ، هنر و معماری در دوره‌های افشاریه و زندیه؛
- شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر ضعف و انحطاط حکومت گورکانیان و امپراتوری عثمانی در سده‌های ۱۷ و ۱۸م؛

- ارزیابی دلایل و نتایج انقلاب باشکوه انگلستان در سده ۱۷م؛
- شناخت علل و پیامدهای جنگ‌های استقلال (انقلاب) آمریکا؛
- تجزیه و تحلیل علل، آثار و نتایج سیاسی و اجتماعی انقلاب کبیر فرانسه؛
- تجزیه و تحلیل علل، آثار و نتایج سیاسی، نظامی، اقتصادی و زیست محیطی انقلاب صنعتی.

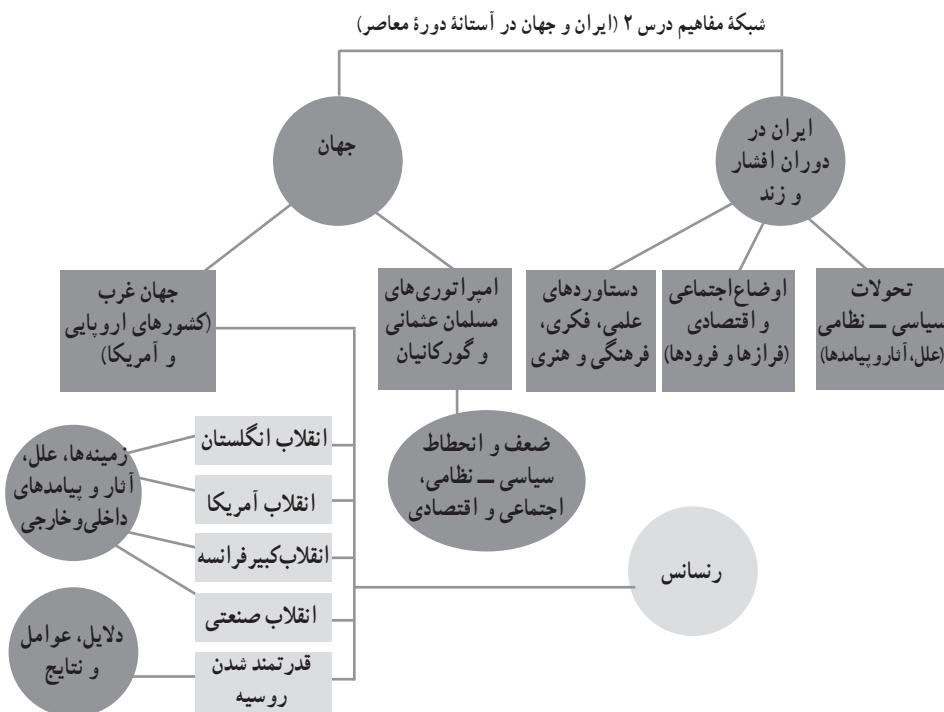
انتظارهای عملکردی

- انتظار می‌رود دانش آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ آثار و پیامدهای سیاسی - نظامی سقوط حکومت صفوی را در ابعاد داخلی و خارجی شرح دهند.

- ✓ علت و پیامدهای حضور مؤثر ایلات را در تحولات سیاسی دوره معاصر بیان کنند.
- ✓ نقش و اقدامات نادرشاه افشار را در تحولات سیاسی - نظامی پس از صفویه توضیح دهند.

- ✓ وضعیت سیاسی و اقتصادی ایران را در دوره‌های افشاریه و زندیه در یک نگاه کلی ارزیابی و تحلیل کنند.
- ✓ دلایل و عوامل مؤثر بر ضعف و انحطاط حکومت گورکانیان هند و امپراتوری عثمانی را در سده ۱۸م، استنباط، استخراج و فهرست کنند.
- ✓ اهمیت و تأثیر انقلاب باشکوه انگلستان (۱۶۸۸م) را شرح دهند.
- ✓ علت جنگ‌های استقلال (انقلاب) آمریکا و مهم‌ترین پیامدهای آن را بیان کنند.
- ✓ زمینه‌ها و علل اجتماعی، اقتصادی، فکری و فرهنگی انقلاب کبیر فرانسه را شناسایی و تحلیل نمایند.
- ✓ آثار و پیامدهای مهم سیاسی، نظامی، اقتصادی و زیست‌محیطی انقلاب صنعتی را ارزیابی و تحلیل کنند.

شبکه مفهومی

جدول سال شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران و جهان در آستانه دوره معاصر

سال	رویداد
۱۶۸۳م	حمله سپاهیان عثمانی به امپراتوری مجارستان و محاصره وین
۱۶۸۷م	انتشار کتاب «اصول ریاضی فلسفه طبیعی» نوشته نیوتن و تأیید قانون جاذبه زمین
۱۶۸۸م	خلع جیمز دوم شاه انگلستان از سلطنت؛ انقلاب باشکوه
۱۶۸۹م	واگذاری سلطنت انگلستان به ویلیام و مری از سوی پارلمان؛ امضای لایحه حقوق انگلستان و پایه گذاری سلطنت مشروطه
۱۶۹۰م	انتشار دومین رساله جان لاک در زمینه حکومت مدنی
۱۶۹۷م	آغاز غری کردن روسیه توسط پترکبیر
۱۱۳۵-۱۱۴۸ق ۱۷۲۳-۱۷۳۶م	دوران فترت پس از صفویان و فرمانروایی تهماسب دوم
۱۷۳۳م	اختراع ماکوی پرنده در صنعت پارچه بافی توسط جان کی در انگلستان
۱۱۴۸-۱۱۶۰ق ۱۷۳۶-۱۷۴۸م	دوران سلطنت نادرشاه افشار
۱۱۶۰-۱۲۱۲ق ۱۷۴۸-۱۷۹۷م	فرمانروایی جانشینان نادر
۱۷۶۲م	انتشار کتاب «قرارداد اجتماعی» روسو
۱۱۶۴-۱۱۹۳ق ۱۷۵۱-۱۷۷۹م	دوره فرمانروایی کریم خان زند
۱۷۶۳م	آغاز سلطه انگلستان بر هند
۱۷۶۴م	اختراع ماشین نخ‌ریسی توسط جیمز هارگریوز انگلیسی
۱۷۶۹م	اختراع ماشین ریسندگی (با نیروی آب) توسط ریچارد آرکرایت
۱۷۶۹م	اختراع ماشین بخار توسط جیمز وات اسکاتلندی

رویداد	سال
دورهٔ فرمانروایی جانشینان کریم خان زند	۱۱۹۳-۱۲۰۹ ق ۱۷۷۹-۱۷۹۴ م
تصویب اعلامیهٔ استقلال آمریکا در کنگرهٔ قاره‌ای	۱۷۷۶ م
تلفیق و تکمیل دستگاه‌های ریسندگی توسط ساموئل کرامتن	۱۷۷۹ م
امضای معاهدهٔ صلح پاریس و به رسمیت شناختن استقلال آمریکا	۱۷۸۳ م
تکمیل ماشین‌های بافندگی توسط ادموند کارترایت	۱۷۸۵ م
اختراع ماشین پارچه بافی مکانیکی	۱۷۸۷ م
آغاز انقلاب کبیر فرانسه با حملهٔ مردم پاریس به زندان باستیل؛ صدور اعلامیهٔ حقوق بشر و شهروندان در فرانسه	۱۷۸۹ م
اختراع دستگاه پنبه پاک کنی	۱۷۹۳ م
فرمانروایی ناپلئون بر فرانسه	۱۷۹۹-۱۸۱۵ م
اختراع تفنگ ته‌بر	۱۸۰۰ م
حملهٔ ناپلئون به روسیه	۱۸۱۲ م
برگزاری کنگرهٔ وین و برکناری ناپلئون از قدرت	۱۸۱۴-۱۸۱۵ م
اختراع کشتی بخار به نام کلرمونت در آمریکا توسط رابرت فولتون	۱۸۰۷ م
جنبش‌های استقلال طلبانه آمریکای لاتین	۱۸۰۸-۱۸۳۰ م
اختراع لوکوموتیو بخار توسط جورج استیونسن انگلیسی	۱۸۱۴ م
اختراع تلگراف توسط ساموئل مورس	۱۸۳۷ م
آغاز استفاده از کشتی بخار اقیانوس پیما	۱۸۳۸ م
اختراع تلفن توسط گراهام بل	۱۸۷۶ م

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق: منظور اصلی از طراحی این فعالیت، آماده‌سازی دانش‌آموزان برای آغاز تدریس و یادگیری درس از طریق توجه دادن آنان به نقش کلیدی یکی از بازیگران مهم تحولات سیاسی تاریخ ایران، یعنی ایلات و عشایر در دوره معاصر و سده‌های پیش از آن است. در دوران پس از سقوط صفویه و در عصر قاجار تا زمان پهلوی، ایلات در فراز و فرودهای سیاسی، به ویژه ظهور و سقوط حکومت‌ها و سلسله‌ها نقش کلیدی و تعیین‌کننده‌ای داشتند. به همین سبب شناخت و تحلیل رویدادها و تحولات تاریخ معاصر ایران، بدون توجه به نقش و اهمیت این بازیگر برجسته، دشوار و ناممکن است. زیرا، نیروهای ایلاتی که در استقرار و تثبیت حکومت صفویه سهم اساسی عهده‌دار بودند، در زمانه پس از فروپاشی زمامداری صفویان، در رقابتی شدید، خود قدرت را به دست گرفتند و حکومت‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه را بنیان نهادند. این نیروها در رویدادها و تحولات سیاسی دوره قاجار نیز سهم و جایگاه برجسته‌ای برعهده گرفتند.

راهنمایی برای اجرا: به منظور اجرای مطلوب این فعالیت و هدایت مناسب جریان بحث کلاسی، مسئله مورد بحث را در قالب دو موضوع طرح کنید: موضوع اول: ویژگی‌ها و خصوصیات جماعت‌های ایلی است که آنها را به بازیگر اصلی تحولات سیاسی تاریخ ایران تبدیل کرد. انتظار می‌رود در نتیجه راهنمایی‌های شما، دانش‌آموزان به قابلیت‌ها و ظرفیت‌های اجتماعی، سیاسی و نظامی ایلات، مانند انسجام و اتحاد اعضای ایل، تبعیت کامل آنان از سران ایل، توان نظامی و قدرت جنگجویی مردان ایلاتی و ظرفیت اقتصادی خودبسنده آنان پی ببرند و احتجاج کنند. موضوع قابل طرح دوم، فقدان ارتش دائمی و ثابت در ایران و وابستگی و نیاز قدرت سیاسی به توان رزمی و نیروی جنگجوی ایلات و عشایر است.

فعالیت ۲

منطق: این فعالیت، علاوه بر آنکه دانش‌آموزان را با یکی از منابع مهم تاریخی و ادبیات آن آشنا می‌کند و زمینه را برای استنباط و تحلیل تاریخی فراهم می‌آورد، ناظر بر یکی از مسائل و موضوع‌های مهم تاریخی جهان اسلام، یعنی اختلافات مذهبی شیعه و سنی است.

راهنمایی برای اجرا : دانش‌آموزان را تشویق کنید، متن نسبتاً متکلف نویسنده «تاریخ جهانگشای نادری» را با توجه واژه‌نامه زیر متن، به فارسی روان برگردانند. برای هدایت دانش‌آموزان برای رسیدن به پاسخ ردیف ۱ این فعالیت، توجه آنان را به مطالب ستون دوم بخش پایانی صفحه ۱۷ کتاب درسی جلب کنید. پرسش ردیف ۲ ناظر بر یکی از مسائل اجتماعی و دینی مهم جامعه ایرانی و حتی فراتر از آن، مسلمان در سراسر جهان است که در روزگار کنونی هم یک مسئله خطیر و مهم به شمار می‌رود. از این رو، دانش‌آموزان را تشویق کنید که درباره اقدام نادر برای پایان دادن به اختلافات شیعه و سنی و اتحاد جهان اسلام، نظر و دیدگاه خود را مستدل بیان کنند.

فعالیت ۳

منطق : محتوای این فعالیت ناظر بر یکی از موضوع‌های اثرگذار تاریخ ایران، یعنی نظام دیوانی و کارکرد وزیران و مشاوران است. دانش‌آموزان در کتاب‌های تاریخ ۱ و ۲ خوانده و آموخته‌اند که در تاریخ ایران، به ویژه در دوران اسلامی، دیوان‌سالاران و وزیران و مشاوران نقش برجسته‌ای به خصوص در تثبیت حکومت‌ها و اداره امور کشور داشتند. تردیدی نیست که ضعف نظام دیوان‌سالاری و فقدان وزیران برجسته در عصر نادرشاه، آثار و پیامدهای سیاسی و اجتماعی ملموسی داشت و در سرنوشت حکومت افشاریه پس از نادرشاه تأثیرگذار بود. در این فعالیت چنین موضوعی به بحث گذاشته شده است.

راهنمایی برای اجرا : پیشنهاد می‌شود از پیش آموخته‌های دانش‌آموزان بهره بگیرید و با یادآوری نقش دیوان‌سالاران و وزیران بزرگ، مانند خاندان برمکیان، خواجه نظام‌الملک، خواجه رشیدالدین فضل‌الله و ... در تثبیت و تحکیم قدرت سیاسی سلسله‌های حکومتی و اداره امور در قرن‌های نخستین و میانه اسلامی، تأثیرات محتمل فقدان وزیران و مشاوران برجسته و کاردان در کنار نادرشاه افشار را به بحث بگذارید همچنین، توجه دانش‌آموزان را به پیامدهای حضور نداشتن دیوانیان برجسته در بروز اختلافات و جنگ‌های جانشینی نادر و ناکامی افشاریان در تثبیت اقتدار خود جلب کنید. به عبارت دیگر، جریان بحث کلاسی را به صورتی هدایت کنید که دانش‌آموزان به این دریافت و درک برسند که به واسطه فقدان حضور مؤثر و جدی اهل قلم (دیوانیان) در سازمان حکومتی افشاریه، پایه‌های اقتدار این حکومت صرفاً به شمشیر نادرشاه متکی بود و با قتل او و افتادن این شمشیر، امپراتوری نادر نیز فروپاشید.

فعالیت ۴

منطق: قبض و بسط مرزها و تغییرات محدوده جغرافیایی و قلمرو سلسله‌ها و زمامداران بزرگ، از جمله موضوع‌های مهم تاریخی است و نقشه‌های تاریخی یکی از ابزارهای مفید برای آموزش چنین موضوع‌هایی به شمار می‌روند. علاوه بر آن، نقشه‌خوانی، و تحلیل و تفسیر محتوای نقشه‌های تاریخی یکی از مهارت‌های سواد تاریخی محسوب می‌شود.

راهنمایی برای اجرا: از دانش‌آموزان بخواهید نقشه قلمرو نادرشاه (صفحه ۱۷) و نقشه قلمرو تحت فرمان کریم خان زند (صفحه ۲۰) را به دقت با یکدیگر مقایسه کنند و ضمن برشمردن تفاوت‌های این دو نقشه به لحاظ وسعت و قلمروی جغرافیایی، دلالت‌ها و علل سیاسی، نظامی و اجتماعی این تفاوت‌ها را با توجه به متن درس توضیح دهند.

فعالیت ۵

منطق و راهنمایی برای اجرا: یکی از موضوع‌های قابل اعتنا در مطالعات تاریخی توجه به تضادها و تناقض‌ها در گفتار و عملکرد نیروها و جریان‌های مؤثر در روند تاریخ است. منظور از این فعالیت آن است که دانش‌آموزان مفاد اعلامیه استقلال ایالات متحده آمریکا را که توسط بنیانگذارها صادر شد، با رفتار آنان نسبت به بومیان و ساکنان قدیمی آمریکا، یعنی جماعت‌های سرخ‌پوست و بردگان آفریقایی تبار، مورد سنجش قرار دهند.

ضمائم و ملحقات

۱- اعلامیه استقلال آمریکا (سال ۱۷۷۶م)

اندیشه‌های روشنگرانه، به ویژه اندیشه‌های مونتسکیو، لاک و روسو، تأثیر عظیمی در سراسر منطقه اقیانوس اطلس، به ویژه در مستعمرات انگلستان داشت. کوچ‌نشینان آمریکایی از اندیشه‌های آزادی خواهانه و برابری جویانه فیلسوفان عصر روشنگری برای استقلال از انگلستان و تأسیس حکومت ملی و آزاد بهره‌افراوانی بردند. مردانی مانند جرج واشنگتن، توماس جفرسن، جیمز مدیسن، بنجامین فرانکلین و عده دیگری، با حرارت تمام از دیدگاه آزادی خواهی طرف‌داری می‌کردند. آنان آثار جان لاک، مونتسکیو و ژان ژاک روسو را خوانده و عقایدشان را پذیرفته بودند. این رهبران در مقایسه با مادر کشور خود یعنی انگلستان، هراس چندانی از دموکراسی مردمی نداشتند؛ زیرا در آمریکا توده نومید فقیران که ممکن بود رهبری طبقه متوسط و بالا را به مخاطره بیندازد، دیده

نمی‌شد. گمان می‌کنیم سه میلیون تن مستعمره‌نشین آمریکایی در آن زمان، بزرگ‌ترین گروه مرفه دنیا را تشکیل می‌داده‌اند.

جنگ انقلاب آمریکا با مناقشه همیشگی بین دولت بریتانیا و اتباع آن بر سر موضوع مالیات آغاز شد و با تصویب اعلامیه استقلال آمریکا به مرحله سرنوشت‌سازی رسید (آدلر، فیلیپ . جی، تمدن‌های عالم، ج ۱، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳، ص ۴۶۰).

فراز مهمی از اعلامیه استقلال آمریکا در سال ۱۷۷۶م: «... ما این حقایق را مسلم می‌دانیم که انسان‌ها مساوی خلق شده‌اند و خداوند خالق، حقوق لاینفک معینی به آنان اعطا کرده است که حق حیات و آزادی و برخورداری از سعادت در زمره آن است.

برای تضمین این حقوق است که در میان بشر حکومت تأسیس شده است تا قدرت خود را تنها از رضایت کسانی بگیرد که بر آنان حکومت می‌کند. هرگاه شکلی از حکومت، برضد این غایت‌ها باشد، مردم حق دارند آن را تغییر دهند یا حذف کنند و حکومت دیگری برقرار سازند و شالوده آن را بر بنیاد چنین اصولی بگذارند و اقتدار آن را به‌صورتی سازمان دهند که به نظر خودشان با بیشترین احتمال، امنیت و سعادت آنان را به اجرا بگذارد...» (همان، ص ۴۶۴).

۲- اعلامیه حقوق بشر و شهروندی فرانسه (۱۷۸۹م)

فرازی از بندهای مهم و اساسی اعلامیه حقوق بشر و شهروندی فرانسه :
«نمایندگان مردم فرانسه متشکل در مجلس ملی ... در حضور و تحت توجه قادر متعال به شرح زیر به حقوق بشر و شهروندی اذعان دارند و اعلام می‌کنند :

- ۱ همه افراد بشر مساوی به دنیا می‌آیند و آزاد می‌مانند و حقوق برابر دارند.
- ۲ هدف هر پیوند سیاسی حفظ حقوق طبیعی و لاینفک انسان است؛ این حقوق عبارت است از برخورداری از آزادی و دارایی و امنیت و مقاومت در برابر سرکوب.
- ۳ اساساً ملت سرچشمه تمام حاکمیت است؛ هیچ گروه و هیچ فردی نمی‌تواند اعمال قدرت کند مگر اینکه به روشنی از ملت ناشی شده باشد.
- ۴ آزادی شامل قدرت انجام هر کاری است که به دیگران زیان نرساند؛ بدین ترتیب محدودیت برخورداری از حقوق طبیعی فقط تا آنجاست که استفاده سایر اعضای جامعه در بهره‌وری از همان حقوق را تضمین کند؛ این محدودیت توسط قانون معین می‌شود.

۵ قانون حق دارد فقط اعمالی را منع کند که به جامعه زیان وارد می‌سازد. کسی نباید مانع انجام آنچه شود که قانون منع نکرده و نباید کسی را مجبور به انجام کاری کرد که مجاز نشده است.

۶ قانون بیان اراده عمومی است... تمام شهروندان در برابر آن مساوی هستند و به‌طور برابر حق دسترسی به مشاغل، موقعیت‌ها و فرصت‌های عمومی را برابر با توانایی‌های خود بدون تمایز، به استثنای فضایل و استعداد، دارند.

۷ هیچ کس را نمی‌توان متهم، دستگیر و زندانی کرد، مگر در مواردی که قانون معین کرده و نحوه آن را نیز تجویز نموده باشد.

...

۱۰ هیچ کس را نمی‌توان به خاطر عقیده و حتی مذهب وادار به سکوت کرد، مشروط بر آنکه تظاهر به آن موجب اختلاف در نظم عمومی و قانونی نشود.

۱۱ تبادل آزاد عقاید و افکاری یکی از گرانبهاترین حقوق انسان است. در نتیجه هر شهروند آزادانه حق گفتن و نوشتن و چاپ کردن دارد، منوط به قبول مسئولیت در برابر سوءاستفاده از آزادی‌هایی که قانون تصریح کرده است.

...

۱۲ برای نگهداری قوای عمومی و اجابت هزینه‌های دولت، تعیین مالیات عمومی لازم است. تعیین میزان مساوی آن برای تمام شهروندان به نسبت امکاناتشان ضرورت دارد.

...

۱۷ چون مالکیت مقدس و حق لاینفک انسان است، هیچ کس را نمی‌توان از این حق محروم کرد؛ مگر آنکه الزام عمومی و قانونی به صراحت آن را مشروط به رعایت عدالت و پرداخت غرامت کند (همان، ص ۴۶۴-۴۶۵).

۳- لایحه (اعلامیه) حقوق انگلستان

بارزترین نتیجه انقلاب باشکوه انگلستان در سال ۱۶۸۸م، تدوین و تصویب لایحه (اعلامیه) حقوق بود که پارلمان آن را در سال ۱۶۸۹م تصویب کرد و به تأیید ویلیام اورانژ، شاه جدید و همسرش مری، دختر جیمز دوم، پادشاه مخلوع رساند.

مهم‌ترین بندهای این لایحه که حقوق و قدرت را تضمین می‌کردند به شرح زیر بودند :

۱ حق تعلیق قوانین، یا اجرای قوانین، براساس اختیارات سلطنت و بدون رأی مجلس، غیرقانونی است.

۲ حق تعلیق یا اجرای قوانین، براساس اختیارات سلطنت، به‌صورتی که تاکنون بدان عمل شده، غیرقانونی است.

۳ شاه، از تشکیل دادگاه‌های ویژه، به منظور اجتناب از مجراهای عادی، منع می‌شود...

۴ گردآوری مالیات به نام شاه یا برای استفاده شاه، بدون اجازه مجلس غیرقانونی است...

...

۶ تشکیل یا نگهداری ارتش دائمی در کشور در زمان صلح خلاف قانون است، مگر با رأی مجلس.

...

۹ با آزادی بیان و بحث یا تصمیم‌گیری در مجلس نباید مخالفت شود، مگر با رأی مجلس.

۱۰ تعهدات فوق‌طاعت و جرایم فوق‌طاعت نباید تحمیل شود، و هیچ کیفر ظالمانه و نامتعارفی نباید به اجرا درآید.

...

۱۲ مجلس، برای اصلاح همه نابسامانی‌ها، تصحیح، تحکیم و حفظ قوانین، باید به‌طور مرتب تشکیل جلسه دهد (دان، راس .ئی، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان، ج ۳، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴ش، ص ۲۲۲-۲۲۳).

با اعلامیه حقوق خودکامگی در انگلستان فرو مرد. انقلاب باشکوه را باید نخستین گام مهم در دنیا به سوی حکومت پارلمانی دانست که البته به هیچ وجه معنای انقلاب دموکراتیک را دربرداشت. اکثریت عظیمی از انگلیسی‌ها و برایتون‌ها در هیچ سطحی بالاتر از شورای روستا حق رأی نداشتند. مشارکت عموم مردها در انتخابات تا اواخر سده نوزدهم به تعویق افتاد؛ و برابری سیاسی زنان با مردان، صرف‌نظر از تعلق طبقاتی آنان، تا سده بیستم محقق نشد (آدلر، ج ۱، ص ۴۲۳).

سیاست و حکومت در عصر قاجار (از آغاز تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه)

درس سوم

منطق و فلسفه طراحی درس

مطالعهٔ اوضاع سیاسی ایران در دهه‌های آغازین دورهٔ معاصر، یعنی از تأسیس حکومت قاجار تا پایان سلطنت ناصرالدین شاه، از دو بعد داخلی و خارجی حائز اهمیت است.

از بعد داخلی، پس از حدود ۷۰ سال آشوب و بی‌ثباتی سیاسی در کشور، با به قدرت رسیدن ایل قاجار، حکومت نسبتاً نیرومندی شکل گرفت و تا حدودی ثبات و آرامش سیاسی و اجتماعی نسبتاً پایداری به وجود آمد. آقامحمدخان قاجار، مؤسس این حکومت، اهتمام خاصی به یکپارچگی جغرافیایی و وحدت سیاسی ایران از خود نشان داد و تمهیدات مؤثری را برای قاعده‌مند شدن نظام موروثی جانشینی و انتقال کم‌تنش قدرت در خاندان خود انجام داد.

در بعد خارجی، پس از تأسیس حکومت قاجار در اوایل سدهٔ ۱۳ق/ ۱۹م، مواجههٔ گسترده‌ای میان ایران و کشورها و دولت‌های اروپایی (غرب) برآمده از انقلاب‌های علمی، فکری، سیاسی و صنعتی سده‌های پیشین، صورت گرفت. این مواجههٔ پردامنه و مستمر که در قالب تقابل و تعامل انجام گرفت و ابعاد مختلف زندگی سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فکری و فرهنگی ایرانیان را متأثر و یا دگرگون کرد، به عنوان مسئله‌ای مهم و کلیدی در تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود.

هدف‌ها و انتظارات

هدف کلی :

- با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، مهم‌ترین تحولات سیاسی عصر قاجار و نظام سیاسی حاکم بر ایران را ارزیابی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

- شناسایی و تحلیل زمینه‌ها و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حکومت قاجار در ایران؛
- مقایسهٔ موقعیت و قدرت سیاسی خاندان قاجار با خاندان افشاریه و زندیه؛
- شناخت ساختار حکومت و قدرت در عصر قاجار و تحلیل روابط حاکمان با مردم؛

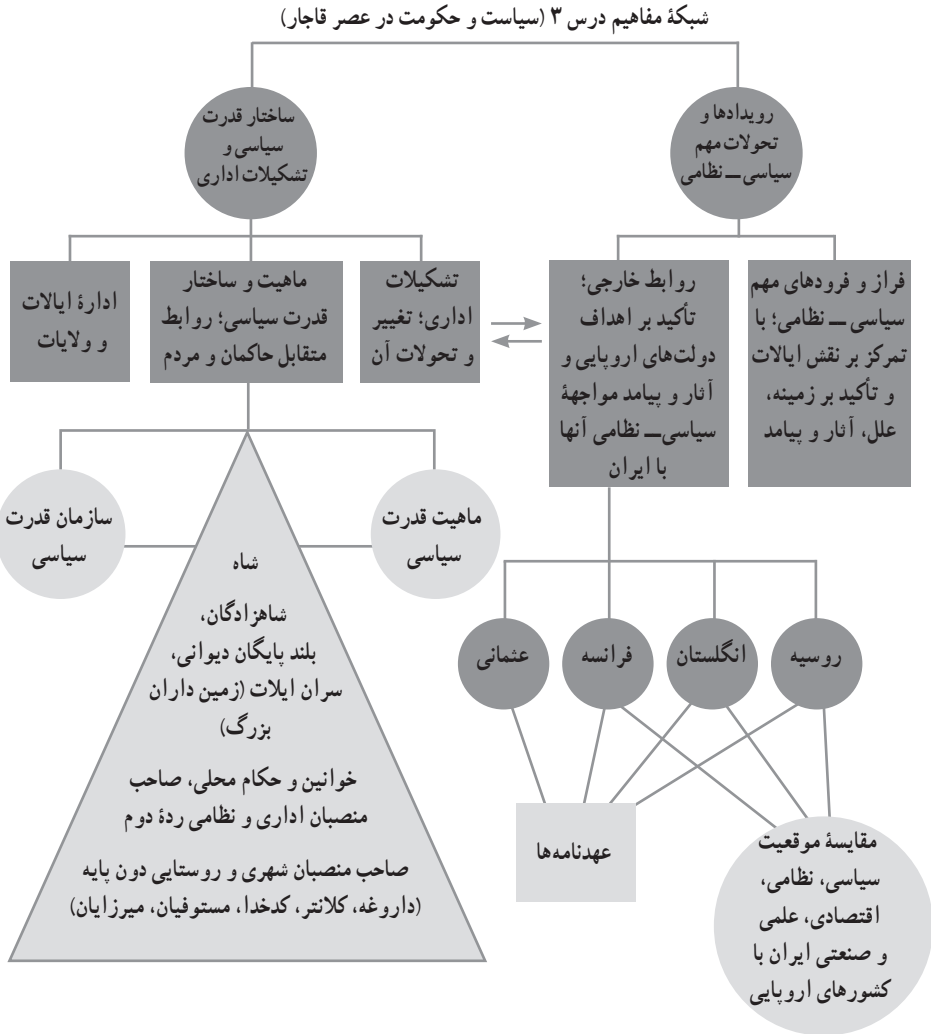

- ارزیابی تغییر و تحولات نظام اداری (تشکیلات حکومتی) در دوره قاجار؛
- تحلیل عوامل و دلایل ناکامی اقدامات اصلاحی نخبگان سیاسی در عصر قاجار؛
- مقایسه موقعیت و قدرت سیاسی - نظامی ایران با دولت‌های اروپایی (روسیه، انگلستان و فرانسه) در اوایل عهد قاجار؛
- شناسایی و تحلیل هدف‌های قدرت‌های اروپایی در ایران دوران قاجاری؛
- تجزیه و تحلیل عوامل ناکامی حکومت قاجار در مواجهه سیاسی - نظامی با کشورهای اروپایی؛
- بررسی و ارزیابی نقشه‌های تاریخی و معاهده‌های سیاسی با دولت‌های اروپایی برای تحلیل تغییر و تحولات روابط خارجی.

انتظارهای عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ چگونگی شکل‌گیری حکومت قاجار را با توجه به وضعیت سیاسی ایران در اواخر عهد زندیه و رقابت‌های ایلی توضیح دهند.
- ✓ حکومت قاجار را از نظر موقعیت و قدرت سیاسی با سلسله‌های افشاریه و زندیه مقایسه کنند.
- ✓ شیوه حکومت (روابط حاکمان با مردم/ حقوق و تکالیف سیاسی و مدنی) در دوره قاجار را ارزیابی و تحلیل کنند.
- ✓ تشکیلات اداری ایران در دوره قاجار و تغییر و تحولات آن را با ذکر دلیل شرح دهند.
- ✓ دلایل و عوامل مؤثر بر ناکام ماندن اقدام اصلاحی شخصیت‌ها و صدراعظم‌های نوگرای عصر قاجاری را شناسایی و بیان کنند.
- ✓ وضعیت و شرایط ایران و کشورهای اروپایی روسیه، انگلستان و فرانسه را به لحاظ نظامی، اقتصادی و سیاسی در قرن ۱۹م مقایسه و ارزیابی کنند.
- ✓ با مطالعه متن عهدنامه‌های منعقد شده میان حکومت قاجار و دولت‌های انگلستان و روسیه، هدف‌ها و مقاصد سیاسی آن دولت‌ها را در ایران استنباط، استخراج و دسته‌بندی کنند.
- ✓ دلایل و عوامل ناکامی حکومت قاجار را در مواجهه سیاسی و نظامی با دولت‌های روسیه و انگلستان تجزیه و تحلیل کنند.
- ✓ با بهره‌گیری از نقشه‌های تاریخی، تغییر سرزمینی و مرزی ایران در عصر قاجار را توصیف کنند.
- ✓ مهم‌ترین رویدادهای سیاسی و نظامی دوره قاجار را روی نمودار خط زمان نمایش دهند.

شبکه مفهومی

نمودار خط زمان رویدادهای مهم عصر قاجار

[illegible][illegible]

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق: این فعالیت که به منظور آماده‌سازی کلاس برای شروع درس جدید طراحی شده، موقعیت مناسبی به وجود می‌آورد تا توجه مخاطبان درس به کلیدی‌ترین مسئله و موضوع تاریخ معاصر ایران یعنی مفهوم «مواجهه ایران با تمدن جدید غرب» جلب شود. از آنجایی که تمدن جدید غربی و جوامع و دولت‌های اروپایی قرن ۱۹م، برآمده از انقلاب‌های فکری، علمی، سیاسی و صنعتی سده‌های ۱۷ و ۱۸م به شمار می‌روند، انجام این فعالیت دانش‌آموزان را به تأمل در مبانی و زمینه‌های تمدن جدید غرب، یعنی انقلاب‌های فکری، علمی، سیاسی و صنعتی اروپا در سده‌های ۱۷ و ۱۸م وامی‌دارد و به آنان کمک می‌کند که با تفکر در روابط علی و معلولی پدیده‌های مهم تاریخی، کم و کیف مواجهه ایران با غرب در دوره قاجار و علل و عوامل مؤثر بر این مواجهه و آثار و پیامدهای آن را بهتر درک کنند. علاوه بر آن، این فعالیت میان دانش‌پیشین مخاطبان و موقعیت جدید یادگیری ارتباط ایجاد می‌کند.

راهنمایی برای اجرا: نخست ابعاد مسئله و مفهوم کلیدی درس ۳، یعنی «مواجهه ایران و غرب در عصر قاجار» را برای دانش‌آموزان به اختصار توضیح دهید و اشاره کنید که رویدادها و تحولات تاریخ ایران در دوره معاصر به خصوص دوران زمامداری قاجاریان، به طرز فوق‌العاده‌ای متأثر از مناسبات گسترده سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فکری و فرهنگی با اروپاییان است. مناسباتی که ابعاد، آثار و نتایج آن با سده‌های پیش کاملاً متفاوت بود. زیرا موقعیت و اقتدار کشورها و دولت‌های اروپایی که در قرن ۱۹م با حکومت قاجار به عنوان نماینده حاکم بر ایران مواجهه یافتند، با گذشته تفاوت اساسی داشت.

با طرح پرسش‌های مختلف جریان گفت‌وگوی کلاسی را به سمت و سویی هدایتی کنید که دانش‌آموزان دریابند، انقلاب‌های علمی، فکری، سیاسی و صنعتی جوامع و کشورهای غربی در سده‌های ۱۷ و ۱۸م، قدرت سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی دولت‌های اروپایی را دوچندان کرد و تعادل و توازنی را که در مناسبات ایران با این کشورها در قرن‌های قبل برقرار بود، به هم ریخت و شرایط جدیدی را رقم زد.

فعالیت ۲

منطق : این فعالیت علاوه بر معرفی یکی از منابع تاریخی عصر قاجار، اطلاعات بیشتری درخصوص شخصیت و اقدامات قائم مقام فراهانی به مخاطبان ارائه می‌دهد و فرصت مناسبی برای استنباط و تحلیل تاریخی فراهم می‌آورد. همچنین موقعیتی ایجاد می‌کند تا دانش‌آموزان به قضاوت و اظهار نظر شخصی ترغیب و تشویق شوند.

راهنمایی برای اجرا : اقدامات مهم قائم مقام فراهانی در دوران کوتاه صدارتش در ابتدای سلطنت محمد شاه و سرانجام کار وی را برای دانش‌آموزان توضیح دهید، تا این فرصت برای آنان فراهم آید که بتوانند به سؤال‌های فعالیت پاسخ دهند و اظهار نظر و قضاوت شخصی خود را به صورت مستدل و منطقی بیان کنند.

فعالیت ۳

منطق : محتوای این فعالیت در قالب بررسی شواهد و مدارک تاریخی، ناظر بر وضعیت وزارت مالیه (دیوان استیفا) و عملکرد مستوفیان در عصر قاجار است و به نوعی وضعیت و کارکرد تشکیلات اداری را در آن عصر آشکار می‌سازد. افزون بر آن، محتوای این فعالیت به نوعی مطالب کتاب درسی را درخصوص مفهوم تشکیلات اداری مستند می‌سازد.

راهنمایی برای اجرا : برای دانش‌آموزان توضیح دهید که دیوان استیفا یا وزارت مالیه از کهن‌ترین و با ثبات‌ترین تشکیلات اداری ایران بوده است.

فعالیت ۴

منطق : محتوای این فعالیت ناظر بر وضعیت تشکیلات و نیروی نظامی ایران در عصر قاجار است و به کمک آن دانش‌آموزان آثار و پیامدهای داخلی و خارجی فقدان ارتش حرفه‌ای و دائمی در دوره قاجار را مورد مذاقه قرار دهند.

راهنمایی برای اجرا : مسئله مورد بحث، یعنی فقدان ارتش حرفه‌ای و دائمی در دوره حکومت قاجار از یک سو، و نیاز این حکومت به جنگاوران ایلات و عشایر از سوی دیگر در تأمین امنیت داخلی و حفظ مرزها و سرحدات را برای دانش‌آموزان شرح دهید و به آنان کمک کنید که آثار و پیامدهای هر دو بعد مسئله را ارزیابی کنند.

انتظار می‌رود جریان بحث به شکلی هدایت شود که دانش‌آموزان به تأثیرات منفی فقدان ارتش

حرفه‌ای و تحت فرمان مستقیم حکومت مرکزی قاجار بر موقعیت این حکومت و ناتوانی آن در پیشبرد مقاصد و برنامه‌هایش پی ببرند. همچنین پیامدهای زیان‌بار نیاز حکومت قاجار به جنگاوران ایلات را که از سران ایل خود بیش از دولت مرکزی فرمان می‌بردند، تجزیه و تحلیل کنند و آثار آن را بر بی‌ثباتی و تزلزل داخلی و ناتوانی و ناکارآمدی در جنگ‌های خارجی شرح دهند.

فعالیت ۵

منطق: جنگ‌های ایران و روسیه در دوران زمامداری فتح‌علی‌شاه، نخستین مواجهه جدی ایرانیان و اروپاییان در سده ۱۹م به شمار می‌رود که به شکست سنگین و زیان‌بار ایران انجامید. هدف این فعالیت فراهم آوردن موقعیتی است تا دانش‌آموزان علل و عوامل اساسی مؤثر بر این شکست را ارزیابی و تحلیل کنند.

راهنمایی برای اجرا: دانش‌آموزان را راهنمایی و کمک کنید تا ارزیابی نسبتاً روشنی درخصوص هر یک از مؤلفه‌های قدرت (نظامی، سیاسی، اقتصادی و روابط خارجی) ایران و روسیه در زمان دو دور جنگ کسب کنند. سپس از آنان بخواهید با مقایسه مؤلفه‌های قدرت دو کشور، نتیجه‌گیری و تحلیل خود را در باره علل و عوامل مؤثر بر شکست ایران از روسیه شرح دهند.

فعالیت ۶

منطق: این فعالیت به منظور ایجاد فرصت یادگیری برای دانش‌آموزان طراحی شده است تا آنان بتوانند موقعیت حکومت قاجار را در عرصه بین‌المللی و سیاست خارجی استنباط و ارزیابی کنند. راهنمایی برای اجرا: دانش‌آموزان را تشویق کنید پس از خواندن متن فعالیت، دیدگاه خود را درخصوص عملکرد ناصرالدین شاه قاجار در حوزه سیاست خارجی حکومت قاجار بیان دارند.

فعالیت ۷

منطق: هدف‌های دولت‌های اروپایی، به ویژه انگلستان و روسیه در ایران عصر قاجاری و آثار و پیامدهای روابط این کشورها با کشورمان که در قالب عهدنامه‌ها و معاهده‌های سیاسی و اقتصادی مختلف تبلور یافت، از جمله مفاهیم اساسی درس به شمار می‌روند. فعالیت به این هدف طراحی شده است که دانش‌آموزان با بررسی مفاد عهدنامه‌های مجمل و مفصل، هدف‌های انگلستان از برقراری رابطه سیاسی با ایران و نیز پیامدهای این رابطه را تحلیل و استنباط کنند.

راهنمایی برای اجرا: مفاد تلخیص شده این عهدنامه‌ها را که در ضمائم و ملحقات همین درس

مندرج است، در اختیار دانش آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید ضمن ارزیابی مفاد این عهدنامه‌ها، هدف‌های دولت انگلستان را در ایران عصر قاجاری استنباط و تعهدات طرفین را مقایسه کنند.

ضمائم و ملحقات

۱- عهدنامه مجمل

فصل اول: چون تفصیل شروح و تعیین مقاصد جانبین موقوف می‌بود به مکالمات گوناگون و مجالس متعدده عجالت‌الوقت این وثیقه میمونه که عهدنامه مجمل است مرقوم می‌گردد تا کاخ دوستی و اتحاد را بنیادی متین باشد. مکتوبات ضمائر جانبین بنیانی مبین و قرار اینکه من بعد عهدنامه مفصلی مشتمل بر جمیع مقاصد و حاکی تمام شرایط و ضوابط مرقوم و به خط و مهر و کلای ثلاثه مختوم گردد و مدار یک جہتی دولتین بر آن باشد.

فصل دوم: باید که این عهد مبارک که در میان دولت به صدق و راستی بسته‌اند از هر گونه تغییر و تبدیل مصون و موافقت بین این دو پادشاه زاده و ولیعهد و فرزندان و احفاد و امجاد ایشان و وزرا و ولات و حکام ولایات و سرحدات مملکتین ابدالابد استوار ماند.

فصل سوم: دولت ایران بر خود لازم داشته که از تاریخ این عهدنامه، شرطی که با هر یک از دولت‌های اروپایی بسته است باطل سازد و اجازه عبور لشکر کشورهای اروپایی از مرزهای ایران به طرف هندوستان و بنادر آن نخواهد داد.

فصل چهارم: اگر لشکری از کشورهای اروپایی به ایران آمده باشد یا در صورتی که بیاید، پادشاه انگلستان نیروی نظامی و تدارک اسباب و یا در عوض وجه نقد و توپ و تفنگ و معلم و عمله به اندازه‌ای که به صلاح دولتین باشد به ایران می‌فرستد و در رفع و دفع متجاوزان به خاک ایران با نیروی نظامی و یا پول کمک و امداد می‌نماید و بعد از این قشون با مبلغ وجه و مقدار تدارکات و اسباب از قرار بست که در عهدنامه مفصل و مشخص و معین خواهد شد و اگر احیاناً دولت انگلستان با کشور اروپایی که با دولت ایران جنگ دارد، مصالحه کند، پادشاه انگلستان کمال سعی و دقت و اهتمام می‌نماید که بین ایران و آن کشور متخاصم نیز رفع دشمنی شده و صلح برقرار گردد و اگر سعی دولت انگلستان به جایی نرسد، شاه انگلستان به طریقی که مرقوم شده در عهدنامه مفصل تشخیص داده خواهد شد، با نیروی نظامی یا وجه نقد و اسباب به ایران کمک بدهد و زمانی که جنگ بین ایران

و آن کشور باشد تا هنگامی که رفع جدال بشود و آن کشور با دولت ایران صلح نماید، از دادن این کمک مضایقه نماید و هر گاه افاغنه هندوستان با انگلیس وارد جنگ شوند، دولت ایران از طرف خاک خود لشکر تعیین کند با شرایطی که در عهدنامه مفصل تعیین خواهد شد، به دولت انگلیس اعانت و امداد نماید.

فصل پنجم: اگر از سواحل هندوستان قشون و لشکر (انگلستان) وارد خلیج فارس شده باشد و قبل از اجازه دولت ایران در جزیره خارک یا جای دیگر از سواحل عمان نزول کرده باشد، هیچ گونه دخل و تصرفی در آنجا نکند و از تاریخ عهدنامه قشون مذکور تحت اختیار اولیای دولت ایران باشد و اگر فرمانفرمای هندوستان قشون مزبور را برای حراست حدود هندوستان نیاز نداشته باشد و اولیای دولت ایران بخواهند همان قشون را نگاه دارند و اگر نخواهند روانه هندوستان نمایند و در عوض، قشون به طریقی که ذکر شد و در عهدنامه مفصل مشخص خواهد شد، وجه نقد برای هزینه‌های نظامی دریافت نمایند.

فصل ششم: اگر قشون مذکور به خواهش دولت ایران در جزیره خارک یا جای دیگر از سواحل عمان توقف نمایند، باید از جانب کارگزاران ایران کمال شفقت و مهربانی نسبت به ایشان به عمل آید و به حکام و مباشرین بنادر فارس دستور دهند که هر قدر سیروسات و آذوقه برای قشون مذکور نیاز باشد، به نرخ عادلانه به ایشان فروخته و قیمت آن را دریافت نمایند.

فصل هفتم: اگر جنگ بین ایران و افغان‌ها اتفاق افتد، دولت انگلیس در آن میان دخالت نمی‌کند و به هیچ از طرفین اعانت و امداد نخواهد کرد؛ مگر اینکه به خواهش طرفین واسط صلح گردد.

فصل هشتم: تا زمانی که این عهد جاوید مشروط مقررۀ مفصله بین ایران و انگلیس برقرار است، اولیای دولت ایران عهد و شرطی که مخالف دوستی انگلیس و باعث اهانت و اضرار ایشان در حدود هندوستان شود با هیچ یک از کشورهای اروپایی امضا نمایند.

۲- عهدنامه مفصل

فصل اول: اولیای دولت ایران بر خود لازم داشتند که از تاریخ این عهدنامه، هر عهد و شرطی که با هر یک از دولت‌های اروپایی بسته‌اند، باطل و ساقط سازند و به لشکر سایر کشورهای اروپایی از حدود خاک ایران راه عبور به طرف هندوستان و سمت بنادر هند اجازه عبور ندهند و هیچ کشور

اروپایی را نگذارند که داخل مملکت ایران شود و اگر کشورهای مزبور خواهند که از راه خوارزم یا تاتارستان و بخارا و سمرقند و غیره عبور به مملکت هند نمایند، شاهنشاه ایران حتی المقدور پادشاهان و والی‌ها و اعیان آن ممالک را مانع شوند و طوایف مزبور را بازدارند، خواه از راه تهدید و تخویف و خواه از راه رفق و مدارا.

فصل دوم : اگر دشمنی از کشورهای اروپایی به مملکت ایران آمده باشد یا بیاید و اولیای دولت ایران از دولت انگلیس درخواست کمک و امداد نمایند، فرمانفرمای هند از جانب دولت انگلیس هرگاه امکان و قدرت داشته باشد، به قدری که مطابق خواسته اولیای دولت ایران باشد، سپاه از مملکت هندوستان روانه سمت ایران نمایند و اگر به علت بعضی گرفتاری‌ها فرستادن سپاه امکان نداشته باشد، هر ساله مبلغ دویست هزار تومان به جهت هزینه‌های سپاه به دولت ایران بپردازند و مادام که جنگ و جدال با کشورهای اروپایی در میان باشد، وجوه مزبور به طور مرتب به ایران پرداخته شود. چون وجوه نقد مزبور برای نگاه داشتن نیروی نظامی است، سفیر دولت انگلیس را لازم است که از رسیدن آن به نیروی نظامی ایران آگاهی پیدا کند و خاطر جمع بشود و بداند که در زمینه نظامی صرف می‌شود.

فصل سوم : اگر کشورهای اروپایی که با دولت ایران نزاع و جدال دارند، با دولت انگلیس مصالحه کنند، پادشاه انگلستان کمال سعی و دقت نماید که فی‌مابین آن کشور و دولت ایران نیز رفع دشمنی و نزاع شده، صلح واقع گردد. و اگر این تلاش به نتیجه نرسد، پادشاه انگلستان به طریقی که ذکر شد، از مملکت هند سپاه به کمک ایران مأمور کند، یا اینکه دویست هزار تومان مقرر را برای خرج سپاه ایران پرداخت نماید و این کمک و امداد تا زمانی که جنگ بین دولت علیه ایران و آن کشور ادامه داشته باشد و رفع جدال نشود و آن کشور با ایران صلح ننمایند، به ایران پرداخت شود. و در صورتی که صلح فی‌مابین آن کشور و دولت انگلیس برقرار شود، باز هر وقت اولیای دولت ایران بخواهند، جنگ و جدال با آن کشور نشود و معلم و غیره به جهت آموزش سپاه ایران بخواهند، اولیای دولت انگلیس به شرط فراغت وقت، به قدر مقدور مضایقه نخواهند کرد.

فصل چهارم : چون رسم مملکت ایران این است که مواجب قشون شش ماه به شش ماه پیش داده می‌شود، تنخواهی که به جای کمک نیروی نظامی از طرف دولت انگلیس پرداخت می‌شود را سفیر آن دولت هر چه ممکن شود زودتر پرداخت نماید.

فصل پنجم: هرگاه افغان‌ها با دولت انگلیس وارد جنگ شوند، اولیای دولت علیه ایران لشکر تعیین نموده، به‌طوری که مصلحت دولتمین باشد به دولت انگلیس کمک و امداد نمایند و هزینه آن را از دولت انگلیس بگیرند.

فصل ششم: اگر جنگی بین دولت ایران و افغان‌ها اتفاق افتد، دولت انگلیس در آن دخالت نمی‌کند و به هیچ طرف کمک و امدادی نخواهند کرد؛ مگر اینکه به خواهش طرفین واسطه صلح گردند.

فصل هفتم: در صورتی که در سواحل دریای سرخ چوب و اسباب مهیا شود و شاهنشاه ایران بخواهد که در خورهای دریای مزبور کشتی‌های جنگی بسازند، پادشاه انگلستان به معلم و عمل؛ کشتی ساز و غیره از لندن و هم از بندر بمبئی اجازه می‌دهد که به خدمت شاهنشاه ایران حاضر شوند و به ساخت کشتی جنگی مشغول شوند و مواجب و هزینه‌های آن توسط پادشاه ایران با شرایطی که مورد توافق سفیر انگلیس باشد، پرداخت خواهد شد.

فصل هشتم: اگر از بزرگان ایران کسی بخواهد دشمنی کند و یاغی شود و به انگلیس فرار نماید، به درخواست دولت ایران آن کس را از ولایت مزبور بیرون کنند و اگر بیرون نرود، او را گرفته روانه ایران نمایند و در صورتی که پیش از رسیدن آن کس به انگلیس اشارتی از امنای دولت علیه ایران درباره او به حاکم آن حدود برسد، به او اجازه ورود ندهد و اگر بعد از ممانعت، آن کس فرود آید، او را گرفته روانه ایران نمایند.

فصل نهم: اگر در خلیج فارس دولت ایران نیاز به کمک داشته باشد، اولیای دولت انگلیس به شرط امکان و فراغت بال در آن وقت کشتی جنگی و قشون بدهند و هزینه‌های آن را موافق برآورد از ایران دریافت نمایند. کشتی‌های انگلیسی بر خورها و لنگرگاه‌هایی عبور کنند که امنای دولت علیه ایران تعیین کنند و بدون اجازه دولت ایران در جایی دیگر عبور نکنند.

فصل دهم: مواجب صاحب منصبان و عمله و معلم و غیره را دولت انگلیس پرداخت خواهد کرد و شاهنشاه ایران به صاحب منصبان و معلمانی که اکنون در ایران مشغول خدمت می‌باشند و صاحب منصبانی که بعد از این در ایران مشغول خدمت خواهند شد، بر اساس مرتبه انعام خواهد داد.

فصل دوازدهم: اگر بر سر امور داخلی ایران بین شاهزادگان و یا امرا و سردارها مناقشه‌ای روی دهد، دولت انگلیس در آن دخالت نمی‌کند؛ مگر به درخواست شاه وقت ایران.

۳- عهدنامه گلستان

فصل اول : بعد از این، جنگ و دشمنی که تا حال در دولت‌های روسیه و ایران بود، به موجب این عهدنامه متروک خواهد شد.

فصل دوم : طرفین در هر وضع و حالی که تا زمان این قرارداد بوده‌اند، به همان قرار باقی و تمامی ولایات خان‌نشین که تا حال در تحت تصرف هر یک از دولتین بوده، کماکان در تحت ضبط و اختیار ایشان بماند.

فصل سوم : پادشاه ایران به جهت ثبوت دوستی به امپراتور کل ممالک روسیه ولایات قراباغ و گنجه که الان موسوم به الیزابت پول است و خوانین‌نشین شکی، شیروان، قوبه، دربند، بادکوبه و هر جا از ولایات طالش را با خاکی که الان در تحت تصرف دولت روسیه است و تمامی داغستان، گرجستان، محال شوره گل، آچوق باش، کورنه، مینگرلی، آبخازی و تمامی سرزمین و اراضی که در میانه قفقاز و سرحدات کنونی بوده و نیز آنچه از اراضی دریای قفقاز تا کنار دریای خزر متصل است، مخصوص و متعلق به روسیه می‌داند.

فصل چهارم : امپراتور روسیه اقرار می‌نماید که هر یک از فرزندان پادشاه ایران که به ولیعهدی دولت ایران تعیین می‌گردد، هر گاه محتاج به دریافت کمک از دولت روسیه باشد مضایقه ننماید، و در اختلافات داخلی ایران دخالت نکند؛ مگر به درخواست پادشاه ایران.

فصل پنجم : کشتی‌های دولت روسیه که برای معاملات در دریای خزر تردد می‌نمایند، همانند گذشته مجاز خواهند بود که به سواحل و بنادر جانب ایران عازم و نزدیک شوند و زمان توفان و شکست کشتی، از طرف ایران کمک و امدادرسانی دوستانه به آنها بشود. کشتی‌های ایران هم همانند گذشته مجاز خواهند بود که برای معامله روانه سواحل روسیه شوند و به همین نحو در هنگام شکست و طوفان از جانب روسیه کمک و امدادرسانی دوستانه درباره آنها معمول گردد. به غیر از کشتی‌های جنگی روسیه، کشتی‌های جنگی هیچ دولت دیگری، حق تردد در دریای خزر نخواهند داشت.

فصل ششم : اسیران طرفین سه ماه بعد از امضای این قرارداد آزاد خواهند شد.

فصل نهم : در ازای هر یک تومان ارزش کالاهای وارداتی توسط بازرگانان روسی و ایرانی به خاک ایران و روسیه، مبلغ پانصد دینار عوارض و گمرکات در مرزهای زمینی و دریایی گرفته خواهد شد.

۴- عهدنامهٔ فین کناشتاین

مادهٔ اول: بین پادشاه ایران و امپراتور فرانسه و پادشاه ایتالیا صلح برقرار بوده و مقرر کردند با یکدیگر شرایط الفت و وداد، و مراسم محبت و اتحاد را رعایت کنند.

مادهٔ دوم: امپراتور به مقتضای مراسم دوستی و موافقت با دولت ایران متعهد گردیده که از تجاوز دیگر کشورها به ایران جلوگیری کند و چنانچه نیروهای کشوردیگری بخواهند وارد خاک ایران شوند، امپراتور با پادشاه ایران کمال همکاری به عمل آورد، به دفع دشمن بپردازد، و از خاک ایران حراست کند و در این راه به هیچ وجه خودداری نکنند.

مادهٔ سوم: امپراتور شهادت نمود که مملکت گرجستان ملک موروثی پادشاهی ایران می‌باشد و حقیقت مطلب بر جناب امپراتور مشخص و معلوم است.

مادهٔ چهارم: امپراتور فرانسه و پادشاه ایتالیا با نیروی نظامی خود نیروهای روسیه را از گرجستان و تمامی خاک ایران اخراج می‌کنند و قرارداد فرمودند که روس‌ها را جبراً و قهراً از خاک ایران اخراج نموده و چنانچه با روسیه صلح نمایند، این شروط را از جمله شروط عهدنامه با روسیه قرار دهند.

...

مادهٔ ششم: هرگاه نظر پادشاه ایران اقتضا فرماید که نیروهای پیاده و توپچی را به شیوهٔ اروپایی‌ها تهیه و آموزش نماید و قلعه‌ها به شیوهٔ قلعه‌های اروپایی ساخته شود، امپراتور فرانسه و پادشاه ایتالیا به هر مقدار که نیاز باشد، توپ و تفنگ به ایران می‌فروشند.

مادهٔ هفتم: دولت ایران هرگاه بخواهد که قلعه‌های نظامی و توپخانه در ایران ساخته شود و نیروهای نظامی ایران به شیوهٔ اروپا آموزش داده شوند، دولت فرانسه هر تعداد توپچی و مهندس سازندهٔ توپ و قلعه و افسر آموزش لازم باشد، در اختیار ایران قرار خواهد داد.

مادهٔ هشتم: دولت ایران از هر جهت با دولت انگلیس قطع رابطه می‌کند و متعهد می‌شود که بنای خصومت با انگلستان بگذارد، برای دفع آنها نیروی نظامی روانه نماید و فرستادهٔ خود را از هند و انگلیس فرا می‌خواند و نمایندگان انگلیس و کمپانی هند شرقی را از ایران اخراج می‌کند و اموال و کالاهای انگلیس را ضبط می‌کند، و روابط تجاری با انگلیس و کمپانی هند شرقی را قطع می‌کند.

مادهٔ نهم: هرگاه در آینده روسیه و انگلیس با هم اتفاق نمایند و به جانب دولتین فرانسه و ایران عزیمت و لشکرکشی کنند، این دو دولت نیز به اتفاق یکدیگر به دفع آنها اقدام نموده، از روی موافقت و اتحاد،

به مخاصمه و محاربه و مجادله آنها می پردازند و چنانچه بنای سفر و حرکت نمایند، اولیای دولتمندان فرانسه و ایران یکدیگر را خبر نموده، به دفع آنها اقدام نموده و مطابق آنچه در ماده هشتم مرقوم شده از ضبط اموال و کالاهای ایشان مصادره نمایند و در موافقت و اعانت یکدیگر به هیچ وجه کوتاهی و اهمال و مساهله و امهال جایز و روا ندارند.

ماده دهم : پادشاه ایران موافقت کرده، از سمت افغان و قندهار نیروی نظامی خود را تجهیز و آماده کند، در وقتی که مشخص شود و معین گردد به منظور تسخیر و تصرف ممالک هندوستان متصرفی انگلیس نیروی نظامی اعزام کند و ولایات متصرفی انگلیس را ضبط و تسخیر نمایند.

ماده یازدهم : هرگاه کشتی فرانسه از بنادر مملکت ایران عبور نماید، اهالی بنادر ایران لوازم و تدارکات مورد نیاز آنها را تأمین نمایند.

ماده دوازدهم : پادشاه ایران اجازه می دهد که نیروهای نظامی فرانسه از طریق خاک ایران روانه هند شوند و سپاه ایران نیز با ایشان موافقت نموده، بالاتفاق عزیمت تسخیر هندوستان نمایند.

ماده سیزدهم : هرگاه کشتی های فرانسه در حین عبور از بنادر ایران بعضی نیاز به وسایل و غذا داشته باشند، اهالی بنادر ایران به آنها بفروشند و همچنین هرگاه در عبور سپاه فرانسه از راه خشکی، ذخیره و بعضی وسایل نیاز داشته باشند، به نحوی که در ماده پیشین ذکر شده، ذخیره غذا و دیگر نیازهای آنها برآورده شود، اهالی ایران به ایشان بفروشند و قیمت آن را دریافت نمایند.

ماده چهاردهم : شروطی که در ماده دوازدهم مرقوم شده مختص دولت فرانسه بوده، با دولت روس و انگلیس به هیچ وجه شروط مزبوره قرار داده نشود و از هیچ سمت به ایشان راه عبور و مرور ندهند.

ماده پانزدهم : قرارداد تجاری بین دو دولت به صورت جداگانه از این قرارداد نوشته خواهد شد.

...

۵- عهدنامه ترکمانچای

فصل اول : بعد البوم ما بین اعلیحضرت امپراتور کل ممالک روسیه و اعلیحضرت پادشاه ممالک ایران و ولیعهدان و اخلاف و ممالک و رعایای ایشان مصالحه و مودت و وفاق کاملی الی یوم الأبد واقع خواهد بود.

فصل دوم : شروط عهدنامه گلستان موقوف و متروک می شود و به جای عهدنامه مزبور، عهدنامه دیگری با شرایط زیر ما بین دو دولت روس و ایران منعقد شد.

فصل سوم : پادشاه ایران از جانب خود و از جانب ولیعهدان و جانشینان تمامی سرزمین نخجوان و ایروان را به دولت روسیه واگذار می‌کند؛ خواه این طرف روس باشد یا آن طرف.

فصل چهارم : دولتین علیتین معاهدتین عهد و پیمان می‌کنند که برای سرحد فی‌مابین دو مملکت بدین موجب سرحد وضع نمایند :

از نقطه سرحد ممالک عثمانی که از خط مستقیم به قله کوه آغری کوچک اقرب است ابتدا کرده، این خط تا به قله آن کوه کشیده می‌شود و از آنجا به سرچشمه رودخانه مشهور به قرا سوی پایین که از سرایشیب جنوبی آغری کوچک جاریست فرود آمده، به متابعت مجرای این رودخانه تا به التقای آن رودخانه ارس در مقابل شرور ممتد می‌شود. چون این خط به آنجا رسید به متابعت مجرای ارس تا به قلعه عباس‌آباد می‌آید و در تعمیرات و ابنیه خارجه آنکه در کنار راست ارس واقع است نصف قطری به قدر نیم آغاج که عبارت از سه ورس و نیم روسی است رسم می‌شود و این نصف قطر در همه اطراف امتداد می‌یابد. همه اراضی و عرصه که در این نصف قطر محاط و محدود می‌شود، بالانفراد متعلق [تعلق] به روسیه خواهد داشت و از تاریخ امروز در مدت دو ماه با صحت و درستی کامل معین و مشخص خواهد شد و بعد از آن از جایی که طرف شرقی این نصف قطر متصل به ارس می‌شود، خط سرحد شروع و متابعت مجرای ارس می‌کند تا به مسیر یدی بلوک و از آنجا از خاک ایران به طول مجرای ارس امتداد می‌یابد با فاصله و مسافت سه آغاج که عبارتست از بیست و یک ورس روسی.

بعد از وصول به این نقطه، خط سرحد به استقامت از صحرای مغان می‌گذرد تا به مجرای رودخانه موسومه بالهارود به محلی که در سه فرسخی واقع است که عبارتست از بیست و یک ورس روسی پایین‌تر از ملتقای دو رودخانه کوچک موسوم به آدینه بازار و ساری قمیش و از آنجا این خط به کنار چپ بالهارود تا به ملتقای رودخانه‌های مذکور آدینه بازار و ساری قمیش صعود کرده به طول کنار راست رودخانه آدینه بازار شرقی تا به منبع رودخانه و از آنجا تا به اوج بلندی‌های جگیر امتداد می‌یابد، به نوعی که جمله آب‌هایی که جاری به بحر خزر می‌شوند، متعلق به روسیه خواهد بود و همه آب‌هایی که سرایشیب و مجرای آنها به جانب ایران است، تعلق به ایران خواهد داشت.

و چون سرحد دو مملکت اینجا به واسطه، قلل جبال تعیین می‌یابد، لهذا قرار داده شد که پشته‌هایی که از این کوه‌ها به سمت بحر خزر است، به روسیه و طرف دیگر آنها به ایران متعلق باشد. از قله‌های

بلندی‌های جگیر خط سر حد تا به قله کمر قویی به متابعت کوه‌هایی می‌رود که طالش را از محال ارسق منفصل می‌کند. چون قلل جبال از جانبین مجرای میاه را می‌دهند، لهذا در اینجا نیز خط سر حد را همان قسم تعیین می‌کند که در فوق در باب مسافت واقعه بین منبع و آدینه بازار و قلل جگیر گفته شد. و بعد از آن خط سر حد از قله کمر قویی به بلندی‌های کوه‌هایی که محال زوند را از محال ارسق فرق می‌دهد، متابعت می‌کند تا به سر حد محال ولکیچ همواره بر طبق همان ضابطه که در باب مجرای میاه معین شد، محال زوند به غیر از آن حصه که در سمت مخالف قلل جبال مذکوره واقع است، از این قرار حصه روسیه خواهد بود. از ابتدای سر حد محال ولکیچ خط سرحد ما بین دو دولت به قلل جبال کلتویی و سلسله کوه‌های عظیم که از ولکیچ می‌گذرد، متابعت می‌کند تا به منبع شمالی رودخانه موسوم به آستارا پیوسته، به ملاحظه همان ضابطه در باب مجرای میاه و از آنجا خط سرحد متابعت مجرای این رودخانه خواهد کرد تا به ملتقای دهنه آن به بحر خزر و خط سر حد را که بعد از این متصرفات روسیه و ایران را از هم فرق خواهد داد، تکمیل خواهد نمود.

فصل پنجم : اعلیحضرت پادشاه ممالک ایران، برای اثبات دوستی خالصانه نسبت به امپراتور روسیه، تمامی سرزمین و اراضی و جزایری را که در میانه خط حدود معینه در فصل مذکوره فوق و قلل برف دار کوه قفقاز و دریای خزر است و همچنین همه قبایل را چه خیمه نشین چه خانه‌دار که از اهالی و ولایات مذکوره هستند واضحاً و علناً برای همیشه متعلق به دولت روسیه می‌داند.

فصل ششم : پادشاه ممالک ایران برای جبران هزینه‌هایی که روسیه در جنگ متحمل شده است، و همچنین به تلافی ضررها و خسارت‌هایی که به همان جهت به رعابای دولت روسیه رسیده، تعهد می‌کند که مبلغ ده کروور تومان که عبارت است از بیست میلیون مناط سفید روسی، به دولت روسیه پرداخت کند.

فصل هفتم : امپراتور روسیه تعهد می‌کند که از این روز به بعد، شاهزاده عباس میرزا را ولیعهد و وارث برگزیده تاج و تخت ایران شناخته، از تاریخ جلوس به تخت شاهی، پادشاه بالاستحقاق این مملکت می‌داند.

فصل هشتم : کشتی‌های تجارتي روسیه و ایران همانند سابق اجازه دارند، مانند سابق آزادانه در دریای خزر و سواحل آن رفت و آمد کنند و پهلو بگیرند و چنانچه دچار طوفان و شکستگی شدند

دولت مقابل به آنها کمک و امداد رسانی کند. در مورد کشتی‌های جنگی، غیر از روسیه، کشور دیگری حق داشتن کشتی جنگی در دریای خزر ندارد.

فصل نهم: چون مکنون خاطر اعلیحضرت امپراتور کل ممالک روسیه و اعلیحضرت پادشاه ممالک ایران است که من کل الوجوه عهدی را که به این سعادت و میمنت ما بین ایشان مقرر گشته، مستحکم نمایند، لهذا قرارداد نمودند که سفرا و وکلا و کارگزارانی که از جانبین به دولتین علیتین تعیین می‌شوند — خواه برای انجام خدمت‌های اتفاقی یا برای اقامت دائمی — به فراخور مرتبه و موافق شأن دولتین علیتین و به ملاحظه مودتی که باعث اتحاد ایشان گشته، به عادت ولایت مورد اعزاز و احترام شوند...

فصل دهم: امپراتور روسیه و پادشاه ممالک ایران، به منظور افزایش روابط تجاری توافق می‌کنند که تمامی شرایط لازم برای حمایت تجارت و امنیت تبعه دو دولت را در معاهده جداگانه‌ای که به این عهدنامه ملحق می‌شود، تنظیم کنند.

پادشاه ایران به دولت روس این اختیار را می‌دهد که در هر جا که مصلحت دولت روس اقتضا کند کنسول‌ها و حامیان تجارت تعیین نمایند و تعهد می‌کند که این کنسول‌ها و حامیان تجارت را فراخور رتبه ایشان مشمول حمایت و احترامات و امتیازات سازد و امپراتور روسیه از جانب خود وعده می‌کند که درباره کنسول‌ها و حامیان تجارت ایران به همین وجه مساوات کامله مرعی دارد. در حالتی که از جانب دولت ایران نسبت به یکی از کنسول‌ها و حامیان تجارت روسیه شکایتی محققه باشد، وکیل و یا کارگزار دولت روس که در ایران متوقف خواهد بود، او را از شغل خود برکنار خواهد کرد.

...

۶- عهدنامه ارزنة الروم

فقره اول: هر دو دولت می‌پذیرند که ادعاهای خود را درباره یکدیگر ترک کنند.

فقره دوم: دولت ایران تعهد می‌کند که قسمت غربی ولایت زهاب را به دولت عثمانی واگذار کند و دولت عثمانی نیز تعهد می‌کند که جانب شرقی ولایت زهاب، یعنی مناطق کوهستانی آن را با دره کردن به دولت ایران واگذار کند. دولت ایران تعهد می‌کند که در حق شهر و ولایت سلیمانیه از هر گونه ادعا

صرف نظر کرده، به حق تملکی که دولت عثمانیه در ولایت مذکور دارد، دخل و تعرض ننماید. دولت عثمانی نیز تعهد می‌کند که شهر و بندر محمره (خرمشهر) و جزیره الخضر و لنگرگاه‌ها و هم اراضی ساحل شرقی، یعنی جانب چپ شط العرب (اروند رود) را که در تصرف عشایر ایران است، به ملکیت در تصرف دولت ایران باشد و علاوه بر این، کشتی‌های ایران حق خواهند داشت که به آزادی تمام از محلی که به دریا منصب می‌شود، تا موضوع الحاق حدود طرفین در اروند رود، آمد و رفت نمایند.

فقره سوم: طرفین تعهد می‌کنند که با این معاهده سایر ادعاهایشان را در حق اراضی ترک کرده، از جانب هر دو کشور مهندسين و مأمورین را تعیین نموده تا مطابق ماده سابقه خطوط مرزی را تعیین نمایند.

...

فقره پنجم: دولت عثمانی تعهد می‌کند که شاهزادگان فراری ایران را در پروسا اقامت داده و به آنها اجازه بازگشت به ایران ندهد. از طرف هر دو دولت تعهد می‌شود که سایر فراری‌ها به موجب معاهده سابقه ارزنة الروم، به کشور خود برگردانده شوند.

فقره ششم: تجار ایران رسم گمرک اموال تجارت خود را موافق قیمت حالیه و جاریه اموال مذکوره نقداً یا جنساً به وجهی که در عهدنامه منعقدہ ارزنة الروم در سنه یک هزار و دویست و سی و هشت در ماده ششم که دایر به تجارت است، مسطور شده ادا کنند و از مبلغی که در عهدنامه مذکوره تعیین شده زیاده وجهی مطالبه نشود.

فقره هفتم: دولت عثمانی وعده می‌کند که به موجب عهدنامه‌های سابقه امتیازاتی که لازم باشد در حق زوار ایرانی اجرا کند و از هر نوع تعدی نسبت به آنان ممانعت به عمل آورد و امنیت آنان را تأمین کند که در کمال امنیت اماکن مقدس در خاک عثمانی را زیارت کنند. همچنین تعهد می‌کند که همانند زائران، برای تاجران ایرانی و دیگر ایرانیانی که به عثمانی رفت و آمد دارند، امنیت و امکانات رفاهی مورد نیاز را تأمین کند. علاوه بر این دولت عثمانی قبول می‌نماید، نمایندگانی (کنسول‌هایی) از طرف ایران برای منافع تجارت و حمایت تبعه و تجار ایرانی در سراسر خاک عثمانی، به غیر از مکه مکرمه و مدینه منوره، تعیین شوند، و وعده می‌کند که تمامی امتیازاتی که شایسته منصب و مأموریت کنسول‌های مذکور باشد و در حق کنسول‌های سایر دولت‌ها جاری می‌شود، در حق آنها نیز جاری شود، و نیز دولت ایران چنین تعهداتی را برای کنسول‌ها و تجار عثمانی در خاک ایران، می‌پذیرد.

فقرة هشتم : هر دو دولت تعهد می‌کنند که برای جلوگیری از غارت و سرقت عشایر و قبایل مرزنشین، تدابیر لازم را اتخاذ و اجرا کنند. به همین منظور در محل‌های مناسب نیروی نظامی مستقر خواهند کرد و تعهد می‌کنند که برای اقامت آن دسته از عشایری که تابعیت آنها مورد اختلاف است، محل‌هایی تعیین کنند و به آنان اختیار دهند که محل اقامت خود را آزادانه تعیین کنند و عشایری که تابعیت آنها معلوم است را به اجبار در درون سرزمین دولت متبوع خود قرار دهند. فقرة نهم : تمامی مواد و فصول معاهدات سابق، خصوصاً معاهده‌ای که در سال هزار و دویست و سی و هشت در ارزنة الروم منعقد شده، با این معاهده الغا و تغییر داده نشده، کلمه به کلمه آن به قوت خود باقی است.

۷- معاهده پاریس

فصل اول : از روز مبادله امضانامه‌های این عهدنامه میان شاهنشاه ایران و شاهنشاه انگلیس و ایرلند و نیز میان اخلاف و ممالک و رعایای طرفین صلح و دوستی دائمی خواهد بود.

فصل دوم : مقرر است که نیروهای نظامی دولت انگلیس مطابق شرایط و تعهدات زیر ایران را تخلیه خواهند کرد.

...

فصل پنجم : پادشاه ایران تعهد می‌کند که نیروهای نظامی و کارگزاران ایران را از خاک و شهر هرات و سایر نقاط افغانستان بیرون بکشد. مهلت تخلیه ممالک مزبور تا مدت سه ماه بعد از مبادله امضانامه‌های این عهدنامه خواهد بود.

فصل ششم : شاهنشاه ایران ادعای حاکمیت بر خاک و شهر هرات و ممالک افغان [را] کنار می‌گذارد و هرگز از رؤسای هرات و ممالک افغان هیچ علامت اطاعت مثل سکه و خطبه و باج مطالبه نمی‌کند و نیز تعهد می‌کند که بعد از این از هرگونه مداخله در امور داخلی افغانستان اجتناب نماید و قول می‌دهد که هرات و تمام افغانستان را مستقل شناخته و هرگز در صدد اخلال استقلال این ولایات برنیاید.

و نیز در صورت بروز اختلاف میان دولت ایران و ممالک هرات و افغانستان، دولت ایران تعهد می‌کند که اصلاح آن را به دولت انگلیس ارجاع نماید و اقدام به جنگ نکند؛ مگر در صورتی که تلاش دوستانه دولت انگلیس مثمر ثمر واقع نشود.

دولت انگلیس تعهد می‌کند که نگذارد ممالک افغان باعث تشویش و پریشانی دولت ایران بشود و اگر دولت ایران در هنگام وقوع اختلاف با افغان‌ها به دولت انگلیس رجوع کند، دولت انگلیس نهایت کوشش را خواهد نمود که منازعات فی‌مابین را موافق حق و مطابق شأن دولت ایران اصلاح نماید.

فصل هفتم : در صورتی که از جانب هرات و ممالک افغان به مرزهای ایران تجاوزی بشود، دولت ایران حق خواهد داشت که به جهت دفع و تنبیه متجاوز، اقدام به جنگ نماید، اما لشکر دولت ایران پس از دفع تجاوز به خاک خود مراجعت خواهد کرد و لشکر ایران حق توقف دائمی در خاک افغان و الحاق شهری یا یک جزو از ممالک افغان به ممالک ایران را ندارد.

...

فصل دهم : بلافاصله بعد از مبادله امضانامه‌های این عهدنامه، سفارت انگلیس مراجعت به تهران خواهد کرد و دولت ایران قبول می‌نماید که سفارت مذکور را با معذرت و تشریفات معین، که وکلای مختار طرفین، امروز در نوشته‌ای جداگانه امضا نموده‌اند، بپذیرد.

...

فصل دوازدهم : دولت انگلیس بعد از این از هیچ یک از رعایای ایران که بالفعل در نوکری سفارت و کنسول‌ها و وکلای کنسول انگلیس نباشد، حمایت نمی‌کند، به شرط اینکه چنین حقی به دول دیگر ن داده باشد.

فصل سیزدهم : هر دو دولت به موجب این فصل قراری را که در ماه آگوست سال یک هزار و هشتصد و پنجاه و یک میلادی مطابق شوال سال یک هزار و دویست و شصت و هفت هجری در باب رفع تجارت غلام و کنیز در خلیج فارس بین این دو دولت داده شده است، می‌پذیرند و علاوه بر این تعهد می‌کنند که قرار مزبور پس از انقضای مدت برقراری آن که عبارت از ماه آگوست سنه یک هزار و هشتصد و شصت و دو میلادی باشد تا مدت ده سال دیگر برقرار خواهد بود و به این نحو امتداد خواهد یافت تا یکی از جانبین با اعلام رسمی قرار مزبور را موقوف بدارد، اما اعلام مزبور معمول نخواهد بود مگر یک سال بعد از ظهور آن.

فصل چهاردهم : بلافاصله بعد از مبادله امضانامه‌های این عهدنامه، نیروهای انگلیس هر نوع حرکات خصمانه را نسبت به دولت و مملکت ایران ترک خواهند کرد. دولت انگلیس علاوه بر این تعهد می‌کند، به محض اینکه قرارداد تخلیه هرات و ممالک افغانستان از نیروهای ایران و همچنین

قرارداد پذیرایی سفارت انگلیس به تهران کاملاً به اجرا دربیاید، نیروهای انگلیسی خود را از تمامی ولایات و اماکن و جزایری که به ایران تعلق دارند پس خواهند کشید و دولت انگلیس تعهد می‌کند که در این اثنا فرمانده نیروهای انگلیس عمداً هیچ حرکتی که موجب ضعف اطاعت رعایای ایران نسبت به شاهنشاه ایران باشد نخواهد کرد، بلکه تقویت اطاعت مزبور نهایت مقصود دولت انگلیس است. علاوه بر این، دولت انگلیس تعهد می‌کند که به قدر امکان رعایای ایران از زحمت حضور نیروهای انگلیس ایمن خواهند بود و دولت ایران تعهد می‌کند که به کارگزاران خود دستور دهد، آذوقه و وسایل مورد نیاز نیروهای انگلیسی را به آنها بفروشند. ... (کتاب معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره فاجاریه، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، صفحه ۲۸۲ تا ۲۸۶، با تلخیص).

۸- قرارداد آخال

فصل اول: در طرف شرق دریای مازندران، سرحد بین ممالک ایران و روس از قرار تفصیل ذیل خواهد بود: از خلیج حسینقلی تا چات مرز آبی دو کشور، رود اترک است. از چات خط مرزی در سمت شمال شرقی، قلل سلسله کوه‌های سنگوداغ و ساکریم را متابعت کرده و بعد در سمت شمال به طرف رود چندر متوجه شده و در چقان قلعه به بستر رود مزبور می‌رسد. از اینجا در سمت شمال به قلل کوه‌هایی که فاصل دره چندر و دره سومبار است، متوجه شده و در سمت مشرق قلل کوه‌های مزبور را متابعت کرده و بعد به طرف بستر رودخانه سومبار و در ملتقای رود مزبور با نهر آخ آقایان فرود می‌آید. از این نقطه اخیر به طرف شرق بستر رود سومبار خط سرخه محسوب می‌شود تا خرابه‌های مسجد دادیانه، و از مسجد دادیانه تا قلل کویت داغ سرحدی راهی است که به درون ممتد است. پس از آن خط سرحدی در امتداد قلل مزبور، به سوی جنوب شرق حرکت می‌کند، ولی نرسیده به انتهای تنگه گرماب به طرف جنوب برگشته و راهی سرکوه‌هایی که فاصل دره سومبار و سرچشمه گرماب گذشته و بعد متوجه به سوی جنوب شرقی شده. از قلل کوه‌های میزنو و چوب‌بست عبور و راهی را که از گرماب به رباط می‌رود، در محلی ملاقات می‌کند که در یک ورستی شمال رباط است. چون به این محل رسید، خط سرحدی از قلل کوه‌ها تا قلل کوه دالانچه کشیده شده. پس از آن از شمال قلعه خیرآباد گذشته و در سمت شمال شرقی الی حدود گوگ قتبال ممتد شده و از حدود گوگ قتبال به دربند رود فیروزه تقاطع می‌کند و از اینجا در سمت جنوب شرقی متوجه به قلل

کوه‌هایی می‌شود که از طرف جنوب وصل به دره است که راه عشق‌آباد و فیروزه از آن عبور می‌کند و پس از آنکه قتل کوه‌های مزبور را تا اقصا نقطه شرقی متابعت نمود، خط سرحدی به شمالی‌ترین قلعه کوه اسلم گذشته و در سمت جنوب شرقی قتل این کوه‌ها را طی کرده و بعد شمال قریه کلتنه چنار را دور زده و به محل اتصال کوه‌های زیرکوه و قزل‌داغ می‌رسد، از اینجا خط سرحد در سمت جنوب شرقی از قتل سلسله زیرکوه کشیده می‌شود تا اینکه به دره رود بابا درومز برسد. بعد از وصول به این محل، به طرف شمال حرکت و در راهی که از گاورس الی لطف‌آباد ممتد است، به جلگه می‌رسد. به طوری که قلعه بابا درومز در شرق این خط واقع می‌شود.

فصل دوم : چون در فصل اول این قرارداد نقاط عمده خط سرحد بین متصرفات ایران و روس معین شده است، طرفین کمیسرهای مخصوص مأمور خواهند نمود که خط سرحد را در محل و به‌طور صحیح ترسیم کرده و علامات را نصب نمایند. زمان و محل ملاقات کمیسرهای مزبور را طرفین بالاتفاق معین خواهند نمود.

فصل سوم : چون قلعه‌های گرماب و قلقلاب واقع در دره رودی که آبش اراضی ماورای خزر را مشروب می‌کند، در شمال خطی واقع است که به موجب فصل اول سرحد بین متصرفات طرفین است، دولت ایران متعهد می‌شود که قلاع مزبور را ظرف یک سال از تاریخ مبادله این قرارنامه تخلیه کند. ولی دولت ایران حق خواهد داشت که در ظرف مدت مزبور سکنة گرماب و قلقلاب را به مملکت خود مهاجرت دهد. از طرف دیگر، دولت روس متقبل می‌شود که در نقاط مزبور استحکامات بنا نکرده و خانواده ترکمن در آنجا سکنا ندهد.

فصل چهارم : چون سرچشمه رود فیروزه و بعضی رودها و انهار که ایالت ماورای دریای مازندران متصله به سرحد ایران را مشروب می‌کند، در خاک ایران واقع شده است، دولت ایران متعهد می‌شود که به هیچ وجه نگذارد از سرچشمه و در امتداد رودها و انهار مزبور روستاهای جدیدی تأسیس شود و یا زمین‌هایی که در آنها کشاورزی می‌شود توسعه داده شوند، و نیز برای زمین‌هایی که فعلاً در خاک ایران مزروع است، بیش از آن مقداری که لازم است نگذارد آب استعمال کنند. محض اینکه این شرایط به‌طور صحیح اجرا و بدون تعطیل و تعلل رعایت شود، دولت ایران متقبل می‌شود که به قدر لزوم مأمورین صحیح برای این امر معین کند.

فصل پنجم: به منظور ترقی و پیشرفت مناسبات تجاری مابین ایالت ماورای دریای مازندران و ایالت خراسان، طرفین متقبل می‌شوند که در باب ساختن راه‌های عرابه رو برای مراودات تجارتی بین ایالات مذکور، حتی‌الامکان زودتر کار را شروع کنند.

فصل ششم: دولت ایران متعهد می‌شود که در تمام سرحد استرآباد و خراسان خروج هر نوع اسلحه و آلات جنگی را ممنوع کند و نیز تدابیر لازم را به عمل آورد و نگذارد به ترکمنان که در خاک ایران هستند اسلحه برسد. کارگزاران سرحدی دولت ایران درباره اشخاصی که از طرف روسیه مأموریت منع خروج اسلحه از حدود ایران دارند، کمال مساعدت و همراهی را منظور خواهند داشت.

فصل هفتم: به منظور مراقبت اجرای شرایط این قرارداد و برای مواظبت حرکات و رفتار ترکمنان مجاور ایران، دولت روس حق خواهد داشت که به نقاط سرحد ایران مأمور معین کند. مأمورین مزبور در مسائلی که راجع به حفظ انتظام و آسودگی صفحات مجاور متصرفات دولتی است، واسطه بین کارگزاران طرفین خواهند بود.

فصل هشتم: تمام تعهدات و شرایط مندرجه عهدنامه‌جات و قرارنامه‌هایی که مابین طرفین منعقد شده است، به قوت خود باقی خواهد ماند.

۹- قرارداد رویتر

فقره اول: دولت ایران به بارون جولپوس دو رویتر اجازه و اختیار تام می‌دهد که در اروپا به هر اسم و با هر شرایط که خود مشخص نماید، یک یا چند شرکت تأسیس کند که در تمام خاک ایران کارهایی که در این امتیازنامه ذکر شد را اجرا نماید.

فقره دوم: دولت ایران برای مدت هفتاد سال امتیاز مخصوص و انحصاری و قطعی راه آهن دریای خزر تا خلیج فارس را به بارون جولپوس دو رویتر و به شرکا یا به وکلای او اعطا و واگذار می‌نماید و همچنین به ایشان حق مخصوص و انحصاری و قطعی می‌دهد که هر تعداد شعبه راه آهن که مناسب بدانند، خواه به منظور اتصال ولایات و شهرهای ایران به یکدیگر و خواه به منظور اتصال راه‌های ایران به راه‌های آهن کشورهای دیگر، از هر نقطه از نقاط مرزی ایران به طرف اروپا و هندوستان بسازند و به کار ببندازند.

فقرة سوم : دولت ایران به صاحبان این امتیاز حق مخصوص و امتیاز انحصاری داده است که در هر نقطه که مناسب بدانند، تراموا بسازند؛ خواه به منظور اتصال شهرها و قصبه‌ها و بلوکات ایران با همدیگر، خواه به منظور اتصال این اماکن به راه‌های آهنی یا به آن نقاطی که شرکت در آنجاها کار دارد؛ شرکت برای ساختن این ترامواها همان امتیازات و حقوق را خواهد داشت که در مورد راه‌آهن در فقرات چهارم و پنجم و ششم داده شده است.

فقرة چهارم : هر مقدار زمین که برای ساختن خطوط راه آهن و اماکن و تأسیسات آن نیاز باشد، دولت ایران از املاک خالصه به صورت رایگان در اختیار شرکت قرار می‌دهد. درخصوص زمین‌هایی که به اشخاص حقیقی تعلق داشته باشد، باید شرکت با صاحبان آن اراضی با رضایت طرفین به توافق برسد. دولت ایران تلاش خواهد کرد که این اراضی به قیمت جاری برای کمپانی خریداری شود و اگر لازم شود، مالکان این اراضی را مجبور می‌کند که اراضی خود را به شرکت بفروشند.

فقرة پنجم : شرکت اجازه و اختیار تام دارد که برای ساختن و تعمیر راه‌های خود هر مصالحی که لازم داشته باشد، از قبیل ریگ و سنگ و آهک و غیره، از املاک خالصه مجاناً بگیرد؛ و آهن‌آلات و ابزار و آذوقه و چهارپایان و غیره که کمپانی بخواهد در جایی که کار دارد بخرد، دولت مقرر خواهد کرد که بیش از قیمت رواج مملکت چیزی و رسومی نگیرند.

فقرة ششم : مصالحی که برای ساختن و به کار انداختن راه آهن لازم باشد که داخل خاک ایران شود، و نیز مأموران و کارکنان شرکت از پرداخت مالیات و عوارض و گمرکات معاف هستند.

فقرة هفتم : شیوة ساختن خط راه آهن و زمان شروع به کار هر قطعه از آن، با موافقت دولت ایران معین خواهد شد.

فقرة هشتم : روزی که این قرارداد امضا شود، چهل هزار لیره انگلیس به اسم دولت ایران و اصحاب این امتیاز در بانک انگلستان رهن گذاشته خواهد شد. هرگاه از تاریخ این قرارداد به پانزده ماه دیگر شروع به کار نشود، این مبلغ ضبط خواهد شد. هرگاه حاکم رشت تأیید کند که به مقدار لازم برای ساختن راه آهن از رشت به تهران میل‌های آهن وارد بندر انزلی شده است، این مبلغ چهل هزار لیره رهن به کمپانی برگردانده خواهد شد.

فقرة نهم : شرکت تعهد می کند که در تمام مدت این امتیاز، بیست درصد از سود خالص فعالیت راه آهن را به دولت ایران پرداخت کند.

فقرة دهم : بر سر انقضای مدت این امتیاز که عبارت از هفتاد سال است باید اصحاب این امتیاز قبل از وقت در باب اینکه تصرف و تمتع این راه های آهن در دست ایشان باقی بماند و امتداد بیاید باید با دولت گفت و گو بکنند و قراری بگذارند؛ در صورتی که در این باب فی مابین دولت و اصحاب امتیاز قرار تازه میسر نشود، جمیع خطوط راه آهن که به حکم این امتیاز و قرارنامه ساخته شده باشد با مصالح ثابت و دواره خود مال دولت خواهد شد.

فقرة یازدهم : دولت ایران براساس این امتیازنامه، به اصحاب این امتیاز حق مخصوص و امتیاز انحصاری و قطعی می دهد که در طول این امتیاز در سراسر مملکت ایران از معادن زغال سنگ و آهن و مس و سرب و نفت و غیره و هر معدن دیگر که مناسب بدانند، بهره برداری کنند؛ به غیر از معدنی که ملک مردم است و صاحبان آنها الان در آنها کار می کنند. درخصوص این نوع معادن هر گاه شرکت بخواهد آنها را بخرد، باید با صاحبان آنها به توافق برسد و با رضایت طرفین معامله انجام شود.

هیچ یک از کارگزاران و مأمورین دولتی و مذهبی و هیچ یک از مردم عادی نمی تواند درخصوص یک معدن ادعای حق تصرف نماید، مگر اینکه که مدت پنج سال قبل علناً و با معرفت و تصدیق عامه در آن معدن کار کرده باشد.

هر معدنی که شرکت کشف بکند، مثل زمین ساده عادی محسوب خواهد شد و از جانب کمپانی به قیمت متداول آن ولایت خریده خواهد شد و اگر لازم بشود، دولت صاحب یا اصحاب آن زمین را مجبور خواهد کرد که آن را به قیمت متداول آن ملک به شرکت بفروشد.

دولت معادن طلا و نقره و جواهر را برای خود نگاه می دارد. در مورد این نوع معادن دولت می تواند با کمپانی قراردادهای مخصوص امضا کند.

فقرة دوازدهم : پانزده درصد از سود معدنی که شرکت بهره برداری می کند، به دولت ایران پرداخت می شود.

فقرة سیزدهم : برای فعالیت معادن و اتصال آنها به راه آهن و تراموا و راه های دیگر، هر قدر زمین که لازم بشود، از املاک خالصه به صورت رایگان به شرکت داده خواهد شد. در مورد معادن، شرکت از همان امتیازاتی که در فقرة ششم برقرار است، بهره مند خواهد بود.

فقرة چهاردهم : دولت ایران به اصحاب این امتیاز حق مخصوص و امتیاز انحصاری و قطعی می‌دهد که در مدت این امتیاز از جنگل‌های ایران بهره‌برداری کنند.
پانزده درصد از سود حاصل از بهره‌برداری جنگل‌ها به دولت ایران پرداخت خواهد شد.

فقرة پانزدهم : دولت ایران به اصحاب این امتیاز، اجازه می‌دهد که در مدت این امتیاز در تمام ممالک ایران به جهت برگرداندن رودخانه‌ها و مجاری آب‌ها و ساختن بندها و سدها و ساختن استخرها و آبراه‌ها و انتقال آب‌ها به نقاطی که اصحاب این امتیاز مصلحت بدانند، هر نوع فعالیتی که لازم باشد، انجام دهند. شرکت به صاحبان زمین‌هایی که به خاطر عبور این آب‌ها زیان ببینند، خسارت پرداخت خواهد کرد.

شرکت قیمت آب‌هایی که بخواهد بفروشد را، به اتفاق دولت ایران و یا با رضایت طرفین معین خواهد کرد. دولت ایران از سود خالص این آب‌ها سالیانه پانزده درصد دریافت خواهد کرد.

فقرة شانزدهم : به جهت ساختن راه آهن که امتیاز آن به حکم این قرارداد و به اصحاب این امتیازنامه واگذار و داده شده است و به جهت اجرای اعمالی که مقتضی کارها و اقدامات دیگر است که در فوق ذکر شده است، دولت علیه ایران به بارون دو رویتر و شرکا یا به وکلای او اجازه و اختیار تمام می‌دهد که به حکم این قرارداد ابتدا یک سرمایه‌اولی که عبارت از صد و پنجاه میلیون فرانک یا شش میلیون لیره انگلیس باشد، به رسم حصه‌های شراکت یا سندهای قرض صادر نمایند، منفعت و قیمت و طرز و شروط صدور این مبلغ را خود اصحاب این امتیاز مشخص و معین خواهند کرد.

فقرة هفدهم : دولت علیه ایران در ازای هر مقدار سرمایه که صادر شده باشد یا بعد صادر شود، پرداخت سالیانه پنج درصد سود و علاوه بر آن دو درصد هم به جهت ادای سرمایه به کمپانی ضمانت می‌کند.

فقرة هجدهم : این ضمانت هفت درصدی از طریق سود حاصل از معادن و آب‌ها و جنگل‌های ایران و پس از پایان کار ساخت راه آهن دریای خزر به خلیج محاسبه خواهد شد.

فقرة نوزدهم : دولت ایران تعهد می‌کند که اجازه گمرک‌های ایران را از تاریخ ماه مارس سنه یک‌هزار و هشتصد و هفتاد و چهار مسیحی تا مدت بیست و پنج سال به اصحاب این امتیاز بدهد؛ به این منظور اصحاب این امتیاز مبلغ اجازه فعلی را به دولت پرداخت خواهند کرد و علاوه بر آن، سالیانه مبلغ پانصد هزار فرانک یا بیست هزار لیره انگلیس نیز خواهند پرداخت.

این شرایط برای پنج سال اول قرارداد مقرر است، و از ابتدای سال ششم در عوض این پانصد هزار فرانک، به غیر از قیمت اجاره، سالیانه شصت درصد سود خالص گمرکات را به ایران خواهند پرداخت.

فقره بیستم: در صورتی که دولت ایران بعد از این مصمم شود که امتیاز بانک را یا امتیاز یک دستگاه اعتباری را از هر قبیل که باشد به کسی بدهد، این امتیاز از امروز برای شرکت محفوظ و معهود و مخصوص است و این شرکت بر جمیع اشخاص و کمپانی‌های دیگر اولویت خواهد داشت.

فقره بیست و یکم: برای انجام و اجرای هر کاری از قبیل گاز و فرش کوچه‌ها و تزئین پایتخت و راه‌ها و شوسه‌ها و چاپارخانه و تلگراف‌ها و آسیاها و کارخانجات آهن آلات و سایر کارخانه‌ها و غیره که بعد از این امتیازی بخواهند، اصحاب این امتیاز بر دیگر اشخاص و کمپانی‌ها اولویت خواهند داشت.

۱۰- امتیاز لاتاری

میرزا ملکم خان در سفر سوم ناصرالدین شاه به فرنگ، با پرداخت مبلغی به عنوان رشوه به شخص شاه توانست رضایت او و امین‌السلطان را برای امضای امتیازنامه تأسیس قمارخانه در ایران یا اصطلاحاً قرارداد لاتاری جلب کند. این قرارداد مابین دولت قاجار و یک تبعه فرانسوی به نام «بوزی دو کار دوئل» که منشی سفارت ایران در لندن بود، امضا شد.

ملکم خان پس از اخذ قرارداد با زدوبندهایی که در بازار لندن داشت توانست امتیاز لاتاری را به سندیکای انگلیس و آسیا با اخذ پیش‌قسطی به مبلغ بیست هزار لیره بفروشد. اما مدتی از امضای قرارداد نگذشته بود که این قرارداد با مخالفت روحانیان و روشنفکران و مخالفان در ایران روبه‌رو شد و ناصرالدین شاه و امین‌السلطان هم به دلیل فشار بسیار زیادی که بر آنها وارد شده بود، آن قرارداد را لغو کردند.

متن امتیازنامه: نظر به دولت‌خواهی و خدماتی که عالیجاه... نسبت به دولت ایران ابراز نموده، شاهنشاه ایران، امتیاز کل معاملات بالاتری (قرعه) و استقراض‌های عمومی بالاتری و ترتیب کمپانی‌های بالاتری یعنی قرعه و فروش بلیت‌های بالاتری و بازی‌های عمومی بالاتری از قبیل «رولت» در کل ممالک ایران را به مدت ۷۵ سال مخصوصاً و منحصرأً با شرایط ذیل به عالیجاه مشارالیه دادند و او هم با شروط ذیل این امتیاز را قبول کرده و در جمع این معاملات و ترتیبات و استقراض‌های بالاتری که به حکم این امتیاز حق مخصوص و انحصاری عالیجاه... است.

■ عالیجاه مشارالیه هر سال بیست درصد از سود خالص این کار را به خزانه دولت پرداخت خواهد کرد که اولیای دولت ایران به اختیار خود صرف امور خیریه ایران نمایند.

■ دولت ایران حق خواهد داشت که توسط یکی از مأموران خود هر سال حساب سود خالص صاحب این امتیاز را تحقیق نماید.

■ اعلیحضرت این امتیاز را در حق عالیجاه... و در حق صاحبان حقوق او با امضای خود تصدیق و مقرر فرمودند و از تاریخ امروز بر عهده دولت ایران واجب است که حقوق این امتیاز را به درستی محفوظ و مجری بدارد و این معنی به طور صحیح مقرر است که انجام این معاملات و بازی های لاتاری و خرید و فروش بلیت ها و تمبرهای قرعه و لاتاری در ایران برای هیچ کس اجبار نخواهد بود و در سراسر ایران هر کس، خواه تبعه ایران و خواه تبعه کشورهای دیگر، کاملاً مختار خواهد بود که به میل خود داخل معاملات بالاتری بشود.

۱۱- قرارداد (امتیاز) توتون و تنباکو

فصل اول : صاحبان این امتیازنامه هر سال مبلغ پانزده هزار لیره انگلیسی به خزانه دولت ایران پرداخت خواهند کرد.

فصل دوم : کشاورزان و اصناف ایرانی تنها در صورت داشتن قرارداد ثبتی و اجازه نامه ای که از سوی صاحبان این امتیاز صادر می شود، می توانند به کشت و خرید و فروش اقدام کنند.

فصل سوم : صاحبان امتیاز یک پنجم سود سالیانه خود را به دولت ایران پرداخت خواهند کرد.

فصل چهارم : وسایل کارخانه و دیگر لوازمی که صاحبان این امتیاز به ایران می آورند، از عوارض گمرکی و غیره آزاد خواهد بود.

فصل پنجم : حمل و نقل توتون و تنباکو در ایران بدون اجازه صاحبان این امتیاز ممنوع است، مگر آن مقدار که مسافران برای استفاده روزانه خودشان همراه داشته باشند.

فصل ششم : قیمت محصول توتون و تنباکو با توافق کشاورزان یا مالکان و صاحبان این امتیاز تعیین خواهد شد، ولی در صورت عدم توافق طرفین، به داور مورد رضایت طرفین مراجعه خواهد شد و حکم قطعی داور به اجرا درخواهد آمد.

فصل هفتم : دولت ایران متعهد می‌شود که تا پایان مدت قرارداد میزان مالیات و عوارض و گمرکات توتون و تنباکو را از مقدار فعلی افزایش ندهد.

فصل هشتم : کسانی که این شرایط را رعایت نکنند و نیز کسانی که توتون و تنباکو را نگهداری کنند، مجازات و جریمه خواهند شد.

فصل نهم : صاحبان این امتیاز مختار خواهند بود تمام حقوق یا امتیازات و یا تعهدات و غیره خود را به هر کس یا کسانی که میل دارند منتقل کنند، ولی پیش از این کار باید به دولت ایران اطلاع دهند.

فصل دهم : کشاورز و یا مالک توتون و تنباکو هر زمان که محصول خود را برداشت کند، باید به نزدیک‌ترین وکیل صاحبان این امتیاز اطلاع بدهد که محصولش به چه مقدار است، تا اینکه صاحبان این امتیازنامه بتوانند تعهدات فصل ششم را اجرا کنند.

فصل یازدهم : صاحبان این امتیاز حق نخواهند داشت زمین خریداری کنند، مگر به اندازه مورد نیاز برای انبار و دیگر نیازها.

فصل دوازدهم : کشاورزان براساس شرایطی که توسط صاحبان این امتیاز و دولت ایران تعیین می‌شود، می‌توانند بخشی از ارزش محصول خود را پیشاپیش دریافت کنند.

منطق و فلسفه طراحی درس

یکی از ویژگی‌های شاخص تاریخ‌نگاری جدید، فراتر رفتن از دایره تنگ تاریخ سیاسی - نظامی (توصیف شرح حال و اقدامات حاکمان و صاحبان قدرت) و توجه جدی به ابعاد مختلف زندگی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جوامع و توده‌های مردم در گذشته است. نگاه جامع و متوازن تاریخ‌نگاری جدید به گذشته، علاوه بر آنکه موجب شناخت کامل و دقیق‌تر زندگی بشر در طول تاریخ می‌شود، مطالعه آن را جذاب‌تر و معنادارتر نیز می‌سازد.

مواجهه ایران با غرب در دوره قاجار، تنها به حوزه سیاسی - نظامی محدود و محصور نماند و ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فکری و فرهنگی جامعه ایرانی را نیز در بر گرفت. مواجهه مذکور باعث تغییر و تحولات گسترده‌ای در عرصه‌های فوق شد و روند تاریخ معاصر ایران را به طرز فزاینده‌ای تحت تأثیر قرار داد. تغییر در مناسبات و قشربندی اجتماعی، دگرگونی شرایط اقتصادی به ویژه کشاورزی و صنایع دستی و کارگاهی، و تحولات شگرف حوزه فرهنگ، هنر و آموزش، از جمله آثار و پیامدهای مواجهه ایران با تمدن جدید غرب در عصر قاجار به شمار می‌روند. همین تغییر و تحولات بودند که زمینه‌ساز رویدادی مهم و سرنوشت‌سازی همچون انقلاب مشروطه شدند.

بنابراین، مطالعه اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره قاجار، اهمیت و نقش فراوانی در شناخت تحولات تاریخ معاصر ایران و وضعیت کنونی جامعه ایرانی دارد.

هدف‌ها و انتظارات

هدف کلی :

- با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، بتوانند وضعیت اجتماعی، شرایط اقتصادی و برجسته‌ترین دستاوردهای علمی، فرهنگی و هنری ایران در دوره قاجار را شناسایی، ارزیابی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

- شناسایی شیوه‌های زیست و تولید جامعه ایران در عصر قاجار و بیان ویژگی‌های کلی هر شیوه؛
- ارزیابی و تحلیل عوامل و دلایل رکود صنایع بومی به خصوص صنعت نساجی در دوره قاجار؛
- تجزیه و تحلیل دگرگونی‌های شیوه‌ها و ابزارهای تولید بخش کشاورزی در زمان قاجار؛
- شناخت دلایل کاهش یا افزایش شدید تولید برخی محصولات کشاورزی در عصر قاجار؛
- ارزیابی و تحلیل علل، آثار و پیامدهای شکل‌گیری مراکز آموزشی نوین در دوره حکومت

قاجاریان؛

- شناسایی گونه‌های هنری شاخص در عصر قاجار و تشریح ویژگی‌های آنها؛
- شناسایی مصادیق برجسته معماری ایران در دوره قاجار؛
- ارزیابی تأثیرات معماری غربی بر معماری ایران در زمان قاجار.

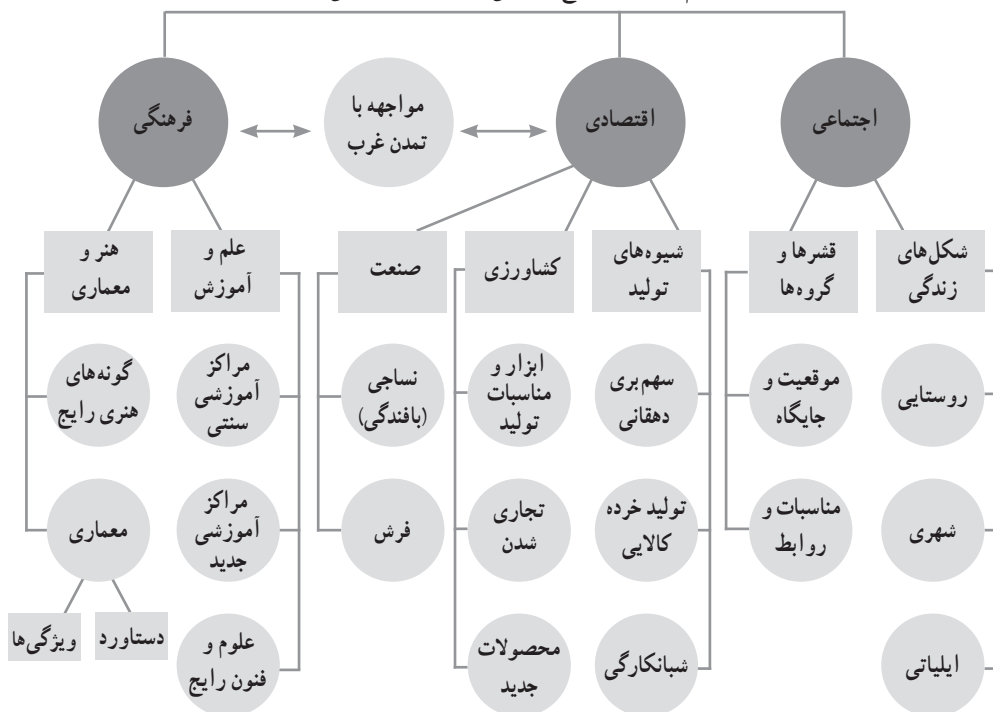
انتظارهای عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :

- ✓ شیوه‌های زیست و تولید سه‌گانه ایران را در دوره قاجار فهرست و ویژگی‌های اساسی هر یک را بیان دارند.
- ✓ دلایل و عوامل رکود صنایع دستی ایران در عصر قاجار، به ویژه صنعت نساجی را شناسایی و تحلیل کنند.
- ✓ تغییر و تحولات بخش کشاورزی (شیوه‌ها، ابزار تولید و محصولات) ایران در دوره قاجار را ارزیابی و توصیف کنند.
- ✓ دلایل رونق صنعت بافت فرش را در ایران عهد قاجاری شرح دهند.
- ✓ چرایی شکل‌گیری مراکز آموزشی جدید در زمان حکومت قاجار و تأثیرات اجتماعی، فکری و فرهنگی آن را تجزیه و تحلیل نمایند.
- ✓ برخی از گونه‌های هنری رایج در دوره قاجار را فهرست و ویژگی‌های شاخص آنها را توصیف کنند.
- ✓ ویژگی‌های شاخص معماری ایران در عهد قاجاریه را شناسایی و بیان کنند.
- ✓ مصادیقی از تأثیرات شاخص هنر اروپایی را بر هنر و معماری ایران در عصر قاجار برشمارند.
- ✓ نمونه‌هایی از وسایل و دست‌ساخته‌های هنری عصر قاجار و یا تصویر آنها را گردآوری و در مدرسه به نمایش بگذارند.

شبکه مفهومی

شبکه مفاهیم درس ۴ (اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی عصر قاجار)

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق: این فعالیت علاوه بر آنکه دانش‌آموزان را برای شروع درس آماده می‌سازد، ناظر بر یکی از ویژگی‌های برجسته تاریخ‌نگاری جدید، یعنی توجه به زندگی عموم مردم و اهتمام به قشرها و گروه‌های مختلف اجتماعی است.

راهنمایی برای اجرا: دانش‌آموزان را به مطالبی که در درس ۱ کتاب یاد گرفته‌اند، ارجاع دهید و ویژگی‌ها و خصوصیات تاریخ‌نگاری مدرن، از جمله نگاه جامع، متوازن و متعادل به گذشته را یادآوری کنید تا اهمیت توجه به زندگی اجتماعی و اقشار مختلف مردم در مطالعه و شناخت دوره‌های تاریخی را درک و فهم کنند.

فعالیت ۲

منطق و نحوه اجرا: این فعالیت بدین منظور طراحی شده است که دانش‌آموزان از طریق مطالعه و ارزیابی شواهد و مدارک مأخوذ از منابع تاریخی، بخشی از آثار و پیامدهای مواجهه ایران با تمدن جدید غرب را در حوزه اقتصادی، به ویژه صنایع دستی و کارگاهی، استنباط و تحلیل کنند.

فعالیت ۳

منطق و چگونگی اجرا: یکی از پیامدهای مواجهه ایران و تمدن جدید غرب در دوره قاجار در حوزه اقتصاد، تجاری شدن بخش کشاورزی ایران و تولید به منظور صادرات و تأمین ارز برای واردات بود. طبیعی است تجاری شدن قسمتی از تولیدات کشاورزی، به خصوص کشت وسیع محصولات همچون ابریشم، تنباکو، پنبه و تریاک به هدف صدور به بازارهای خارجی، آثار و پیامدهای نامطلوبی برای تولیدات سایر محصولات کشاورزی به ویژه غلات و مواد غذایی به همراه داشت و در مواردی باعث تشدید قحطی و کمبود نان و آذوقه شد.

فعالیت ۴

منطق و نحوه اجرا: یکی از پیامدهای مواجهه گسترده اقتصادی ایران با غرب در دوره قاجار ورود محصولات جدید کشاورزی به ایران بود که تأثیر بسزایی نه تنها بر تولیدات بخش کشاورزی، بلکه تأمین مواد غذایی در کشور ما بر جا گذاشت. فعالیت ردیف ۴ فرصتی فراهم می‌آورد تا

دانش‌آموزان، ضمن کسب اطلاعاتی دربارهٔ این موضوع، روی پاره‌ای مسائل مربوط به آن تأمل و تفکر کنند.

فعالیت ۵

منطق و نحوهٔ اجرا : شخصیت و اقدام‌های اصلاحی امیرکبیر در عصر قاجار، یکی از مفاهیم مهم است که در برنامهٔ درسی تاریخ همواره مورد توجه بوده است. دانش‌آموزان در کتاب مطالعات اجتماعی پایهٔ نهم دربارهٔ امیرکبیر و اقدامات او برای اصلاح امور کشور، مطالب گوناگونی را خوانده‌اند. موقعیتی در کلاس فراهم آورید تا آنان از طریق گفت‌وگو پاره‌ای از این اقدام‌ها، از جمله کوشش برای توسعهٔ علمی و فرهنگی ایران و تأسیس مدرسهٔ دارالفنون را به خاطر آورند و شرح دهند. سپس پرسش فعالیت مذکور را طرح کنید و برای آنکه دانش‌آموزان به پاسخ مناسب برسند، آنها را به مطالبی ارجاع دهید که در درس سوم کتاب درخصوص سیاست‌های انگلستان و روسیه نسبت به ایران خوانده‌اند.

فعالیت ۶

منطق و نحوهٔ اجرا : این فعالیت علاوه بر معرفی یکی از منابع تاریخی دورهٔ قاجار، موقعیتی فراهم می‌آورد که دانش‌آموزان تأثیر ظریف فرهنگ و هنر را بر سیاست و نقشی که هنرمندان ایران‌زمین با ظرافت و دقت تمام ایفا می‌کردند تا به لطایف‌الحیلی مانع خشونت و ستم فرمانروایان مستبد نسبت به مردمان فرودست شوند، درک کنند. دانش‌آموزان را راهنمایی و هدایت کنید تا از این منظر، متن شواهد و مدارک را بخوانند و در آن تعمق و تأمل کنند.

منطق و فلسفه طراحی درس

انقلاب مشروطه، نقطه عطف و رویدادی مهم و سرنوشت‌ساز در تاریخ ایران محسوب می‌شود. زیرا برای اولین بار ایرانیان از طریق یک جنبش سیاسی - اجتماعی گسترده و فراگیر خواهان دگرگونی اساسی نظام سیاسی و برقراری حکومت قانون در کشور خود شدند. انقلاب مشروطه با اعتراض‌های مردمی در تهران و برخی شهرهای دیگر در سال ۱۳۲۳ق/ ۱۲۸۴ش اوج گرفت و سال بعد با صدور فرمان مشروطه توسط مظفرالدین‌شاه در گام نخست به پیروزی رسید. پس از آن در مسیر تحقق آرمان‌ها و هدف‌های خود با فراز و فرودها، و کامیابی‌ها و ناکامی‌های متعددی رو به رو شد تا اینکه در سال ۱۹۱۴م/ ۱۳۳۲ق/ ۱۲۹۳ش جنگ جهانی اول آغاز گشت و ایران به اشغال بیگانگان درآمد و صحنه کارزار نیروهای دولت‌های متفق و متحد شد.

از آنجا که موضوع حکومت قانون و استقرار نظام سیاسی مردم‌سالار (دموکرات) در شرایط کنونی جامعه ما یک مسئله مهم و اساسی به‌شمار می‌رود، مطالعه رویدادهای دوره ۱۰ ساله انقلاب مشروطه (۱۲۸۴-۱۲۹۳ش/ ۱۳۲۳-۱۳۳۲ق)، جذابیت، اهمیت و اثربخشی خاص خود را دارد.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

- با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، زمینه‌ها، علل، آثار، پیامدها و دستاوردهای انقلاب مشروطه را تجزیه و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

- شناسایی و تحلیل زمینه، علل و عوامل مهم سیاسی، اقتصادی و اجتماعی انقلاب مشروطه؛
- تجزیه و تحلیل زمینه و علل فکری و فرهنگی انقلاب مشروطه؛
- شناخت شیوه‌های ورود، انتشار و ترویج تفکر مشروطه‌خواهی در ایران؛
- ارزیابی علل و آثار مهم‌ترین رویدادهای سیاسی - اجتماعی منتهی به صدور فرمان مشروطه؛

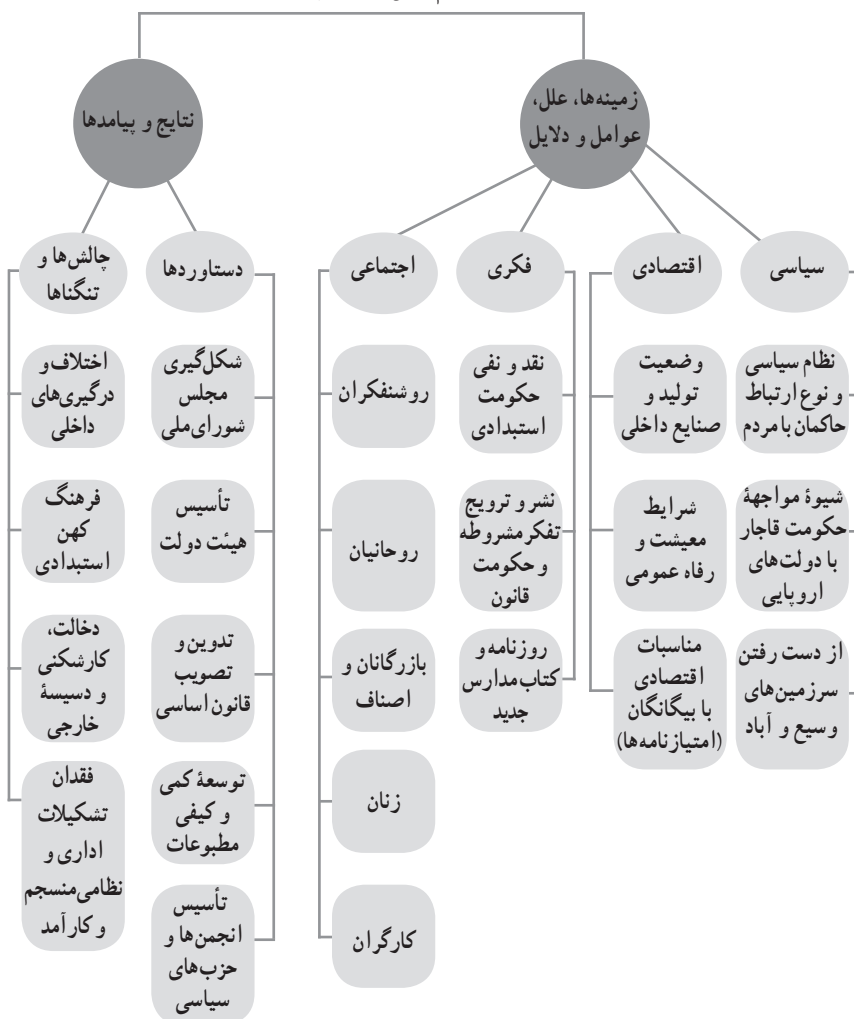
- شناسایی و ارزیابی دستاوردهای مهم صدور فرمان مشروطه؛
- شناخت و ارزیابی برخی از اصول مهم قانون اساسی مشروطه؛
- شناسایی و ارزیابی نقش قشرها و گروه‌های اجتماعی در انقلاب مشروطه؛
- تجزیه و تحلیل دلایل مخالفت فکری - فرهنگی با انقلاب مشروطه؛
- تجزیه و تحلیل مهم‌ترین مسائل و چالش‌های حکومت مشروطه.

انتظارهای عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :

- ✓ زمینه‌ها و علل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی انقلاب مشروطه را شناسایی و تحلیل کنند.
- ✓ اطلاعاتی را در خصوص ورود اندیشه مشروطه‌خواهی به ایران و نشر و ترویج آن گردآوری و تحلیل کنند.
- ✓ نقش و تأثیر برخی از متفکران و آثار آنان را در اشاعه تفکر مشروطه در ایران توضیح دهند.
- ✓ با مطالعه رویدادهای منتهی به صدور فرمان مشروطه، به تحلیل انگیزه، خواسته‌ها و شعارهای مخالفان و تظاهرکنندگان بپردازند.
- ✓ ابعاد و نتایج برخی از دستاوردهای سیاسی و اجتماعی صدور فرمان مشروطه، مانند تشکیل مجلس شورای ملی و هیئت وزیران، تدوین و تصویب قانون اساسی و گسترش مطبوعات را ارزیابی کنند.
- ✓ دیدگاه و دلایل مخالفان فکری مشروطه را ارزیابی و درباره آنها قضاوت کنند.
- ✓ نقش گروه‌ها و قشرهای مختلف اجتماعی را در انقلاب مشروطه و علل حمایت آنان از آن انقلاب را توضیح دهند.
- ✓ مهم‌ترین چالش‌ها و تنگناهای فکری - فرهنگی، سیاسی و اداری پیش روی نظام مشروطه را شرح دهند.
- ✓ ارزیابی و قضاوت شخصی خود را از آثار و پیامدهای انقلاب مشروطه در ایران بیان کنند.

شبکه مفاهیم درس ۵ (انقلاب مشروطه ایران)

جدول سال شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران در دوره انقلاب مشروطه

سال	رویداد
۱۳۱۴ق	به تخت نشستن مظفرالدین شاه؛ عزل امین السلطان از صدارت
۱۳۱۵ق	صدارت میرزا علی خان امین الدوله؛ انتشار روزنامه الحدید در تبریز
۱۳۱۶ق	صدارت امین السلطان؛ انتشار روزنامه ادب در تبریز؛ انتشار روزنامه ثریا در قاهره؛ آغاز به کار مستشاران بلژیکی در گمرکات ایران
۱۳۱۷ق	استقراض ۲۲ و نیم میلیون منات از روسیه با گرو گذاشتن گمرکات شمال؛ سفر اول مظفرالدین شاه به فرنگ
۱۳۱۸ق	انتشار روزنامه پرورش در قاهره
۱۳۱۹ق	اعطای امتیاز نفت به دارسی؛ استقراض دوم ایران از روسیه؛ امضای قرارداد بازرگانی میان ایران و روسیه
۱۳۲۰ق	سفر دوم مظفرالدین شاه به اروپا
۱۳۲۱ق	دریافت ۲۰۰ هزار لیره وام از انگلستان؛ برکناری امین السلطان و انتصاب شاهزاده عین الدوله به صدارت
۱۳۲۲ق	شکست روسیه از ژاپن در منچوری
۱۳۲۳ق	سفر سوم مظفرالدین شاه به اروپا؛ استقراض سوم ایران از روسیه؛ اعتراض به اقدامات نوز بلژیکی؛ مهاجرت صغرا
۱۳۲۴ق	مهاجرت کبرا؛ برکناری عین الدوله از صدارت؛ صدور فرمان مشروطه؛ گشایش اولین دوره مجلس شورای ملی؛ امضای قانون اساسی؛ مرگ مظفرالدین شاه و به تخت نشستن محمد علی شاه؛ بروز اختلاف و دشمنی میان شاه و مشروطه خواهان
۱۳۲۵ق	تشکیل نخستین هیئت وزیران؛ انتصاب امین السلطان به ریاست هیئت وزیران؛ شورش ناکام شاهزاده سالارالدوله در غرب کشور؛ قتل امین السلطان به دست عباس آقا تبریزی؛ امضای پیمان ۱۹۰۷ میان روسیه و انگلستان؛ تأیید و تصویب متمم قانون اساسی توسط محمد علی شاه؛ سوگند وفاداری شاه به مجلس و مشروطه
۱۳۲۶ق	سوء قصد به جان محمد علی شاه و عزیمت وی و نیروهای قزاق به باغ شاه؛ کودتای شاه علیه مشروطه با به توپ بستن مجلس توسط قزاقان؛ آغاز دوره استبداد صغیر؛ دستگیری و تبعید برخی از سران مشروطه خواه؛ کشته شدن برخی از آزادی خواهان مانند جهانگیرخان صوراسرافیل و ملک المتکلمین به دستور محمد علی شاه؛ پناهنده شدن برخی از نمایندگان مجلس به سفارتخانه های خارجی؛ شروع قیام تبریز به رهبری ستارخان و باقرخان؛ تصرف اصفهان به دست بختیاری ها و اعلام پشتیبانی از مشروطه
۱۳۲۷ق	تصرف شهر رشت به دست طرفداران مشروطه؛ ورود نیروهای روسیه به تبریز؛ حرکت بختیاری ها از اصفهان به هدف تسخیر تهران؛ فتح تهران به دست نیروهای بختیاری و مجاهدان گیلانی؛ پناهنده شدن محمد علی شاه به سفارت روسیه؛ اعلام سلطنت احمدشاه؛ خروج شاه برکنار شده از ایران؛ اعدام شیخ فضل الله نوری؛ گشایش دومین دوره مجلس شورای ملی؛ تأسیس حزب دموکرات ایران

سال	رویداد
۱۳۲۸ق	ورود باشکوه ستارخان و باقرخان به تهران؛ تقدیم جواهرات و زینت‌آلات توسط زنان به دولت برای تأمین مخارج کشور؛ مشاجرات دموکرات‌ها با روحانیان؛ ترور سید عبدالله بهبهانی در تهران؛ اتمام حجت دولت انگلستان به ایران دربارهٔ اغتشاشات جنوب کشور؛ مخالفت دولت ایران و مجتهدان نجف با اتمام حجت انگلستان
۱۳۲۹ق	ورود مستشاران مالی آمریکایی به ریاست مورگان شوستر به ایران؛ ورود محمدعلی میرزا به شمال ایران به منظور پس گرفتن قدرت؛ شکست قوای هوادار محمدعلی میرزا از نیروهای دولتی و فرار او به روسیه؛ اتمام حجت روسیه به ایران برای برکناری شوستر؛ حمایت ضمنی انگلستان از اتمام حجت روسیه؛ مخالفت مجلس و مردم با اتمام حجت روسیه
۱۳۳۰ق	هجوم نیروهای روسیه به اتزلی، رشت و تبریز؛ انحلال مجلس و پذیرش اتمام حجت روسیه توسط دولت ایران؛ قتل عام آزادی‌خواهان در تبریز به دست روس‌ها؛ بیرون رفتن شوستر از ایران؛ موافقت دولت ایران با قرارداد ۱۹۰۷
۱۳۳۱ق	واگذاری امتیاز ایجاد راه آهن جلفا - تبریز به روسیه

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق و نحوه اجرا: پرسش از اهمیت و دلایل طرح یک موضوع و مفهوم در برنامه و کتاب درسی، سؤال فوق‌العاده مهم در طراحی آموزشی است. بنابراین، بسیار ارزشمند و مفید فایده خواهد بود که دانش‌آموزان قبل از ورود به مبحث انقلاب مشروطه به عنوان یک رویداد عظیم تاریخ معاصر ایران، دربارهٔ اهمیت کنکاش در این رویداد مهم تاریخی و شناخت زمینه‌ها، علل، آثار، نتایج و پیامدهای آن با یکدیگر مباحثه کنند. موضوع این بحث کمک فراوانی خواهد کرد تا کلاس مهیای یادگیری موضوع درس شود.

جریان گفت‌وگوی کلاس را به گونه‌ای مدیریت و هدایت کنید که دانش‌آموزان درخصوص چرایی اهمیت مطالعهٔ تاریخ انقلاب مشروطه تأمل و تفکر کنند و به تأثیرات شگرف این انقلاب بر ابعاد گوناگون جامعه و کشور ایران و آثار و پیامدهای مختلفی که داشت، توجه کنند. همچنین کمک کنید که به این دریافت برسند که اصول و ارزش‌های اساسی مشروطه یعنی آزادی، عدالت، برابری، حکومت قانون و بسیاری دیگر از ارزش‌های نظام مردم‌سالاری (دموکراتیک) با گذشت بیش از یک قرن از آن انقلاب، همچنان در شرایط کنونی دغدغه و مسئلهٔ کلیدی برای جامعه و مردم ایران به شمار می‌رود.

فعالیت ۲

منطق و روش اجرا : زمینه‌های فکری انقلاب مشروطه و اینکه اندیشه مشروطه‌خواهی ایرانیان چه خاستگاهی دارد و چگونه این اندیشه در ایران انتشار یافت، از جمله موضوع‌های مهم و جذاب در مطالعات تاریخ ایران به شمار می‌رود. این فعالیت فرصتی فراهم می‌آورد که دانش‌آموزان با خواندن سطرهایی از دو منبع سودمند تاریخی، درخصوص خاستگاه فکری مشروطه‌خواهی و مسیرها و ابزارهای انتشار این اندیشه در جامعه استبداد زده ایرانی، تفکر، استنباط، تحلیل و قضاوت (اظهار نظر) کنند.

فعالیت ۳

منطق و روش اجرا : همکاران ارجمند مقصد اصلی آموزش و یادگیری درس تاریخ، به خاطر سپردن و به خاطر آوردن صرف داده‌ها و وقایع تاریخی نیست. داده‌ها و وقایع تاریخی در فرایند آموزش و یادگیری درس تاریخ مهم هستند و بدون اتکا به آنها امکان یادگیری تاریخ میسر نیست. اما این داده‌ها را باید تنها به عنوان ابزاری برای استنباط، تحلیل و تفسیر تاریخی و در یک کلام درک و فهم گذشته به کار بست و نه اینکه تمام کوشش دانش‌آموزان را بر حفظ و به خاطر سپردن آنها متمرکز کرد. در واقع به جای تمرکز بر انباشت ذهنی و افزایش سطح محفوظات دانش‌آموزان، باید بر مهارت‌های سواد تاریخی و فراهم آوردن بسترهای یادگیری مادام‌العمر توجه و اهتمام ورزید. بنابراین، فعالیت ردیف ۳ درس، از این نظر اهمیت دارد که حائز شیوه متفاوتی از آموزش تاریخ است. در این روش به جای تشویق و واداشتن دانش‌آموزان برای به خاطر سپردن جزئیات اتفاقات تاریخی در رویداد مهمی همچون انقلاب مشروطه، با عرضه و ارائه داده‌های تاریخی، فرصتی فراهم می‌آوریم تا آنان داده‌های مذکور را تحلیل کنند و استنباط و دریافت خود را ارائه دهند. البته شکل ایده‌آل چنین فعالیتی آن است که دانش‌آموزان خود مسئولیت جست‌وجو، گردآوری و دسته‌بندی اطلاعات تاریخی را نیز به عهده گیرند، اما با توجه به محدودیت دسترسی به منابع و مشکلات دیگر، این کار می‌تواند توسط کتاب درسی یا معلم انجام گیرد. این نوع از فعالیت‌های مهارت‌محور، حتی این قابلیت را دارند که در ارزشیابی‌های مستمر و پایانی نیز ارائه شوند.

فعالیت ۴

منطق و شیوه اجرا : پیش‌تر گفته شد که مبانی نظری مشروطه و اندیشه‌های موافق و مخالف آن، موضوع و مباحثی ارزشمند به‌شمار می‌رود. عالمان و اندیشمندان مختلفی در موافقت و مخالفت با تفکر مشروطه‌خواهی، کتاب و رساله نوشته‌اند. یکی از این نوشته‌ها، «رساله مکالمات مقیم و مسافر» تألیف حاج آقا نورالله اصفهانی از روحانیان طرفدار مشروطه است. مؤلف این رساله را به‌صورت گفت‌وگو و مباحثه میان دو شخص فرضی، یکی در نقش مقیم و مخالف مشروطه و دیگری در نقش مسافر و موافق مشروطه در سال ۱۳۲۷ق تألیف کرده است.

از سوی دیگر، ایفای نقش و نمایش یکی از ابزارهای جذاب و مؤثر در آموزش و یادگیری محسوب می‌شود. رساله مکالمات مقیم و مسافر که حاوی مباحث نظری و اندیشه‌ای در باب تفکر مشروطه‌خواهی در ایران است، به یک نمایش‌نامه یا فیلم‌نامه شباهت دارد و از ظرفیت مناسبی برای نمایش و ایفای نقش برخوردار است. به همین منظور تخلصی از این رساله صورت گرفت که در ضمائم و ملحقات همین درس درج شده است. متن مذکور را در اختیار دانش‌آموزان قرار دهید و آنان را راهنمایی و تشویق کنید تا به صورت نمایش در کلاس اجرا کنند.

فعالیت ۵

منطق و شیوه اجرا : این فعالیت به شکلی ناظر بر تأثیر سیاست و عملکرد دولت‌های استعمارگر روسیه و انگلستان بر رویدادها و تحولات تاریخ معاصر ایران به ویژه انقلاب مشروطه است. به‌منظور اینکه دانش‌آموزان بتوانند پاسخ این فعالیت را بدهند، لازم است توضیح کوتاهی درخصوص نظام استبدادی حاکم بر روسیه تزاری و سرکوب انقلاب آن کشور توسط تزار هم‌زمان با وقوع انقلاب مشروطه ایران ارائه شود و پیشینه ارتباط و پیوند دوستانه‌ای که میان حکومت روسیه و شخص محمدعلی شاه و طرفداران مستبد او وجود داشت، مورد اشاره قرار گیرد.

فعالیت ۶

منطق و شیوه اجرا : یکی از هدف‌های آموزش تاریخ در جهان امروز، برقراری ارتباط میان موضوع‌های تاریخی و تم‌های آموزشی با مسائل و دغدغه جامعه کنونی است. همان‌گونه که پیش‌تر

اشاره شد، بخش عمده‌ای از آرمان‌ها و هدف‌های انقلاب مشروطه از قبیل نفی فرهنگ استبدادی و روحیه انحصارطلبی، حاکمیت قانون، عدالت و آزادی، برابری، در زمان حال نیز همچنان مسئله و دغدغه اساسی جامعه ما به‌شمار می‌رود.

دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که با ذکر مصداق‌هایی از افکار و رفتارهای مغایر با تفکر مردم‌سالاری دینی، از قبیل قانون‌گریزی و منفعت‌طلبی‌های فردی، خانوادگی و گروهی در جامعه فعلی، دلایل و عواملی برای وجود چنین افکار و اعمالی آن هم یک قرن پس از وقوع انقلاب مشروطه در ایران بیان کنند.

فعالیت ۷

منطق و شیوه اجرا: قرارداد ۱۹۰۷ و تقسیم ایران به سه منطقه، اوج دخالت‌های دولت‌های استعمارگر روسیه و انگلستان در ایران است که نقش بسزایی در تحقق نیافتن هدف‌ها و آرمان‌های مشروطه‌خواهی داشت. دانش‌آموزان در کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم به‌طور مبسوط با این قرارداد و مفاد آن آشنا شده‌اند. آنان را کمک کنید تا با یادآوری مفاد این قرارداد استعماری، درباره تأثیر آن بر چالش‌ها و تنگناهای نظام مشروطه در ایران به استدلال بپردازید.

ضمائم و ملحقات

۱- گزیده‌ای از رساله مکالمات مقیم و مسافر

رساله مکالمات مقیم و مسافر نوشته حاج آقا نورالله نجفی اصفهانی (۱۲۴۹-۱۳۰۶ ش) است. این رساله به قلمی شیوا و روان در سال ۱۳۲۷ق/ ۱۲۸۸ش به رشته تحریر در آمده است. نویسنده آن که از جمله روحانیان مشروطه‌خواه اصفهان به‌شمار می‌رود، در قالب پرسش و پاسخ میان دو شخص فرضی، یکی با عنوان مقیم و دیگری مسافر در زمانه استبداد صغیر به دفاع از مشروطه برخاست و تبیینی دینی و اسلامی از آن عرضه کرد. در اینجا گزیده‌ای تلخیص گونه از این رساله ارائه می‌شود.

بسم الله الرحمن الرحيم

اما بعد مکالماتی است که در غره شهر محرم هزار و سیصد و بیست و هفت، مابین جناب حاجی مقیم، تاجر کاشی و آمیرزا مهدی مسافر در قریه سعادت آباد در خانه جناب آمیرزا هدایت‌الله آبادی واقع شد.

حاجی مقیم: آقا سلام علیکم.

مسافر: علیکم السلام ورحمة الله وبرکاته.

مقیم: کی تشریف آوردید و قریه محقر ما را به قدوم میمنت لزوم خود مشرف فرمودید؟

مسافر: دیروز اول غروب هنگامی که برف می بارید، وارد شدم. و جناب آمیرزا هدایت الله به واسطه لطفی که به من داشتند، مرا از کاروان سرا به دولت خانه خود آوردند.

مقیم: بنده هم که در همسایگی جناب ایشان هستم، تشریف فرمایی جناب عالی را شنیدم، شرفیاب شدم.

مسافر: بنده هم شوق شرفیابی را داشتم.

مقیم: جناب عالی در این مسافرت سیاحت کاملی فرموده اید و درخصوص اغتشاشات امورات

ایران بر معلومات خود افزوده اید.

مسافر: بلی، به اندازه قدر و قابلیت خود در هر جایی کسب اطلاعات جدیدی نموده ام.

مقیم: واقعاً بفرمایید وضع حالیه ایران را چگونه می بینید و عاقبت آن به کجا خواهد رسید؟

مسافر: عاقبت با خداست، ولی وضع حالیه ایران را بسیار خراب می بینم.

مقیم: عقیده بنده این است که تمام این خرابی ها از مشروطه و مشروطه طلبان است. هر چه به آنها

می گویم این مطالب جدیده چیست که در آورده اید، گوش نمی دهند و هر روز از گوشه ای غوغایی

بلند می شود و از ناحیه ای آشوبی برپاست.

مسافر: این مطلب عجیبی است که می فرمایید مشروطه، مطلب تازه و جدید است. آنچه

مشروطه خواهان می گویند همان قانون و دستورالعمل پیامبر اسلام است و امر جدیدی نیست.

مقیم: شما را به خدا همان است.

مسافر: بلی، خدا می داند همان است.

مقیم: شنیده ام بعضی گفته اند مشروطه خلاف قانون اسلام است.

مسافر: این قول ناشی از نفهمیدن مطالب و اخبار و بی علمی است، والا بر تمام ملل و دول عالم معلوم

است که اول پیغمبری که قانون مشروطه را برای امت خود برقرار نمود، حضرت خاتم الانبیا است.

مقیم: قدری راحت شدم. ولی بفرمایید معنای سلطنت مطلقه و مشروطه چیست و فرق آنها چه؟

مسافر: پرسش بسیار خوبی است و اول باید معنای اینها را فهمید.

مقیم: بسیار خوب اصل معنا را بفرمایید؟

مسافر: اگر سلطان هر چه بگوید و بکند مطاع باشد، خواه حکم و فرمانش مطابق با قانون مملکت

باشد یا نباشد و خواه مطابق صلاح و شرع باشد یا نباشد، آن را سلطنت مطلقه گویند. و اینکه سلطان هرچه بگوید و انجام دهد، کسی را حق گفت‌وگو و چون و چرا با او نیست. چنانچه گفته‌اند چه فرمان یزدان، چه فرمان شاه.

اما سلطنت مشروطه آن است که در صورتی اطاعت امر و حکم پادشاه یا حاکم لازم می‌شود که قول و فرمان او مطابق با قانون مملکت باشد و اگر حکمی برخلاف قانون از او صادر شود، مطاع نخواهد بود. در حقیقت در سلطنت مشروطه، قانون حاکم است و شاه و امیر و قاضی، قانون را اجرا می‌نمایند.

مقیم : حال بفرمایید که چگونه تأسیس مشروطه از حضرت خاتم‌الانبیا شروع شده است و دلیل آن چیست؟

مسافر : هرکس از تواریخ و اخبار اطلاع داشته باشد می‌داند که قبل از بعثت آن حضرت تقریباً تمام عالم دارای سلطان مطلقه بودند و ابداً مقید به قانونی نبودند و هرچه آنان حکم می‌کردند، زیردستان اطاعت می‌نمودند. وقتی پیامبر اسلام مبعوث شد، عرض کردند شما پادشاهی؟ فرمودند : من پیغمبرم. یعنی از خود امر و نهی ندارم و از جانب خدا پیغام آورده‌ام. احکام من از خودم نیست و از جانب خداوند است و هر آنچه مطابق با حکم و قانون خدا نباشد و از روی هوا و هوس باشد، اطاعت آن لازم نیست.

آیات و اخبار زیادی در تأیید این مطلب وجود دارد که اگر بخواهم از برای شما بگویم، مثنوی هفتاد من کاغذ می‌شود.

مقیم : الحق امروز مرا خیلی ممنون کردید و مرا از خواب غفلت بیدار کردید. آیا بر این اساس، مشروطه موجب حفظ اسلام و ترقی مملکت و نجات ملت می‌شود یا خیر؟

مسافر : بلی، مشروطه باعث رفع تمام نواقص و استحکام اسلام و تقویت ملت و ترقی مملکت اسلامی می‌شود.

مقیم : فرمودید که در مملکت اسلامی، قانون کتاب خدا و سنت پیغمبر است؛ در صورتی که مجلس شورای ملی قانون‌گذاری می‌کند. این یعنی چه؟

مسافر : جناب عالی تند نروید، برسید تا جواب بگویم. مطلب صحیح است. در مملکت اسلامی قانون الهی همان قرآن مجید و سنت پیغمبر است. اما قانون‌گذاری در مجلس دو قسم است : یکی تصویب قوانینی درخصوص نحوه اجرای قانون الهی، و دیگری تصویب قوانین مربوط به امور

عرفی، مانند اینکه سرباز را چه قسم بگیرند، یا مواجب او چقدر باشد. اینها امور عرفیه است که قابل تغییر و تبدیل هستند.

مقیم: مستدعی هستم موارد جزئیات اختلاف مابین مشروطه و مستبده را بیان فرمایید تا مطلب خوب واضح شود.

مسافر: اول، مشروطه گوید: خوب است برای انتظام امور مملکت و ترقی ملت و تجارت و صنعت و زراعت، صد نفر یا صد و پنجاه نفر از عقلای هر مملکتی را که وکلایشان می‌نامند، در مجلس بنشینند و به هر قسم که صلاح مملکت و ملت است، رأی دهند و رفتار کنند. اما مستبد گوید: اختیار باید به دست یک نفر سلطان باشد و چون همه وقت آن یک نفر عادل و عاقل و کامل نمی‌شود، گاه می‌شود که شخص جاهل و بی‌علم و صاحب قوای نفسانی و شهوانی بر مملکت فرمانروا می‌شود.

میرزا هدایت‌الله: در تأیید کلام شما، سخنی دارم. اگر اذن بفرمایید، عرض کنم. مسافر: بفرمایید.

میرزا هدایت‌الله: شنیدم پس از انحلال مجلس شورای ملی، به جای اینکه قلوب مجروحۀ ملت مظلوم را مرحمی نمایند، رأی مبارک پادشاه و اولیای دولت بر نظم و انتظام ایران به قوه جبریه شد. و اردو به تبریز و شیراز و اصفهان و سایر بلدان فرستادند. آتش ظلم و بیداد افروختند و خانمان تمام اهالی را از مقصر و بی‌تقصیر سوختند.

مسافر: مطلب بیش از این است که فرمودید. ولی استدعا دارم قدری تأمل بفرمایید تا فرق بین استبداد و مشروطه را عرض کنم.

دوم، مشروطه می‌گوید: این اموالی که به اسم مالیات و وجوهات از ملت فقیر بیچاره می‌گیرند باید صرف اصلاح امور رعیت بشود و تجارت و صنعت آنها را رونق دهد و راه‌ها را امن و ارزاق را ارزان نماید و حدود و ثغور مملکت اسلامی را حفظ کند.

مستبد می‌گوید: تمام وجوهاتی که به اسم مالیات از این ملت بیچاره گرفته می‌شود، حق صدق و ملک طلق سلطان است. فلان پادشاه زاده که از مادر متولد می‌شود، پنجاه هزار یا صد هزار تومان کمتر یا بیشتر از این وجوه ببرد، ضرر ندارد.

میرزا هدایت‌الله: شنیده‌ام حکیم‌الملک طبیب مظفرالدین‌شاه که یک نفر طبیب مزخرف‌گویی بود، میز مرمری از فرنگستان به صد هزار تومان خریده. شنیدم مردی یهودی در حضور مبارک یکی

از پادشاهان بزرگ قاجاریه خوب رقصیده، عمارتی به ارزش سیصد هزار تومان از مال ملت به او بخشیدند.

مسافر : سوم، مشروطه می‌گوید : این وجوهی که به عنوان مالیات از رعیت گرفته می‌شود، به طور عدل و انصاف و صحت باید باشد. اما مستبد می‌گوید : هر چه ممکن شود به هر طریق امکان پیدا کند، باید اموال رعایا را گرفت و باید مالیات اولیای دولت و صاحبان قدرت را بر ضعف تحمیل کرد. **چهارم،** مشروطه می‌گوید : این مالیات که از رعیت می‌گیرند، باید به طریق رفق و مدارا باشد و اقساط آن را به قسمی که از برای رعیت اسباب ضرر و خسران نباشد، دریافت نمایند. مستبد می‌گوید : این وجوهات را مطابق میل ضابط و حاکم، با فروعات ده، دو، چهار و پنج با چماق دریافت نمایند و اگر اندک مسامحه نمودند ولو به فروختن اموال و زن و اولاد آنها بوده باشد، باید مالیات را از او دریافت نمود.

پنجم، مشروطه می‌گوید : مطابق حکم الهی، در تمام حدود مجازات مابین تمام افراد خلق حکم تساوی باید باشد و حکم الهی بر وضع و شریف، کوچک و بزرگ یکسان باشد. مستبد می‌گوید : اجرای احکام الهی بسته به میل و خواهش ضابط و حاکم و داروغه و کدخداست. مثلاً یک دزد را باید تعظیم نمود و یک دزد را باید خلعت داد و یک دزد را باید دست برید.

ششم، مشروطه می‌گوید : تمام خلق در غیر آنچه قانون کتاب و سنت آنها را مقید نموده، باید آزاد باشند. نه آزادی به این معنی که بعضی جُهاال خیال کرده و می‌گویند که مرادشان آزادی در مذهب باشد؛ بلکه همان حرّیت و آزادی است که خداوند در کتاب و سنت فرموده و آنها را آزاد فرموده در مقابل بندگی. مستبد می‌گوید : تمام خلق، بندگان و عباد سلطان می‌باشند. دیگران می‌خواهند بندگی خالق را بنمایند و می‌خواهند ننمایند.

هفتم، مشروطه می‌گوید : در مملکت باید قانون عدل مجری باشد و هیچ کس بر دیگری ظلم و ستم نکند و کسی را به ناحق حبس نکرد و صدمه و اذیت نکنند و زنجیر ننمایند. مستبد می‌گوید : اگر از پادشاه یا ارکان دولت این امور صادر شود، هیچ نقصی ندارد، بلکه مدوح است.

مقیم : اینها را فهمیدم. اما اگر مشروطه اساس اسلام است، چرا در این دو سال که اساس بر پا بود، این قدر حرکات ناشایسته از قبیل قتل و نهب اموال و هتک احترام محترمین و بدگویی به شاه و

علما و تجار و غیرهم واقع می‌شد که موجب هرج و مرج و پریشانی مملکت شده بود. مسافر: اولاً عقیده بنده این است که تمام این حرکات از مخالفت دولتیان بود. چرا که اگر در مقام ضدیت و مخالفت نبودند، احتیاج به قوه ملیه و نطق و روزنامه‌نویس و غیره نبود. ثانیاً بر فرض اینها همه بد بودند و بی‌قانونی می‌نمودند، دلالت بر نقص قانون عدل و مشروطیت که منطبق با اسلام است، نمی‌کرد.

مقیم: بفرمایید بدانم در این مدت این همه خون‌ها که ریخته شد و این همه نهب اموال که فراهم کردید، آیا خون این کشتگان با کیست و به گردن که خواهد بود؟ مسافر: خیلی تعجب می‌کنم از شما که مثل کسی می‌باشید که بیرسید: در جنگ صفین اشخاصی که با حضرت بودند و کشته شدند، خون آنها به گردن کیست؟ مکرر عرض کرده‌ام که خون این اشخاص به گردن کسی است که برخلاف حق بوده و ممانعت قانون شریعت را نموده. مقیم: احسنت، احسنت، آقا جناب عالی روح مرا تازه کردید. اگر حالی دارید عرض دیگری هم دارم. مسافر: هر چه می‌خواهید سؤال بفرمایید.

مقیم: اگر پادشاه عادل، عاقل و مسلمان کم هوئی و هوس، رعیت‌دوست، ملت پرست پیدا شود و بدانیم که در مقام اجرای احکام است، برای ادارات دولت هم قوانین خوش قرار بدهد، باز هم باید سلطنت مشروطه بشود و مجلس شورا تشکیل بدهد یا نه؟

مسافر: اولاً، وجود چنین پادشاه بزرگ نعمتی است. ولی باز تمام امور بسته به شخص پادشاه می‌شود و استبداد پادشاه به جای خودش باقی است. و رفع استبداد مملکت نمی‌شود. اگر این پادشاه سفری برود یا مریض شود یا بمیرد، از کجا یک پادشاه یا نایب السلطنه یا ولیعهد به همان صفات موجود باشد که فوراً رشته تمام امور پاره نشود؟ ثانیاً، آن پادشاه هر قدر عادل و عاقل و کافی باشد، به تنهایی قادر به اداره امور کشور نیست و اگر مجلس شورا منعقد کند و امور مملکت را مشورت نماید و عقول عقلا و علما و دانایان مدد عقل او شوند، بهتر است.

مقیم: جناب عالی از زبان درازی این بنده ملول نشوید. تا مطلب تحت بحث و رد و ایراد واقع نشود، معلوم نمی‌گردد (رساله مکالمات مقیم و مسافر، حاج آقا نورالله نجفی اصفهانی، به کوشش موسی فقیه حقانی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۸ش).

۲- متن کامل قانون اساسی مشروطه (۱۳۲۴ق/ ۱۲۸۵ش)

در تشکیل مجلس

اصل اول: مجلس شورای ملی به موجب فرمان معدلت بنیان مورخه چهاردهم جمادی الاخر ۱۳۲۴ مؤسس و مقرر است.

اصل دوم: مجلس شورای ملی نماینده قاطبه اهالی مملکت ایران است که در امور معاشی و سیاسی وطن خود مشارکت دارند.

اصل سوم: مجلس شورای ملی مرکب است از اعضای که در تهران و ایالات انتخاب می شوند و محل انعقاد آن در تهران است.

اصل چهارم: عدد انتخاب شوندگان به موجب انتخاب نامه علیحده از برای تهران و ایالات فعلاً یکصد و شصت و دو نفر معین شده است و برحسب ضرورت عدد مزبوره تزايد تواند یافت الی دوپست نفر.

اصل پنجم: منتخبین از برای دو سال تمام انتخاب می شوند و ابتدای این مدت از روزی است که منتخبین ولایات تماماً در تهران حاضر خواهند شد. پس از انقضای مدت دو سال باید نمایندگان مجدداً انتخاب شوند و مردم مختارند هریک از منتخبین سابق را که بخواهند و از آنها راضی باشند، دوباره انتخاب کنند.

اصل ششم: منتخبین تهران لدی الحضور حق انعقاد مجلس را داشته، مشغول مباحثه و مذاکره می شوند. رأی ایشان در مدت غیبت منتخبین ولایات به اکثریت مناط اعتبار و اجرا است.

اصل هفتم: در موقع شروع به مذاکرات باید اقلاً دو ثلث از اعضای مجلس حاضر باشند و هنگام تحصیل رأی سه ربع از اعضا باید حاضر بوده و اکثریت آرا وقتی حاصل می شود که بیش از نصف حضار مجلس رأی بدهند.

اصل هشتم: مدت تعطیل و زمان اشتغال مجلس شورای ملی بر طبق نظامنامه داخلی مجلس به تشخیص خود مجلس است و پس از تعطیلی تابستان باید مجلس از چهاردهم میزان که مطابق جشن افتتاح اول مجلس است، مفتوح و مشغول کار شود.

اصل نهم: مجلس شورای ملی در مواقع تعطیل فوق العاده منعقد تواند شد.

اصل دهم: در موقع افتتاح مجلس، خطابه‌ای به حضور همایونی عرض کرده، به جواب خطابه از طرف قرین الشرف ملوکانه سرافراز و مباهی می‌شود.

اصل یازدهم: اعضای مجلس بدو که داخل مجلس می‌شوند، باید به ترتیب زیر قسم خورده و قسم‌نامه را امضا نمایند.

صورت قسم‌نامه: ما اشخاصی که در زیر امضا کرده‌ایم، خداوند را به شهادت می‌طلبیم و به قرآن قسم یاد می‌کنیم، مادام که حقوق مجلس و مجلسیان مطابق این نظام‌نامه محفوظ و مجری است تکالیفی را که به ما رجوع شده است، مهما ممکن باکمال راستی و درستی و جد و جهد انجام بدهیم و نسبت به اعلیحضرت شاه‌شاه متبوع عادل مفخم خودمان صدیق و راست‌گو باشیم و به اساس سلطنت و حقوق ملت خیانت ننماییم و هیچ منظوری نداشته باشیم جز فواید و مصالح دولت و ملت ایران.

اصل دوازدهم: به هیچ عنوان و به هیچ دستاویز، کسی بدون اطلاع و تصویب مجلس شورای ملی حق ندارد متعرض اعضای آن بشود. اگر احیاناً یکی از اعضا علناً مرتکب جنحه و جنایتی شود و در حین ارتکاب جنایت دستگیر گردد، باز باید اجرای سیاست درباره او به استحضار مجلس باشد.

اصل سیزدهم: مذاکرات مجلس شورای ملی از برای آنکه نتیجه آنها به موقع اجرا گذارده تواند شد باید علنی باشد. روزنامه‌نویس و تماشاچی مطابق نظام‌نامه داخلی مجلس حق حضور و استماع دارند، بدون اینکه حق نطق داشته باشند. تمام مذاکرات مجلس را روزنامه‌جات می‌توانند به طبع برسانند، بدون تحریف و تغییر معنی تا عامه ناس از مباحث مذاکره و تفصیل گزارشات مطلع شوند. هرکس صلاح‌اندیشی در نظر داشته باشد، در روزنامه عمومی بزرنگارد تا هیچ امری از امور در پرده و بر هیچ کس مستور نماند. لهذا عموم روزنامه‌جات مادامی که مندرجات آنها مخفی اصلی از اصول اساسی، دولت و ملت نباشند، مجاز و مختارند که مطالب مفیده عام‌المنفعه را همچنان مذاکرات مجلس و صلاح‌اندیشی خلق را بر آن مذاکرات به طبع رسانیده، منتشر نمایند. و اگر کسی در روزنامه‌جات و مطبوعات برخلاف آنچه ذکر شد و به اغراض شخصی چیزی طبع نماید یا تهمت و افترا بزند، قانوناً مورد استنطاق و محاکمه و مجازات خواهد شد.

اصل چهاردهم: مجلس شورای ملی به موجب نظام‌نامه علیحده موسوم به نظام‌نامه داخلی، امور شخصی خود را از قبیل انتخاب رئیس و نواب رئیس و منشیان و سایر اجزا و ترتیب مذاکرات شعب و غیره منظم و مرتب خواهد کرد.

در وظایف مجلس و حدود و حقوق آن

اصل پانزدهم : مجلس شورای ملی حق دارد، در عموم مسائل آنچه را صلاح ملک و ملت می‌داند، پس از مذاکره و مذاقه، از روی راستی و درستی عنوان کرده، با رعایت اکثریت آرا در کمال امنیت و اطمینان با تصویب مجلس سنا به توسط شخص اول دولت به عرض برساند که به صحه همایونی موشح و به موقع اجرا گذارده شود.

اصل شانزدهم : کلیه قوانینی که برای تشیید مبانی دولت و سلطنت و انتظام امور مملکتی و اساس وزارتخانه‌ها لازم است، باید به تصویب مجلس شورای ملی برسد.

اصل هفدهم : لوائح لازمه را در ایجاد قانونی یا تغییر و تکمیل و نسخ قوانین موجوده مجلس شورای ملی در موقع لزوم حاضر می‌نماید که با تصویب مجلس سنا به صحه همایونی رسانده و به موقع اجرا گذارده شود.

اصل هجدهم : تسویه امور مالیه جرح و تعدیل بودجه، تغییر در وضع مالیات‌ها، و رد و قبول عوارض و فروعات، و همچنان ممیزی‌های جدیدی که از طرف دولت اقدام خواهد شد، به تصویب مجلس خواهند بود.

اصل نوزدهم : مجلس حق دارد، برای اصلاح امور مالیاتی و تسهیل روابط حکومتی در تقسیم ایالات و ممالک ایران و تحدید حکومت‌ها پس از تصویب مجلس سنا، اجرای آرای مصوبه را از اولیای دولت بخواهد.

اصل بیستم : بودجه هریک از وزارتخانه‌ها باید در نیمه آخر هر سال از برای سال دیگر تمام شده، پانزده روز قبل از عید نوروز حاضر باشد.

اصل بیست و یکم : هرگاه در قوانین اساسی وزارتخانه‌ها قانونی جدید یا تغییر و نسخ قوانین مقرر لازم شود، با تصویب مجلس شورای ملی صورت خواهد گرفت، اعم از اینکه لزوم آن امور از مجلس عنوان یا از طرف وزرای مسئول اظهار شده باشد.

اصل بیست و دوم : مواردی که قسمتی از عایدات یا دارایی دولت و مملکت منتقل یا فروخته می‌شود یا تغییری در حدود و ثغور مملکت لزوم پیدا می‌کند، به تصویب مجلس شورای ملی خواهد بود.

اصل بیست و سوم : بدون تصویب شورای ملی امتیاز تشکیل کمپانی و شرکت‌های عمومی از هر قبیل و به هر عنوان از طرف دولت داده نخواهد شد.

اصل بیست و چهارم: بستن عهدنامه‌ها و مقاوله‌نامه‌ها و اعطای امتیازات (انحصار) تجارتي و صنعتي و فلاحتي و غيره اعم از اينكه طرف داخله باشد يا خارجه، بايد به تصويب مجلس شوراي ملي برسد؛ به استثنای عهدنامه‌هایی که استتار آنها صلاح دولت و ملت باشد.

اصل بیست و پنجم: استقراض دولتي به هر عنوان که باشد، خواه از داخله خواه از خارجه، با اطلاع و تصويب مجلس شوراي ملي خواهد شد.

اصل بیست و ششم: ساختن راه‌های آهن یا شوسه، خواه به خرج دولت خواه به خرج شرکت و کمپانی، اعم از داخله و خارجه، منوط به تصويب مجلس شوراي ملي است.

اصل بیست و هفتم: مجلس در هر جا نقضي در قوانين يا مسامحه در اجرای آن ملاحظه کند، به وزير مسئول در آن کار اخطار خواهد کرد و وزير مزبور بايد توضيحات لازمه را بدهد.

اصل بیست و هشتم: هرگاه وزيري برخلاف يکي از قوانين موضوعه که به صحه همایوني رسيده‌اند، به اشتباه‌کاری، احکام کتبی یا شفاهی از پیشگاه مقدس ملوکانه صادر نماید و مستمسک مساهله و عدم مواظبت خود قرار دهد، به حکم قانون مسئول ذات مقدس همایون خواهد بود.

اصل بیست و نهم: هر وزيري که در امری از امور مطابق قوانینی که به صحه همایوني رسيده است، از عهده جواب برنياید و معلوم شود که نقض قانون و تخلف از حدود مقرر کرده است، مجلس عزل او را از پیشگاه همایوني مستدعی خواهد شد و بعد از وضوح خیانت در محکمه عدليه، ديگر به خدمت دولتي منصوب نخواهد شد.

اصل سی‌ام: مجلس شوراي ملي حق دارد مستقيماً هر وقت لازم بداند عريضه به توسط هيئتي که مرکب از رئيس و شش نفر از اعضا که طبقات شش‌گانه انتخاب کنند، به عرض پیشگاه مقدس ملوکانه برساند. وقت شرفیابی را بايد به توسط وزير دربار از حضور مبارک استيذان نمود.

اصل سی و یکم: وزرا حق دارند در اجلاسات مجلس شوراي ملي حاضر شده و در جایی که برای آنها مقرر است نشسته، مذاکرات مجلس را بشنوند و اگر لازم دانستند، از رئيس مجلس اجازه نطق خواسته، توضيحات لازمه را از برای مذاکره و مدافعه امور بدهند.

در اظهار مطالب به مجلس شوراي ملي

اصل سی و دوم: هرکس از افراد ناس می‌تواند عرض حال یا ایرادات یا شکایات خود را کتباً به

دفترخانهٔ عرایض مجلس عرضه بدارد. اگر مطلب راجع به خود مجلس باشد، جواب کافی به او خواهد داد و چنانچه مطلب راجع به یکی از وزارتخانه‌ها است بدان وزارتخانه خواهد فرستاد که رسیدگی نمایند و جواب مکفی بدهند.

اصل سی و سوم : قوانین جدیدی که محل حاجت باشد، در وزارتخانه‌های مسئول انشا و تنقیح یافته به توسط وزرای مسئول یا از طرف صدراعظم به مجلس شورای ملی اظهار خواهد شد و پس از تصویب مجلس به صحهٔ همایونی موشح گشته، به موقع اجرا گذاشته می‌شود.

اصل سی و چهارم : رئیس مجلس می‌تواند بر حسب لزوم شخصاً یا به خواهش ده نفر از اعضای مجلس یا وزیر، اجلاسی محرمانه بدون حضور روزنامه‌نویس و تماشاچی، یا انجمنی محرمانه مرکب از عدهٔ منتخبی از اعضای مجلس تشکیل بدهد که سایر اعضای مجلس حق حضور در آن نداشته باشند. لیکن نتیجهٔ مذاکرات انجمن محرمانه وقتی مجری تواند شد که در مجلس محرمانه با حضور سه ربع از منتخبین مطرح مذاکره شده، با اکثریت آرا قبول شود. اگر مطلب در مذاکرات انجمن محرمانه قبول نشد، در مجلس عنوان نخواهد شد و مسکوت عنه خواهد ماند.

اصل سی و پنجم : اگر مجلس محرمانه به تقاضای رئیس مجلس بوده است حق دارد هر مقدار از مذاکرات را که صلاح بداند، به اطلاع عموم برساند. لکن اگر مجلس محرمانه به تقاضای وزیری بوده است، افشای مذاکرات موقوف به اجازهٔ آن وزیر است.

اصل سی و ششم : هریک از وزرا می‌تواند مطلبی را به مجلس اظهار کرده، در هر درجه از مباحثه که باشد، استرداد کند؛ مگر اینکه اظهار ایشان به تقاضای مجلس بوده باشد. در این صورت استرداد مطلب موقوف به موافقت مجلس است.

اصل سی و هفتم : هرگاه لایحهٔ وزیر در مجلس موقع قبول نیافت منضم به ملاحظات مجلس عودت داده می‌شود. وزیر مسئول پس از رد یا قبول ایرادات مجلس می‌تواند لایحهٔ مزبوره را در ثانی به مجلس اظهار بدارد.

اصل سی و هشتم : اعضای مجلس شورای ملی باید رد یا قبول مطالب را صریح و واضح اظهار بدارند و احدی حق ندارد ایشان را تحریص یا تهدید در دادن رأی خود نمایند. اظهار رد و قبول اعضای مجلس باید به قسمی باشد که روزنامه‌نویس و تماشاچی هم بتوانند ادراک کنند. یعنی باید آن اظهار علامات ظاهری باشد از قبیل اوراق کبود و سفید و امثال آن.

عنوان مطالب از طرف مجلس

اصل سی و نهم: هر وقت مطلبی از طرف یکی از اعضای مجلس عنوان شود، فقط وقتی مطرح مذاکره خواهد شد که اقلاً پانزده نفر از اعضای مجلس آن مذاکره مطلب را تصویب نمایند. در این صورت آن عنوان کتباً به رئیس مجلس تقدیم می‌شود. رئیس مجلس حق دارد که آن لایحه را بدواً در انجمن تحقیق مطرح مذاقه قرار بدهد.

اصل چهلیم: در موقع مذاکره و مذاقه لایحه مذکور در اصل سی و نهم، چه در مجلس و چه در انجمن تحقیق، اگر لایحه مزبور راجع به یکی از وزرای مسئول باشد، مجلس باید به وزیر مسئول اطلاع داده که اگر بشود، شخصاً و الا معاون او به مجلس حاضر شده، مذاکرات در حضور وزیر یا معاون او بشود.

سواد لایحه و منضمات آن را باید قبل از وقت از ده روز الی یک ماه به استثنای مطالب فوری، از برای وزیر مسئول فرستاده باشند. همچنان روز مذاکره باید قبل از وقت معلوم باشد. پس از مذاقه مطلب با حضور وزیر مسئول، در صورت تصویب مجلس با اکثریت آرا رسماً لایحه نگاشته به وزیر مسئول داده خواهد شد که اقدامات مقتضیه را معمول دارد.

اصل چهل و یکم: هرگاه وزیر مسئول در مطلب معنون از طرف مجلس به مصلحتی همراه نشد، باید معاذیر خود را توجیه و مجلس را متقاعد کند.

اصل چهل و دوم: در هر امری که مجلس شورای ملی از وزیر مسئولی توضیح بخواهد، آن وزیر ناگزیر از جوابست و این جواب نباید بدون عذر موجه و بیرون از اندازه اقتضا، به عهده تأخیر بیفتد؛ مگر مطالب محرمانه که مستور بودن آن در مدت معینی صلاح دولت و ملت باشد. ولی بعد از انقضای مدت معین، وزیر مسئول مکلف است که همان مطلب را در مجلس ابراز نماید.

در شرایط تشکیل مجلس سنا

اصل چهل و سوم: مجلس دیگری با عنوان «سنا» مرکب از شصت نفر اعضا تشکیل می‌یابد که اجلاسات آن بعد از تشکیل مقارن اجلاسات مجلس شورای ملی خواهد بود.

اصل چهل و چهارم: نظام‌نامه‌های مجلس سنا باید به تصویب مجلس شورای ملی برسد.

اصل چهل و پنجم: اعضای این مجلس از اشخاص خبیر و بصیر و متدین محترم مملکت منتخب

می‌شوند. سی نفر از طرف قرین‌الشرف اعلیحضرت همایونی استقرار می‌یابد: پانزده نفر از اهالی تهران، پانزده نفر از اهالی ولایات. و سی نفر از طرف ملت: پانزده نفر به انتخاب اهالی تهران پانزده نفر به انتخاب اهالی ولایات.

اصل چهل و ششم: پس از انعقاد سنا تمام امور باید به تصویب هر دو مجلس باشد. اگر آن امور در سنا یا از طرف هیئت وزرا عنوان شده باشد، باید اول در مجلس سنا تنقیح و تصحیح شده، با اکثریت آرا قبول و بعد به تصویب مجلس شورای ملی برسند. ولی اموری که در مجلس شورای ملی عنوان می‌شود، برعکس از این مجلس به مجلس سنا خواهد رفت؛ مگر امور مالیه که مخصوص به مجلس شورای ملی خواهد بود و قرارداد مجلس در امور مذکوره به اطلاع مجلس ملی مختار است ملاحظات مجلس سنا را بعد از مذاقه لازم قبول یا رد کنند.

اصل چهل و هفتم: مادام که مجلس سنا منعقد نشده، فقط امور بعد از تصویب مجلس شورای ملی به صحه همایونی موشح و به موقع اجرا گذارده خواهد شد.

اصل چهل و هشتم: هرگاه مطلبی که از طرف وزیری پس از تنقیح و تصحیح در مجلس سنا به مجلس شورای ملی رجوع می‌شود قبول نیافت، در صورت اهمیت، مجلس ثالثی مرکب از اعضای مجلس سنا و شورای ملی به حکم انتخاب اعضای دو مجلس را در شورای ملی قرائت می‌کنند. اگر موافقت دست داد، فبها و الا شرح مطلب را به عرض حضور ملوکانه می‌رسانند. هرگاه رأی مجلس شورای ملی را تصدیق فرمودند، مجری می‌شود. اگر تصدیق نفرمودند، امر به تجدید مذاکره و مذاقه خواهند فرمود و اگر باز اتفاق آرا حاصل نشد و مجلس سنا با اکثریت دو ثلث آرا انفصال مجلس شورای ملی را تصویب نمودند و هیئت وزرا هم جداگانه انفصال مجلس شورای ملی را تصویب نمودند، فرمان همایونی به انفصال مجلس شورای ملی صادر می‌شود و اعلیحضرت همایونی در همان فرمان حکم به تجدید انتخابات می‌فرمایند و مردم حق خواهند داشت، منتخبین سابق را مجدداً انتخاب کنند.

اصل چهل و نهم: منتخبین جدید تهران باید به فاصله یک ماه و منتخبین ولایات به فاصله سه ماه حاضر شوند و چون منتخبین دارالخلافه حاضر شدند، مجلس افتتاح و مشغول کار خواهد شد، لیکن در ماده متنازع فیها گفت‌وگو نمی‌کند تا منتخبین ولایات برسند. هرگاه مجلس جدید پس از حضور تمام اعضا با اکثریت تام همان رأی سابق را امضا کرد، ذات مقدس همایونی آن رأی مجلس شورای ملی را تصویب فرموده، امر به اجرا می‌فرمایند.

اصل پنجاهم: در هر دورهٔ انتخابیه که عبارت از دو سال است، یک نوبت بیشتر امر به تجدید منتخبین نخواهد شد.

اصل پنجاه و یکم: مقرر آنکه سلاطین اعقاب و اخلاف ما حفظ این حدود و اصول را که برای تشدید مبانی دولت و تأکید اساس سلطنت و نگهبانی دستگاه معدلت و آسایش ملت برقرار و مجری فرمودیم، وظیفهٔ سلطنت خود دانسته در عهده شناسند.

۳- متمم قانون اساسی مشروطه

مورخ ۱۴ ذی القعدة الحرام ۱۳۲۴

کلیات

اصل اول: مذهب رسمی ایران اسلام و طریقهٔ حقهٔ جعفریهٔ اثنی عشریه است. باید پادشاه ایران دارا و مروج این مذهب باشد.

اصل دوم: مجلس مقدس شورای ملی که به توجه و تأیید حضرت امام عصر عجل الله فرجه و بذل مرحمت اعلیٰ حضرت شاهنشاه اسلام خلد الله سلطانه و مراقبت حجج اسلامیه کثر الله امثالهم و عامهٔ ملت ایران تأسیس شده است، باید در هیچ عصری از اعصار مواد قانونیه آن مخالفتی با قواعد مقدسهٔ اسلام و قوانین موضوعهٔ حضرت خیر الانام صلی الله علیه و آله و سلم نداشته باشد. و معین است که تشخیص مخالفت قوانین موضوعه با قواعد اسلامیه بر عهدهٔ علمای اعلام ادام الله برکات وجودهم بوده و هست. لهذا رسماً مقرر است، در هر عصری از اعصار هیبتی که کمتر از پنج نفر نباشد، از مجتهدین و فقهای متدینین که مطلع از مقتضیات زمان هم باشند به این طریق که علمای اعلام و حجج اسلام مرجع تقلید شیعه اسلام بیست نفر از علما که دارای صفات مذکوره باشند، معرفی به مجلس شورای ملی بنمایند. پنج نفر از آنها را یا بیشتر به مقتضای عصر اعضای مجلس شورای ملی بالاتفاق یا به حکم قرعه تعیین نموده، به سمت عضویت بشناسند تا موادی که در مجلسین عنوان می شود به دقت مذاکره و غوررسی نموده، هریک از آن مواد معنونه که مخالفت با قواعد مقدسهٔ اسلام داشته باشد، طرح و رد نمایند که عنوان قانونیت پیدا نکند و رأی این هیئت علما در این باب مطاع و متبع خواهد بود و این ماده تا زمان ظهور حضرت حجت عصر عجل الله فرجه تغییر پذیر نخواهد بود.

اصل سوم : حدود مملکت ایران و ایالات و ولایات و بلوکات آن تغییر پذیر نیست، مگر به موجب قانون.

اصل چهارم : پایتخت ایران تهران است.

اصل پنجم : الوان رسمی بیرق ایران سبز و سفید و سرخ و علامت شیر و خورشید است.

اصل ششم : جان و مال اتباع خارجه مقیمین خاک ایران مأمون و محفوظ است، مگر در مواردی که قوانین مملکتی استثنا می کند.

اصل هفتم : اساس مشروطیت جزئاً و کلاً تعطیل بردار نیست.

حقوق ملت ایران

اصل هشتم : اهالی مملکت ایران در مقابل قانون دولتی متساوی الحقوق خواهند بود.

اصل نهم : افراد مردم از حیث جان و مال و مسکن و شرف محفوظ و مصون از هر نوع تعرض هستند و متعرض احدی نمی توان شد، مگر به حکم و ترتیبی که قوانین مملکت معین می نماید.

اصل دهم : غیر از مواقع ارتکاب جنحه و جنایات و تقصیرات عمده، هیچ کس را نمی توان فوراً دستگیر نمود، مگر به حکم کتبی رئیس محکمه عدلیه بر طبق قانون و در آن صورت نیز باید گناه مقصر فوراً یا منتهی در ظرف بیست و چهار ساعت به او اعلام و اشعار شود.

اصل یازدهم : هیچ کس را نمی توان از محکمه که باید درباره او حکم کند منصرف کرده مجبوراً به محکمه دیگر رجوع دهند.

اصل دوازدهم : حکم و اجرای هیچ مجازاتی نمی شود، مگر به موجب قانون.

اصل سیزدهم : منزل و خانه هرکس در حفظ و امان است. در هیچ مسکنی قهراً نمی توان داخل شد، مگر به حکم ترتیبی که قانون مقرر نموده.

اصل چهاردهم : هیچ یک از ایرانیان را نمی توان نفی بلد یا منع از اقامت در محلی یا مجبور به اقامت محل معینی نمود، مگر در مواردی که قانون تصریح می کند.

اصل پانزدهم : هیچ ملکی را از تصرف صاحب ملک نمی توان بیرون کرد، مگر با مجوز شرعی و آن نیز پس از تعیین و تأدیة قیمت عادلانه است.

اصل شانزدهم : ضبط املاک و اموال مردم به عنوان مجازات و سیاست ممنوع است، مگر به حکم قانون.

اصل هفدهم: سلب تسلط مالکین و متصرفین از املاک و اموال متصرفه ایشان به هر عنوان که باشد، ممنوع است، مگر به حکم قانون.

اصل هجدهم: تحصیل و تعلیم علوم و معارف و صنایع آزاد است، مگر آنچه شرعاً ممنوع باشد. اصل نوزدهم: تأسیس مدارس به مخارج دولتی و ملتی و تحصیل اجباری باید مطابق قانون وزارت علوم و معارف مقرر شود و تمام مدارس و مکاتب باید در تحت ریاست عالیه و مراقبت وزارت علوم و معارف باشد.

اصل بیستم: عامه مطبوعات، غیر از کتب ضلال و مواد مضره به دین مبین، آزاد و ممیزی در آنها ممنوع است. ولی هرگاه چیزی مخالف قانون مطبوعات در آنها مشاهده شود، نشر دهنده یا نویسنده بر طبق قانون مطبوعات مجازات می‌شود. اگر نویسنده معروف و مقیم ایران باشد، ناشر و طابع و موزع از تعرض مصون هستند.

اصل بیست و یکم: انجمن‌ها و اجتماعاتی که مولد فتنه دینی و دنیوی و مخل به نظم نباشند، در تمام مملکت آزاد است. ولی مجتمعات با خود اسلحه نباید داشته باشند و ترتیباتی را که قانون در این خصوص مقرر می‌کند، باید متابعت نمایند. اجتماعات در شوارع و میدان‌های عمومی هم باید تابع قوانین نظمیه باشند.

اصل بیست و دوم: مراسلات پستی کلیه محفوظ و از ضبط و کشف مصون است، مگر در مواردی که قانون استثنا می‌کند.

اصل بیست و سوم: افشا یا توقیف مخابرات تلگرافی، بدون اجازه صاحب تلگراف ممنوع است، مگر در مواردی که قانون معین می‌کند.

اصل بیست و چهارم: اتباع خارجه می‌توانند قبول تبعیت ایران را بنمایند. قبول و بقای آنها بر تبعیت و خلع آنها از تبعیت به موجب قانون جداگانه است.

اصل بیست و پنجم: تعرض به مأموران دیوانی در تقصیرات راجعه به مشاغل آنها محتاج به تحصیل اجازه نیست، مگر در حق وزرا که رعایت قوانین مخصوصه در این باب باید بشود.

قوای مملکت

اصل بیست و ششم: قوای مملکت ناشی از ملت است. طریقه استعمال آن قوا را قانون اساسی معین می‌نماید.

اصل بیست و هفتم : قوای مملکت به سه شعبه تجزیه می شود :

اول : قوه مقننه که مخصوص است به وضع و تهذیب قوانین و این قوه ناشی می شود از اعلیحضرت شاهنشاهی و مجلس شورای ملی و مجلس سنا و هریک از این سه منشأ حق انشای قانون را دارد، ولی استقرار آن موقوف است به عدم مخالفت با موازین شرعیه و تصویب مجلسین و توشیح به صحنه همایونی لکن وضع و تصویب قوانین راجعه به دخل و خرج مملکت از مختصات مجلس شورای ملی است. شرح و تفسیر قوانین از وظایف مختصه مجلس شورای ملی است.

دوم : قوه قضائیه و حکمیه که عبارت است از تمیز حقوق و این قوه مخصوص است به محاکم شرعیه در شریعات و به محاکم عدلیه در عرفیات.

سوم : قوه اجرائیه که مخصوص پادشاه است، یعنی قوانین و احکام به توسط وزرا و مأمورین دولت به نام نامی اعلیحضرت همایونی اجرا می شود، به ترتیبی که قانون معین می کند.

اصل بیست و هشتم : قوای ثلاثه مزبوره همیشه از یکدیگر ممتاز و منفصل خواهد بود. اصل بیست و نهم : منافع مخصوصه هر ایالت و ولایت و بلوک به تصویب انجمن های ایالتی و ولایتی به موجب قوانین مخصوصه آن مرتب و تسویه می شود.

حقوق اعضای مجلسین

اصل سی ام : وکلای مجلس شورای ملی و مجلس سنا از طرف تمام ملت وکالت دارند، نه فقط از طرف طبقات مردم یا ایالات و ولایات و بلوکاتی که آنها را انتخاب نموده اند.

اصل سی و یکم : یک نفر نمی تواند در زمان واحد عضویت هر دو مجلس را دارا باشد. اصل سی و دوم : چنانچه یکی از وکلا در ادارات دولتی موظفاً مستخدم بشود، از عضویت مجلس منفصل می شود و مجدداً عضویت او در مجلس موقوف به استعفا از شغل دولتی و انتخاب از طرف ملت خواهد بود.

اصل سی و سوم : هریک از مجلسین حق تحقیق و تفحص در هر امری از امور مملکتی را دارند. اصل سی و چهارم : مذاکرات مجلس سنا در مدت انفصال مجلس شورای ملی بی نتیجه است.

حقوق سلطنت ایران

اصل سی و پنجم: سلطنت ودیعه‌ای است که به موهبت الهی از طرف ملت به شخص پادشاه مفوض شده.

اصل سی و ششم^۱: سلطنت مشروطه ایران از طرف ملت به وسیله مجلس مؤسسان به شخص اعلیحضرت شاهنشاه، رضا شاه پهلوی تفویض شده و در اعقاب ذکور ایشان نسل بعد نسل برقرار خواهد بود.

اصل سی و هفتم^۲: ولایتعهد با پسر بزرگ‌تر پادشاه که مادرش ایرانی‌الاصل باشد، خواهد بود. در صورتی که پادشاه اولاد ذکور نداشته باشد، تعیین ولیعهد برحسب پیشنهاد شاه و تصویب مجلس شورای ملی به عمل خواهد آمد، مشروط بر آنکه آن ولیعهد از خانواده قاجار نباشد، ولی در هر موقعی که پسری برای پادشاه به وجود آید، حقاً ولایتعهد با او خواهد بود.

اصل سی و هشتم^۳: در موقع انتقال سلطنت، ولیعهد وقتی می‌تواند شخصاً امور سلطنت را متصدی شود که دارای بیست سال تمام شمسی باشد. اگر به این سن نرسیده باشد، نایب‌السلطنه‌ای از غیر خانواده قاجاریه از طرف مجلس شورای ملی انتخاب خواهد شد.

اصل سی و نهم: هیچ پادشاهی بر تخت سلطنت نمی‌تواند جلوس کند، مگر اینکه قبل از تاجگذاری در مجلس شورای ملی حاضر شود، با حضور اعضای مجلس شورای ملی و مجلس سنا و هیئت وزراء به قرار ذیل قسم یاد کند: من خداوند قادر متعال را گواه گرفته، به کلام الله مجید و به آنچه نزد خدا محترم است قسم یاد می‌کنم که تمام هم خود را مصروف حفظ استقلال ایران نموده، حدود مملکت و حقوق ملت را محفوظ و محروس بدارم، قانون اساسی مشروطیت ایران را نگهبان و برطبق آن و قوانین مقرر سلطنت نمایم. و در ترویج مذهب

۱- اصول سه‌گانه ۳۶، ۳۷ و ۳۸ متمم قانون اساسی به موجب ماده واحده مصوبه مجلس مؤسسان در تاریخ ۲۱ آذر ماه ۱۳۰۴ شمسی که ذیلاً نقل می‌شود: «ماده واحده - مجلس مؤسسان به اصل ۳۶، ۳۷ و ۳۸ متمم قانون اساسی مصوبه بیست و یکم آذر ۱۳۰۴ را به جای سه اصل ۳۶، ۳۷ و ۳۸ سابق متمم قانون اساسی قرار داده، سه اصل مذکور سابق را ملغی می‌داند».

به ترتیب مذکور فوق اصلاح و طبع شده است. اینک برای استحضار مطالعه کنندگان اصول سه‌گانه ملغی شده را نیز ذیلاً نقل می‌نماید: [۱] اصل سی و ششم: سلطنت مشروطه ایران در شخص اعلیحضرت شاهنشاهی السلطان محمدعلی شاه قاجار ادام‌الله سلطنته و اعقاب ایشان نسل بعد نسل برقرار خواهد بود.

۲- اصل سی و هفتم: ولایتعهد در صورت تعدد اولاد به پسر اکبر پادشاه که مادرش ایرانی‌الاصل و شاهزاده باشد، می‌رسد و در صورتی که برای پادشاه اولاد ذکور نباشد، اکبر خاندان سلطنت با رعایت الاقرب فالاقرب به رتبه ولایتعهد نایل می‌شود و هرگاه در صورت مفروضه فوق اولاد ذکوری برای پادشاه به وجود آید، حقاً ولایتعهد به او خواهد رسید.

۳- اصل سی و هشتم: در موقع انتقال سلطنت، ولیعهد وقتی می‌تواند شخصاً امور سلطنت را متصدی شود که سن او به هیجده سال بالغ باشد. چنانچه به این سن نرسیده باشد، با تصویب هیئت مجتمعه مجلس شورای ملی و مجلس سنا، نایب‌السلطنه برای او انتخاب خواهد شد تا هیجده سالگی را بالغ شود.

جعفری اثنی عشری سعی و کوشش نمایم و در تمام اعمال و افعال خداوند عزّشانه را حاضر و ناظر دانسته، منظوری جز سعادت و عظمت دولت و ملت ایران نداشته باشیم و از خداوند مستعان در خدمت به ترقی ایران توفیق می‌طلبیم و از ارواح طیب، اولیای اسلام استمداد می‌کنم.

اصل چهلیم : همین‌طور شخصی که به نیابت سلطنت منتخب می‌شود، نمی‌تواند متصدی این امر شود، مگر اینکه قسم مزبور فوق را یاد نموده باشد.

اصل چهل و یکم : در موقع رحلت پادشاه، مجلس شورای ملی و مجلس سنا لزوماً منعقد خواهند شد و انعقاد مجلسین زیاده از ده روز بعد از فوت پادشاه نباید به تعویق بیفتد.

اصل چهل و دوم : هرگاه دوره و کالت و کلای هر دو یا یکی از مجلسین در زمان حیات پادشاه منقضی شده باشد و وکلای جدید در موقع رحلت پادشاه هنوز معین نشده باشند، وکلای سابق حاضر و مجلسین منعقد می‌شود.

اصل چهل و سوم : شخص پادشاه نمی‌تواند بدون تصویب و رضای مجلس شورای ملی و مجلس سنا متصدی امور مملکت دیگری شود.

اصل چهل و چهارم : شخص پادشاه از مسئولیت مبری است. وزرای دولت در هرگونه امور مسئول مجلسین هستند.

اصل چهل و پنجم : کلیه قوانین و دستخطهای پادشاه در امور مملکتی وقتی اجرا می‌شود که به امضای وزیر مسئول رسیده باشد و مسئول صحت مدلول آن فرمان و دستخط همان وزیر است.

اصل چهل و ششم : عزل و نصب وزرا به موجب فرمان همایون پادشاه است.

اصل چهل و هفتم : اعطای درجات نظامی و نشان و امتیازات افتخاری با مراعات قانون مختص شخص پادشاه است.

اصل چهل و هشتم : انتخاب مأمورین رئیس، دوائر دولتی از داخله و خارجه با تصویب وزیر مسئول از حقوق پادشاه است، مگر در مواقعی که قانون استثنا نموده باشد. ولی تعیین سایر مأمورین راجع به پادشاه نیست، مگر در مواردی که قانون تصریح می‌کند.

اصل چهل و نهم : صدور فرامین و احکام برای اجرای قوانین از حقوق پادشاه است، بدون اینکه هرگز اجرای آن قوانین را تعویق یا توقیف کنند.

اصل پنجاهم : فرمان‌فرمایی کل قشون بری و بحری با شخص پادشاه است.

اصل پنجاه و یکم : اعلان جنگ و عقد صلح با پادشاه است.

اصل پنجاه و دوم : عهدنامه‌هایی که مطابق اصل بیست و چهارم قانون اساسی مورخه چهاردهم ذیقعدۀ یک‌هزار و سیصد و چهار استتار آنها لازم باشد، بعد از رفع محذور همین که منافع و امنیت مملکتی اقتضا نمود، با توضیحات لازمه باید از طرف پادشاه به مجلس شورای ملی و سنا اظهار شود. اصل پنجاه و سوم : فصول مخفیۀ هیچ عهدنامه مبطل فصول آشکار آن عهدنامه نخواهد بود. اصل پنجاه و چهارم : پادشاه می‌تواند مجلس شورای ملی و مجلس سنا را به طور فوق‌العاده امر به انعقاد فرمایند.

اصل پنجاه و پنجم : ضرب سکه با موافقت قانون به نام پادشاه است. اصل پنجاه و ششم : مخارج و مصارف دستگاه سلطنتی باید قانوناً معین باشد. اصل پنجاه و هفتم : اختیارات و اقتدارات سلطنتی فقط همان است که در قوانین مشروطیت حاضره تصریح شده.

راجع به وزرا

اصل پنجاه و هشتم : هیچ‌کس نمی‌تواند به مقام وزارت برسد، مگر آنکه مسلمان و ایرانی‌الاصل و تبعۀ ایران باشد.

اصل پنجاه و نهم : شاهزادگان طبقه اولی، یعنی پسر و برادر و عموی پادشاه عصر، نمی‌توانند به وزارت منتخب شوند.

اصل شصتم : وزرا مسئول مجلسین هستند و در هر مورد که از طرف یکی از مجلسین احضار شوند، باید حاضر گردند و نسبت به اموری که محول به آنها است، حدود مسئولیت خود را منظور دارند.

اصل شصت و یکم : وزرا علاوه بر اینکه به تنهایی مسئول مشاغل مختصه وزارت خود هستند، به هیئت اتفاق نیز در کلیات امور در مقابل مجلس مسئول و ضامن اعمال یکدیگرند.

اصل شصت و دوم : عده وزرا را بر حسب اقتضا قانون معین خواهد کرد.

اصل شصت و سوم : لقب وزارت افتخاری به کلی موقوف است.

اصل شصت و چهارم : وزرا نمی‌توانند احکام شفاهی یا کتبی پادشاه را مستمسک قرار داده، سلب مسئولیت از خودشان بنمایند.

اصل شصت و پنجم : مجلس شورای ملی یا سنا می‌توانند وزرا را در تحت مؤاخذه و محاکمه درآورند.

اصل شصت و ششم : مسئولیت وزرا و سیاستی را که راجع به آنها می‌شود، قانون معین خواهد کرد.
 اصل شصت و هفتم : در صورتی که مجلس شورای ملی یا مجلس سنا به اکثریت تامه عدم رضایت خود را از هیئت وزرا یا وزیری اظهار نمایند، آن هیئت یا آن وزیر از مقام وزارت منعزل می‌شود.
 اصل شصت و هشتم : وزرا موظفاً نمی‌توانند خدمت دیگری غیر از شغل خودشان در عهده گیرند.
 اصل شصت و نهم : مجلس شورای ملی یا مجلس سنا تقصیر وزرا را در محضر دیوان‌خانه تمیز عنوان خواهند کرد. دیوان‌خانه مزبوره با حضور تمام اعضای مجلس محاکمات دایره خود محاکمه خواهد کرد، مگر وقتی که به موجب قانون اتهام و اقامه دعوی از دایره ادارات دولتی مرجوعه به شخص وزیر خارج و راجع به خود وزیر باشد.

تنبیه : مادامی که محکمه تمیز تشکیل نیافته، هیئتی منتخب از اعضای مجلسین به عده متساوی نایب مناب محکمه تمیز خواهد شد.

اصل هفتادم : تعیین تقصیر و مجازات وارده بر وزرا در موقعی که مورد اتهام مجلس شورای ملی یا مجلس سنا شوند و یا در امور اداره خود دچار اتهامات شخصی مدعیان گردند، منوط به قانون مخصوص خواهد بود.

اقتدارات محاکمات

اصل هفتاد و یکم : دیوان عدالت عظمی و محاکم عدلیه، مرجع رسمی تظلمات عمومی هستند و قضاوت در امور شرعیه با عدول مجتهدین جامع‌الشرایط است.

اصل هفتاد و دوم : منازعات راجعه به حقوق سیاسی مربوط به حاکم عدلیه است، مگر در مواقعی که قانون استثنا کند.

اصل هفتاد و سوم : تعیین محاکم عرفیه منوط به حکم قانون است و کسی نمی‌تواند به هیچ اسم و رسم محکمه برخلاف مقررات قانون تشکیل نماید.

اصل هفتاد و چهارم : هیچ محکمه ممکن نیست منعقد گردد، مگر به حکم قانون.

اصل هفتاد و پنجم : در تمام مملکت فقط یک دیوان‌خانه تمیز برای امور عرفیه دایر خواهد بود، آن هم در شهر پایتخت و این دیوان‌خانه تمیز در هیچ محاکمه ابتدا رسیدگی نمی‌کند، مگر در محاکماتی که راجع به وزرا باشد.

اصل هفتاد و ششم: انعقاد کلیه محاکمات علنی است، مگر آنکه علنی بودن آن مخل نظم یا منافی عصمت باشد. در این صورت لزوم اخفا را محکمه اعلان می نماید.

اصل هفتاد و هفتم: در ماده تقصیرات سیاسیه و مطبوعاتی، چنانچه محرمانه بودن محاکمه صلاح باشد، باید به اتفاق آرای جمیع اعضای محکمه بشود.

اصل هفتاد و هشتم: احکام صادره از محاکم باید مدلل و موجه و محتوی فصول قانونیه که برطبق آنها حکم صادر شده است بوده و علناً قرائت شود.

اصل هفتاد و نهم: در موارد تقصیرات سیاسیه و مطبوعات هیئت منصفین در محاکم حاضر خواهند بود.

اصل هشتادم: رؤسا و اعضای محاکم عدلیه به ترتیبی که قانون عدلیه معین می کند، منتخب و به موجب فرمان همایونی منصوب می شوند.

اصل هشتاد و یکم: هیچ حاکم محکمه عدلیه را نمی توان از شغل خود موقتاً یا دائماً بدون محاکمه و ثبوت تقصیر تغییر داد، مگر اینکه خودش استعفا نماید.

اصل هشتاد و دوم: تبدیل مأموریت حاکم محکمه عدلیه ممکن نمی شود، مگر به رضای خود او.

اصل هشتاد و سوم: تعیین شخص مدعی عموم با تصویب حاکم شرع در عهده پادشاه است.

اصل هشتاد و چهارم: مقرری اعضای محاکم عدلیه به موجب قانون معین خواهد شد.

اصل هشتاد و پنجم: رؤسای محاکم عدلیه نمی توانند قبول خدمات موظفه دولتی را بنمایند، مگر اینکه آن خدمت را مجاناً بر عهده گیرند و مخالف قانون هم نباشد.

اصل هشتاد و ششم: در هر کرسی ایالتی یک محکمه استیناف برای امور عدلیه مقرر خواهد شد، به ترتیبی که در قوانین عدلیه مطرح است.

اصل هشتاد و هفتم: محاکم نظامی موافق قوانین مخصوصه در تمام مملکت تأسیس خواهد شد.

اصل هشتاد و هشتم: حکمیت منازعه در حدود ادارات و مشاغل دولتی به موجب مقررات قانون به محکمه تمیز راجع است.

اصل هشتاد و نهم: دیوان خانه عدلیه و محکمه ها وقتی احکام و نظام نامه های عمومی و ایالتی و ولایتی و بلدی را مجری خواهند داشت که آنها مطابق با قانون باشند.

در خصوص انجمن‌های ایالتی و ولایتی

اصل نودم : در تمام ممالک محروسه، انجمن‌های ایالتی و ولایتی به موجب نظام‌نامه مخصوص مرتب می‌شود و قوانین اساسیه آن انجمن‌ها از این قرار است :

اصل نود و یکم : اعضای انجمن‌های ایالتی و ولایتی بلاواسطه از طرف اهالی انتخاب می‌شوند؛ مطابق نظام‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی.

اصل نود و دوم : انجمن‌های ایالتی و ولایتی اختیار نظارت‌نامه در اصلاحات راجعه به منافع عامه دارند با رعایت حدود قوانین مقرر.

اصل نود و سوم : صورت خرج و دخل ایالات از هر قبیل به توسط انجمن‌های ایالتی و ولایتی طبع و نشر می‌شود.

در خصوص مالیه

اصل نود و چهارم : هیچ قسم مالیات برقرار نمی‌شود، مگر به حکم قانون.

اصل نود و پنجم : مواردی را که از دادن مالیات معاف توانند شد، قانون مشخص خواهد کرد.

اصل نود و ششم : میزان مالیات را همه ساله مجلس شورای ملی با اکثریت تصویب و معین خواهد نمود.

اصل نود و هفتم : در مواد مالیات هیچ تفاوت و امتیازی فی‌مابین افراد ملت گذارده نخواهد شد.

اصل نود و هشتم : تخفیف و معافیت از مالیات منوط به قانون مخصوص است.

اصل نود و نهم : غیر از مواقعی که قانون صراحتاً مستثنا می‌دارد، به هیچ عنوان از اهالی چیزی مطالبه نمی‌شود، مگر به اسم مالیات مملکتی و ایالتی و ولایتی و بلدی.

اصل صد : هیچ مرسوم و انعامی به خزینه دولت حواله نمی‌شود، مگر به موجب قانون.

اصل صد و یکم : اعضای دیوان محاسبات را مجلس شورای ملی برای مدتی که به موجب قانون مقرر می‌شود، تعیین خواهد کرد.

اصل صد و دوم : دیوان محاسبات مأمور به معاینه و تفکیک محاسبات اداره مالیه و تفریغ حساب کلیه محاسبین خزانه است. و مخصوصاً مواظب است که هیچ یک از فقرات مخارج معینه در بودجه از میزان مقرر تجاوز ننموده، تغییر و تبدیل نپذیرد و هر وجهی در محل خود به مصرف برسد. و

همچنین معاینه و تفکیک محاسبه مختلفه کلیه ادارات دولتی را نموده، اوراق سند خرج محاسبات را جمع‌آوری خواهد کرد و صورت کلیه محاسبات مملکتی را باید به انضمام ملاحظات خود تسلیم مجلس شورای ملی نماید.

اصل صد و سوم: ترتیب و تنظیم و اداره دیوان به موجب قانون است.

قشون

اصل صد و چهارم: ترتیب گرفتن قشون را قانون معین می‌نماید. تکالیف و حقوق اهل نظام و ترقی در مناصب به موجب قانون است.

اصل صد و پنجم: مخارج نظامی هر ساله از طرف مجلس شورای ملی تصویب می‌شود.

اصل صد و ششم: هیچ قشون نظامی خارجه به خدمت دولت قبول نمی‌شود و در نقطه‌ای از نقاط مملکت نمی‌تواند اقامت و یا عبور کند، مگر به موجب قانون.

اصل صد و هفتم: حقوق و مناصب و شئون اهل نظام سلب نمی‌شود مگر به موجب قانون.

جنگ جهانی اول و ایران

منطق و فلسفه طراحی درس

جنگ‌های جهانی اول و دوم در نیمه اول سده ۱۹م از جمله رویدادهای مهم و هولناک تاریخ بشر به شمار می‌روند. این جنگ‌ها که از سوی دولت‌های زیاده‌خواه و استعمارگر بر جهان تحمیل شدند و قاره‌ها و کشورهای مختلف را در بر گرفتند، زمینه‌ها و علل گوناگونی داشتند و آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی گسترده‌ای برجا گذاشتند. از منظر آموزشی و یادگیری، زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای گوناگون جنگ جهانی اول اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد که از دو جنبه بین‌المللی و داخلی قابل توجه و اعتناست. مقصد اساسی طراحی آموزشی، انتخاب و سامان‌دهی محتوای این درس آن است که فرصت‌ها و موقعیت‌هایی فراهم آید تا دانش‌آموزان با مطالعه شواهد و مدارک تاریخی، زمینه‌ها، علل، عوامل، آثار و پیامدهای گوناگون جنگ جهانی اول را در ابعاد بین‌المللی و داخلی ارزیابی و تحلیل کنند.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

- با بهره‌گیری از شواهد و مدارک تاریخی، زمینه‌ها، علل، نتایج و پیامدهای جنگ جهانی اول و تأثیرات مختلف آن را بر ایران و ایرانیان شناسایی و تجزیه و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

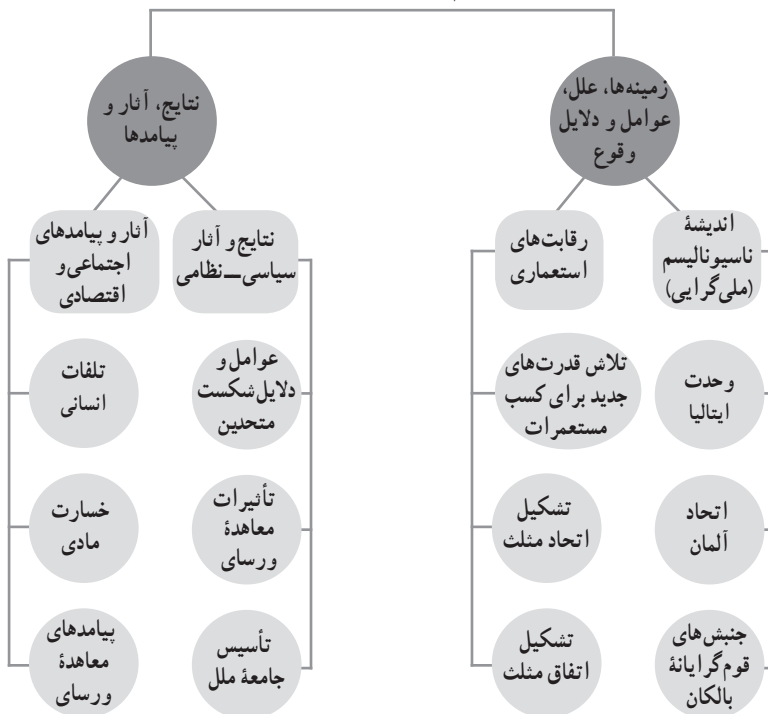
- شناسایی و تحلیل زمینه‌ها، علل و عوامل مؤثر بر وقوع جنگ جهانی اول؛
- شناخت علل، آثار و پیامدهای شکل‌گیری اتحاد و اتفاق سه‌گانه (مثلث)؛
- تحلیل آثار و نتایج سیاسی انقلاب روسیه (۱۹۱۷م) در ابعاد داخلی و بین‌المللی؛

- درک و فهم عوامل مؤثر بر شکست آلمان و متحدانش در جنگ جهانی اول؛
- ارزیابی آثار و نتایج انسانی و اقتصادی جنگ جهانی اول؛
- شناخت پیامدهای سیاسی و تغییرات مرزهای بین‌المللی پس از خاتمه جنگ جهانی اول؛
- شناسایی و تحلیل علل، آثار و نتایج سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اشغال ایران در دوران جنگ جهانی اول؛
- درک و فهم زمینه‌ها و علل انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ و دلایل مخالفت با آن.

انتظارهای عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ زمینه‌ها، علل و عوامل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جنگ جهانی اول را شناسایی و تحلیل کنند.
  - ✓ تأثیر وحدت ایتالیا و اتحاد آلمان را در بروز جنگ جهانی اول توضیح دهند.
  - ✓ علل شکل‌گیری اتحاد و اتفاق سه‌گانه (مثلث) و تأثیر آن را بر شروع جنگ جهانی اول بیان کنند.
  - ✓ آثار سیاسی انقلاب روسیه را در ابعاد داخلی و بین‌المللی شرح دهند.
  - ✓ تأثیر ورود ایالات متحده آمریکا به جنگ جهانی اول را بر سرنوشت آن جنگ مورد ارزیابی قرار دهند.
  - ✓ آثار و پیامدهای انسانی و اقتصادی جنگ جهانی اول را فهرست کنند.
  - ✓ با استفاده از نقشه‌های تاریخی تغییراتی را که قراردادهای صلح ورسای در مرزهای سیاسی اروپا و آسیا ایجاد کرد، مشخص سازند.
  - ✓ آثار و پیامدهای سیاسی اشغال ایران را در زمان جنگ جهانی اول تحلیل کنند.
  - ✓ پیامدهای اقتصادی و اجتماعی جنگ جهانی اول را برای مردم ایران، شرح دهند.
  - ✓ زمینه‌ها و علل انعقاد قرارداد ۱۹۱۹ را تحلیل کنند.
  - ✓ دلایل مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ را توضیح دهند.

شبکه مفاهیم درس ۶ (جنگ جهانی اول و ایران)

جدول سال شمار رویدادهای مهم جنگ جهانی اول

سال	رویداد
۱۸۷۳م	اتحاد سه امپراتور (آلمان، اتریش – مجارستان و روسیه)
۱۸۷۹م	پیمان دفاعی آلمان و اتریش – مجارستان
۱۸۸۲م	اتحاد سه گانه آلمان، اتریش – مجارستان و ایتالیا (تشکیل اتحاد مثلث)
۱۸۸۶م	از میان رفتن اتحاد سه امپراتور (آلمان، اتریش – مجارستان و روسیه)
۱۸۹۴م	اتحاد نظامی فرانسه و روسیه
۱۹۰۴م	پیمان دوستی فرانسه و انگلستان
۱۹۰۷م	اتفاق سه جانبه فرانسه، انگلستان و روسیه (شکل گیری اتفاق مثلث)
۱۹۱۴م	۲۸ ژوئن: قتل ولیعهد اتریش – مجارستان در سرايو؛ ۲۸ ژوئیه: اعلان جنگ اتریش به صربستان؛ ۲۹ ژوئیه: اعلان جنگ روسیه به اتریش؛ ۱ اوت: اعلان جنگ آلمان به روسیه، اعلان جنگ ژاپن به آلمان؛ ۳ اوت: اعلان جنگ آلمان به فرانسه؛ ۵ اوت: اعلان جنگ انگلستان به آلمان؛ ۱۱ و ۱۲ اوت: اعلان جنگ انگلستان و فرانسه به اتریش؛ ورود عثمانی به جنگ در حمایت از متحدین (اوت)
۱۹۱۵م	خروج ایتالیا از اتحاد مثلث و پیوستن به متفقین با حمله به اتریش (اوت)؛ تحریم دریای آلمان توسط انگلستان و فرانسه؛ شروع جنگ زیردریایی ها؛ نبرد گالیپولی در تنگه داردانل و شکست سنگین انگلیسی ها (آوریل تا دسامبر)؛ شکست روسیه از نیروهای متحدین؛ اعلان جنگ بلغارستان به صربستان (۱۴ اکتبر)
۱۹۱۶م	نبرد سنگین وردن میان ارتش های آلمان و فرانسه
۱۹۱۷م	شروع مجدد جنگ دریایی توسط آلمان و ورود آمریکا به جنگ در پشتیبانی از متفقین (آوریل)؛ شورش اعراب علیه امپراتوری عثمانی به تحریک و پشتیبانی انگلستان؛ وقوع انقلاب سوسیالیستی در روسیه؛ پیمان صلح حکومت انقلابی روسیه با آلمان
۱۹۱۸م	تسلط انگلستان بر مصر؛ درخواست صلح بلغارستان و عثمانی از متفقین؛ درخواست صلح امپراتوری اتریش – مجارستان؛ کناره گیری فیصر ویلهلم دوم (اکتبر) و تقاضای ترک محاصره توسط دولت موقت آلمان

جدول سال شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران در زمان جنگ جهانی اول

سال	رویداد
۱۳۳۲ق	به تخت نشستن احمدشاه؛ آغاز جنگ جهانی اول و اعلان بی طرفی ایران؛ اشغال آبادان توسط مزدوران هندی انگلستان؛ درگذشت ستارخان سردار ملی
۱۳۳۳ق	گشایش سومین دوره مجلس شورای ملی؛ حمله سپاهیان عثمانی به ایران؛ اشغال تبریز توسط روس ها و هزیمت نیروهای عثمانی؛ امضای قرارداد ۱۹۱۵ میان روسیه و انگلستان؛ ورود مزدوران هندی انگلیس به بوشهر؛ پیشروی نیروهای روسیه تا قزوین؛ پایان کار مجلس سوم به دلیل اشغال کشور توسط قوای بیگانه؛ آغاز قیام تنگستانی ها و دشتستانی ها علیه نیروهای متجاوز انگلیسی در جنوب ایران (بوشهر)؛ شهادت رئیس علی دلواری، فرمانده تنگستانی ها در جنگ با انگلیسی ها
۱۳۳۴ق	حمله غافل گیرانه نیروهای ژاندارمری به اتباع انگلیسی در شیراز؛ مهاجرت عده ای از ملیون (نمایندگان مجلس و رجال سیاسی) به قم و تشکیل کمیته دفاع ملی؛ رویارویی ژاندارم های ایرانی به فرماندهی پسیان با نیروهای روسیه؛ اشغال قم و کاشان توسط روس ها و عقب نشینی اعضای کمیته دفاع ملی به اصفهان؛ آغاز نهضت جنگل به رهبری میرزا کوچک خان؛ تأسیس حکومت موقت ملی در کرمانشاه؛ ورود نظامیان انگلیسی به جنوب ایران و تشکیل نیروی پلیس جنوب؛ اشغال اصفهان توسط سپاهیان روسیه
۱۳۳۵ق	اشغال جنوب ایران توسط نیروهای انگلیسی؛ عقب نشینی عثمانیان از کرمانشاه و پایان کار دولت موقت ملی؛ آتش زدن شهر ارومیه توسط نیروهای روسی
۱۳۳۶ق	وقوع انقلاب سوسیالیستی در روسیه؛ امضای قرارداد صلح برست لیئوفسک میان روسیه و آلمان و خروج نیروهای روسی از ایران؛ پیشرفت نهضت جنگل و تصرف گیلان و بخشی از مازندران؛ ورود سپاهیان انگلیسی مناطق شمال شرقی و شمال ایران؛ اشغال رشت و انزلی توسط انگلیسی ها؛ تصرف تبریز توسط قوای عثمانی
۱۳۳۷ق	بیرون رفتن نیروهای عثمانی از تبریز؛ عقد قرارداد ۱۹۱۹ میان ایران و انگلستان؛ مسافرت احمدشاه به اروپا؛ اعلامیه دولت شوروی در خصوص لغو قراردادهای ایران و روسیه تزاری و رد قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلستان
۱۳۳۸ق	آغاز جنبش شیخ محمد خیابانی در تبریز؛ ورود کشتی های شوروی به انزلی؛ بازگشت احمدشاه از سفر اروپا؛ تأسیس حکومت جمهوری انقلابی گیلان به ریاست میرزا کوچک خان در گیلان؛ تصرف رشت توسط نیروهای دولتی؛ تصرف تبریز به دست نیروهای دولت مرکزی و کشته شدن خیابانی
۱۳۳۹ق	کودتای ۱۲۹۹ و تشکیل کابینه سیاه؛ امضای پیمان دوستی میان ایران و شوروی و الغای کلیه معاهدات و قراردادهای دولت تزاری با ایران

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق و نحوه اجرا : این فعالیت به منظور جلب توجه دانش‌آموزان به ابعاد گسترده و پیرامنه جنگ جهانی اول طراحی شده است و آنان را مهیا می‌کند، با تأکید بر زمینه‌ها و علل بروز این جنگ و آثار و پیامدهایی که داشت، یادگیری این درس را آغاز کنند.

فعالیت ۲

منطق و روش اجرا : نقشه سیاسی اروپا در سال ۱۸۵۰م مندرج در صفحه ۷۸ کتاب را، با نقشه سیاسی آن در آستانه آغاز جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴م که در بخش ضمائم همین کتاب مندرج است، به دانش‌آموزان ارائه کنید. سپس از آنان بخواهید که به دقت دو نقشه را از نظر مرزهای بین‌المللی و واحدهای سیاسی و قلمرو آنان مقایسه کنند و تغییراتی را که در مرزها و محدوده جغرافیایی واحدهای سیاسی صورت گرفته‌اند، فهرست کنند. در واقع انتظار می‌رود، دانش‌آموزان با انجام این فعالیت و مقایسه دو نقشه تاریخی، دگرگونی‌هایی را که بر اثر تحولات فکری، فرهنگی و سیاسی در جغرافیای سیاسی اروپا در نیمه دوم سده ۱۹م صورت گرفته‌اند، استنباط و تحلیل کنند. دقت و توجه دانش‌آموزان را به بخش مرکزی و جنوب اروپا که عمده‌ترین تغییرات در این مناطق با اتحاد سرزمین‌های آلمانی‌نشین و وحدت ایتالیا صورت گرفت، جلب کنید.

فعالیت ۳

منطق و چگونگی اجرا : این فعالیت بدین منظور طراحی شده است که دانش‌آموزان میان زمینه‌ها و علل درازمدت و اساسی یک رویداد بزرگ تاریخی، مانند جنگ جهانی اول و حوادث و اتفاقات آنی که جرعه چنین رویداد بزرگی را می‌زنند و شعله آن را روشن می‌سازند، تمایز قائل شوند. دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که با تأمل در این فعالیت، دریابند که زمینه‌ها و علل اصلی جنگ جهانی اول در دهه‌ها و حتی سده‌های پیش از آغاز آن جنگ به مرور زمان ایجاد شدند، و قتل ولیعهد اتریش در ساریو، نه علت اصلی جنگ بین‌الملل اول، بلکه تنها بهانه‌ای برای شعله‌ور شدن آتش زیر خاکستر بود. همچنان که ماجرای نوز بلژیکی نیز علت یا عامل اصلی بروز انقلاب مشروطه ایران نبود، بلکه

بهبادهای به دست مخالفان داد تا نارضایتی عمومی را که طی سالیان دراز از حکومت قاجار ایجاد شده بود، به جوش و خروش درآوردند.

فعالیت ۴

منطق و روش اجرا : فعالیت ردیف ۴ نیز از نوع نقشه خوانی است. نقشه های لازم برای انجام این فعالیت را که در بخش ضmann همین کتاب موجودند، در اختیار دانش آموزان قرار دهید و از آنان بخواهید، با مقایسه تغییرات صورت گرفته در مرزهای سیاسی و بین المللی، آثار و پیامدهای جنگ جهانی اول را بر جغرافیای سیاسی اروپا و منطقه خاورمیانه تحلیل و تفسیر کنند.

فعالیت ۵

منطق و نحوه اجرا : این فعالیت به منظور ایجاد فرصت برای اظهار نظر و قضاوت درباره یکی از رویدادهای مهم تاریخ جهان، یعنی جنگ جهانی اول، طراحی شده است. دیدگاه یکی از پژوهشگران تاریخ معاصر جهان در خصوص ارتباط میان فرهنگ و تمدن جدید غرب و جنگ خانمان سوز جهانی اول در چند سطر آورده شده است، تا دانش آموزان با تأمل در آن، درباره این دیدگاه قضاوت کنند و نظر شخصی خود را ارائه دهند. آنچه که در انجام این فعالیت اهمیت دارد، ارائه دلیل یا استدلال منطقی در پذیرش یا رد دیدگاه موردنظر است و منطقی نیست که توقع داشته باشیم همه به یک جواب مشابه و واحد برسند.

فعالیت ۶

منطق و شیوه اجرا : با وجود آنکه دولت و ملت ایران در شروع، تداوم و پایان جنگ های جهانی اول و دوم هیچ نقشی نداشتند و بلافاصله پس از شروع این جنگ ها، دولت ایران اعلام بی طرفی کرد، اما افکار عمومی ایرانیان در هر دو جنگ به سمت آلمان و متحدانش گرایش داشت و ایرانیان آرزو می کردند که آلمان ها برنده این جنگ ها باشند.

به منظور راهنمایی دانش آموزان برای انجام این فعالیت، از پیش آموخته های آنان به ویژه مطالبی که در درس های ۳، ۴ و ۵ کتاب درسی در خصوص سیاست و اقدامات روسیه و انگلستان در ایران خوانده اند، بهره بگیرید، تا پاسخی مستدل و منطقی به پرسش این فعالیت ارائه دهند.

فعالیت ۷

منطق و شیوه اجرا: متن شواهد و مدارک این فعالیت درباره آثار و نتایج زیان‌باری که جنگ جهانی اول از حیث تلفات انسانی و فلاکت اقتصادی برای ایرانیان داشت، از یک منبع اصلی و معتبر با عنوان حیات یحیی نوشته یکی از رجال سیاسی خوش‌نام ایران به نام یحیی دولت‌آبادی انتخاب شده است. این متن که به زبانی ساده و به صورت روان و سلیس نوشته شده است، دلالت آشکاری دارد بر رنج و مصیبتی که ملت ایران در نتیجه جنگ جهانی اول متحمل شد و دانش‌آموزان خیلی راحت می‌توانند استنباط و تحلیل دقیق و روشنی از آن داشته باشند.

فعالیت ۸

منطق و روش اجرا: قرارداد ۱۹۱۹م یکی از مسائل جنجال‌انگیز و تأثیرگذار تاریخ معاصر ایران است. انعقاد این قرارداد میان ایران و انگلستان مدتی پس از پایان جنگ جهانی اول، جنجال زیادی در داخل و حتی خارج از مرزهای ایران به پا کرد. مجادلاتی که بر سر انعقاد این قرارداد و جدالی که میان مخالفان و موافقان آن صورت گرفت، بر روند تحولات تاریخ ایران به طرز چشمگیری اثر گذاشت. بررسی و ارزیابی مفاد این قرارداد و قضاوت میان ادعاهای موافقان و مخالفان آن، می‌تواند موقعیت آموزشی و یادگیری مطلوبی را برای دانش‌آموزان ایجاد کند. مفاد قرارداد مذکور در بخش ضمائم همین درس مندرج است.

ضمائم و ملحقات

قرارداد ۱۹۱۹

۱ دولت انگلستان با قطعیت هر چه تمام‌تر، تعهداتی را که مکرر در سابق برای احترام مطلق استقلال و تمامیت ایران نموده است، تکرار می‌نماید.

۲ دولت انگلستان خدمات هر عده مستشار متخصص را که برای لزوم استخدام آنها در ادارات مختلفه بین دولتين توافق حاصل گردد، به خرج دولت ایران تهیه خواهد کرد. این مستشارها با کنتراحت اجیر و به آنها اختیارات متناسبه داده خواهد شد. کیفیت این اختیارات بسته به توافق بین دولت ایران و مستشارها خواهد بود.

۲ دولت انگلیس به خرج دولت ایران، صاحب‌منصبان و ذخایر و مهمات سیستم جدید را برای تشکیل قوه متحدالشکلی [ارتش] که دولت ایران ایجاد آن را برای حفظ نظم در داخله و سرحدات در نظر دارد، تهیه خواهد کرد. عده و مقدار ضرورت صاحب‌منصبان و ذخایر و مهمات مزبور به توسط کمیسیونی که از متخصصین انگلیسی و ایرانی تشکیل خواهد گردید و احتیاجات دولت را برای تشکیل قوه مزبور تشخیص خواهد داد، معین خواهد شد.

۴ برای تهیه وسایل نقدی لازمه [منابع مالی] به جهت اصلاحات مذکوره در ماده ۲ و ۳ این قرارداد، دولت انگلستان حاضر است که یک قرض کافی برای دولت ایران تهیه و با ترتیب انجام آن را بدهد. تصمیمات این قرض به اتفاق نظر دولتين از عایدات گمرکات یا عایدات دیگری که در اختیار دولت ایران باشد، تضمین می‌شود.

۵ دولت انگلستان با تصدیق کامل احتیاجات فوری دولت ایران به ترقی وسایل حمل و نقل که موجب تأمین و توسعه تجارت و جلوگیری از قحطی در مملکت می‌باشد، حاضر است که با دولت ایران موافقت نموده، اقدامات مشترکه ایران و انگلیس را راجع به تأسیس خطوط راه آهن و یا اقسام دیگر وسایل نقلیه تشویق نماید...

۶ دولتين توافق می‌نمایند در باب تعیین متخصصین طرفین برای تشکیل کمیته [ای] که تعرفه گمرکی را مراجعه و تجدید نظر نموده و با منافع حقه مملکتی و تمهید و توسعه وسایل ترقی آن تطبیق نماید (آیرونساید، خاطرات و سفرنامه آیرونساید در ایران، به ضمیمه اسناد و مکاتبات سیاسی وزارت خارجه انگلستان...، ص ۸۱).

منطق و فلسفه طراحی درس

سال‌های پس از پایان جنگ جهانی اول، از اهمیت فوق‌العاده‌ای در تاریخ معاصر ایران برخوردار است. شرایط و اوضاع داخلی و خارجی به گونه‌ای پیش رفت که بستر و عوامل برای یک تغییر و تحول مهم سیاسی در ایران فراهم آمد و در نهایت به سقوط سلسله قاجار و روی کار آمدن حکومت پهلوی انجامید. از منظر آموزشی و یادگیری، کاوش درباره زمینه‌ها، علل و عوامل درونی و بیرونی که باعث چنین تحول سیاسی عمیقی در کشور شد، حائز اهمیت است و ارزش مطالعاتی فراوانی دارد. از سوی دیگر، حکومت جدید و به ویژه مؤسس آن، یعنی رضا شاه پهلوی، سیاست داخلی و خارجی کاملاً متفاوتی نسبت به حاکمان قاجاری اتخاذ کرد و اقدامات و برنامه‌های زیادی را در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و آموزشی به اجرا درآورد که آثار و پیامدهایی برجای گذاشت. از این رو، کاوش در علل، عوامل، آثار و پیامدهای این اقدامات و برنامه‌ها، فرصت مطلوبی برای تفکر و تأملات تاریخی و تجزیه و تحلیل رویدادها و تحولات دوره معاصر برای دانش‌آموزان فراهم می‌آورد.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

- با بهره‌گیری از شواهد و مدارک تاریخی، زمینه‌ها و علل داخلی و خارجی تغییر حکومت از قاجاریه به پهلوی و نیز آثار و نتایج مهم‌ترین اقدامات رضاشاه را در ابعاد سیاسی، نظامی، عمرانی، اقتصادی، علمی، آموزشی و فرهنگی شناسایی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

- شناخت زمینه‌ها، علل و عوامل داخلی و خارجی کودتای ۱۲۹۹؛
- شناسایی و ارزیابی اثرات اقدامات مهم سیاسی و نظامی رضاخان در دوران تصدی وزارت جنگ و نخست‌وزیری؛

- ارزیابی شیوه انتقال قدرت از احمدشاه قاجار به رضاشاه پهلوی؛
- تجزیه و تحلیل ساختار قدرت و روش کشورداری در زمان رضاشاه؛
- شناخت اقدامات مهم رضاشاه در زمینه تشکیلات نظامی؛
- ارزیابی برنامه‌ها، هدف‌ها و اقدامات شاخص حکومت رضاشاه در حوزه اقتصادی؛
- شناسایی و تحلیل هدف‌های حکومت رضاشاه از یک‌شکل کردن لباس و کشف حجاب؛
- شناخت ابعاد و آثار حکومت پهلوی در عرصه علمی و آموزشی در دوران رضاشاه؛
- مقایسه سیاست مذهبی رضاشاه در دوران پیش از پادشاهی و پس از آن؛
- تجزیه و تحلیل علل و عوامل مؤثر بر گرایش حکومت رضاشاه به آلمان هیتلری.

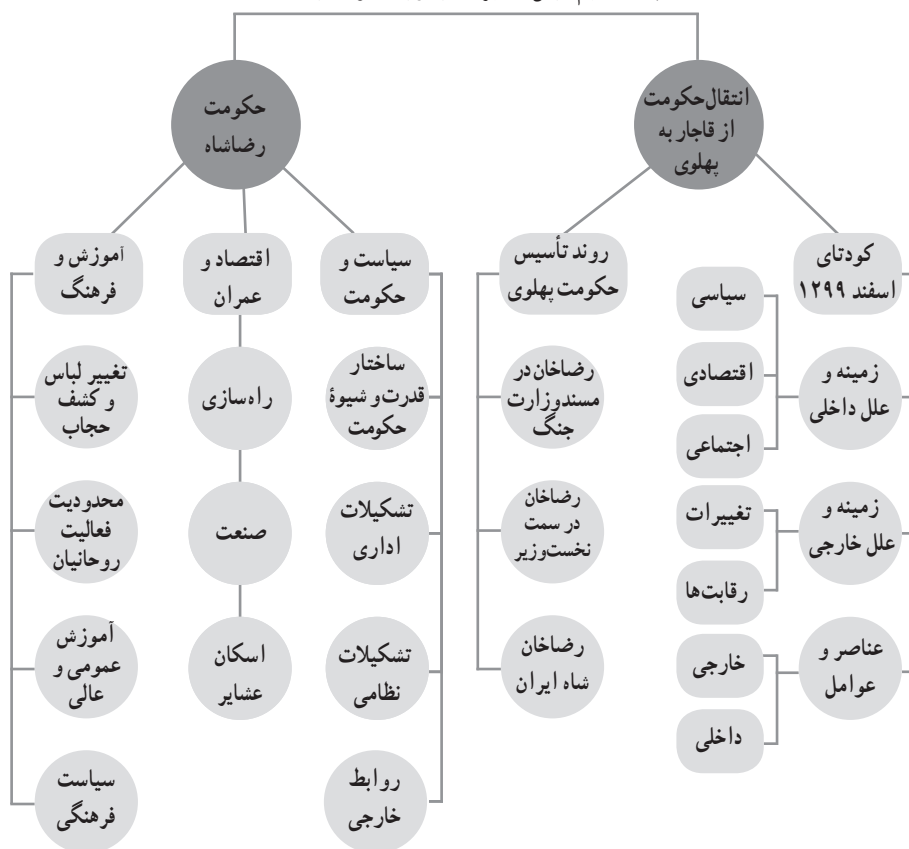
انتظارهای عملکردی

انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :

- ✓ زمینه‌ها و عوامل داخلی و خارجی مؤثر بر وقوع کودتای ۱۲۹۹ را شناسایی و تحلیل کنند.
- ✓ مهم‌ترین اقدامات رضاخان در دوران وزارت جنگ و نخست‌وزیری را فهرست کنند و تأثیر آنها را بر وضعیت ایران شرح دهند.
- ✓ به بیان و نقد چگونگی خلع احمدشاه و به سلطنت رسیدن رضاخان بپردازند.
- ✓ ساختار و شیوه اعمال قدرت در دوران رضاشاه را تجزیه و تحلیل کنند.
- ✓ هدف‌ها، اقدام‌ها و نتایج مهم حکومت رضاشاه را در زمینه تشکیلات نظامی شرح دهند.
- ✓ هدف‌ها و اقدام‌های شاخص حکومت رضاشاه را در ابعاد اقتصادی بیان دارند.
- ✓ انگیزه و هدف‌های حکومت رضاشاه را از یک‌شکل کردن لباس و کشف حجاب توضیح دهند.

- ✓ ابعاد و آثار اقدامات حکومت رضاشاه در زمینه علمی و آموزشی را شرح دهند.
- ✓ سیاست مذهبی رضاشاه پیش از پادشاهی و در دوران پادشاهی را مقایسه کنند.
- ✓ علت و پیامد سیاست گرایش رضاشاه به آلمان را توضیح دهند.

شبکه مفاهیم درس ۷ (ایران در دوره حکومت رضاشاه)

جدول سال‌شمار رویدادهای مهم تاریخ ایران از ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۰ش

سال	رویداد
۱۲۹۹	برکناری فرماندهان روسی نیروی قزاق و سپردن فرمان‌دهی آن به صاحب‌منصبان ایرانی تحت نظارت افسران انگلیسی (آبان)؛ حرکت نیروهای قزاق به فرماندهی میرنچ رضاخان از قزوین به تهران (۲۹ بهمن)؛ تصرف ادارات دولتی و مراکز حساس پایتخت توسط قزاق‌ها (۳ اسفند)؛ انتصاب میرنچ رضاخان از طرف احمدشاه به منصب سرداری و فرمان‌دهی نیروهای قزاق؛ صدور فرمان رئیس‌الوزرای سید ضیاءالدین طباطبائی (۴ اسفند)؛ ابلاغ پیمان دوستی ایران و شوروی (۱۲ اسفند)
۱۳۰۰	لغو قرارداد ۱۹۱۹ از سوی سیدضیاء؛ انتصاب رضاخان به وزارت جنگ (اردیبهشت)؛ برکناری سیدضیاء و انتصاب میرزا احمد قوام‌السلطنه به رئیس‌الوزرای (خرداد)؛ نافرمانی کلنل محمدتقی‌خان پسیان نسبت به دولت مرکزی در خراسان (خرداد)؛ کشته شدن پسیان و پایان قیام او در خراسان (مهر)؛ کشته شدن میرزا کوچک‌خان و پایان نهضت جنگل (مهر)؛ انحلال نیروی پلیس جنوب توسط رضاخان سردار سپه (آذر)؛ ارتقای سردار سپه به درجهٔ امیرلشکری توسط احمدشاه؛ کناره‌گیری قوام و انتصاب میرزا حسن‌خان مشیرالدوله به رئیس‌الوزرای (دی و بهمن)؛ مسافرت احمدشاه به اروپا (بهمن)
۱۳۰۱	استعفای مشیرالدوله و انتصاب قوام‌السلطنه به رئیس‌الوزرای (خرداد)؛ سرکوب شورش برخی عشایر لرستان و از میان برداشتن اسماعیل خان سمیتقو یاغی در آذربایجان (تیر و مرداد)؛ بازگشت احمدشاه از سفر اروپا (آذر)؛ استعفای قوام و صدور فرمان رئیس‌الوزرای میرزا حسن مستوفی‌الممالک (بهمن)
۱۳۰۲	استعفای مستوفی‌الممالک و رئیس‌الوزرا شدن مشیرالدوله (خرداد)؛ استعفای مشیرالدوله و صدور فرمان رئیس‌الوزرای سردار سپه (آبان)؛ مسافرت احمدشاه به اروپا (آبان)؛ تظاهرات در تهران برای تغییر نظام سیاسی از پادشاهی به جمهوریت (اسفند)
۱۳۰۳	جلسهٔ بی‌نتیجهٔ مجلس برای اعلام جمهوریت؛ انصراف سردار سپه از جمهوریت پس از ملاقات با علما در قم؛ درگذشت محمدعلی میرزا قاجار، پادشاه مخلوع در پاریس (فروردین)؛ رأی اعتماد مجلس به سردار سپه پس از استیضاح دولت توسط آیت‌الله مدرس و همفکرانش (مرداد)؛ پایان دادن به نافرمانی و خودمختاری طلبی شیخ‌خزعل در خوزستان توسط سردار سپه (آبان و آذر)؛ گرفتن مقام فرماندهی کل قوا از احمدشاه و واگذاری آن به سردار سپه از سوی مجلس شورای ملی (بهمن)
۱۳۰۴	اصلاح تقویم هجری شمسی و رسمیت آن (فروردین)؛ تأسیس اولین بانک ایرانی؛ لغو القاب و عناوین و الزام افراد به برگزیدن نام و نام‌خانوادگی (اردیبهشت)؛ تصویب قانون خدمت سربازی اجباری (خرداد)؛ تظاهرات علیه قاجاریه و احمدشاه در شهرهای مختلف (مهر)؛ تصویب مادهٔ واحدهٔ خلع احمدشاه و سپردن حکومت موقت به سردار سپه در مجلس (آبان)؛ تشکیل مجلس مؤسسان و انتقال سلطنت به رضاشاه پهلوی (آذر)

۱۳۰۵	تاجگذاری رضاشاه (اردیبهشت)؛ ترور نافرجام مدرس (آبان)؛ انحلال تشکیلات قضایی و اداری وزارت عدلیه و تصویب لایحه تشکیلات قضایی جدید (بهمن و اسفند)
۱۳۰۶	افتتاح وزارت عدلیه و محاکم قضایی جدید؛ لغو قضاوت کنسولی (کاپیتولاسیون) در ایران (اردیبهشت)؛ اجباری شدن کلاه جدیدی با عنوان کلاه پهلوی (تیر)؛ تصویب قانون اجباری شدن ورزش در مدارس (شهریور)؛ لغو امتیاز حفاری فرانسه در ایران (مهر)؛ اعتراض علما به رهبری حاج آقا نورالله اصفهانی به قانون خدمت سربازی اجباری، ضرب و شتم مخالفان توسط رضاخان (آذر)
۱۳۰۷	تصویب قانون اعزام محصل به خارج (خرداد)؛ تأسیس بانک ملی ایران (شهریور)؛ اعزام ۱۱۰ نفر از محصلان به اروپا؛ دستگیری و تبعید آیت‌الله مدرس به خواف (مهر)؛ تصویب لایحه منع فروش برده؛ امضای قرارداد تجاری، گمرکی و دریانوردی میان ایران و آلمان (بهمن)؛ شورش ایل قشقایی در فارس (اسفند)
۱۳۰۸	شورش عشایر بختیاری (خرداد)؛ فرونشستن شورش ایلات و عشایر فارس و بختیاری (مرداد)؛ اعزام ۸۲ نفر از محصلان به اروپا (شهریور)؛ تأسیس و شروع به کار مدرسه عالی فلاحت (آذر)؛ افتتاح راه آهن خوزستان (دی)؛ درگذشت احمدشاه در پاریس (اسفند)
۱۳۰۹	شبیخون عشایر بویراحمادی به نیروهای دولتی (تیر)؛ تسلیم شدن عشایر بویراحمادی؛ اعزام ۸۲ نفر از محصلان به اروپا (شهریور)؛ تصویب قانون حفظ آثار ملی (آبان)؛ تصویب قانون انحصار تجارت خارجی (اسفند)
۱۳۱۰	افتتاح مدرسه عالی مهندسی (مهر)؛ امضای قرارداد مودت و تجارت میان ایران و شوروی (آبان)
۱۳۱۱	تبدیل واحد پول ایران از قران به ریال (فروردین)؛ اعزام ۱۰۰ نفر محصل به اروپا (شهریور)؛ تصویب قانون اوزان و مقیاس‌ها؛ افتتاح راه آهن بندر شاهپور (امام کنونی) به صالح آباد (آبان)؛ لغو قرارداد داری از سوی رضاشاه (آذر)؛ برکناری و تحت نظر گرفتن تیمورتاش وزیر مقتدر دربار (دی)
۱۳۱۲	تصویب قرارداد جدید نفتی ایران و انگلستان (اردیبهشت)؛ افتتاح جاده چالوس (آذر)
۱۳۱۳	اعدام تعدادی از سران ایلات بختیاری، قشقایی و بویراحمادی (فروردین)؛ تصویب قانون تأسیس دانشگاه تهران؛ مسافرت رضاشاه به ترکیه (خرداد و تیر)؛ برگزاری کنگره و جشن هزارمین سال تولد فردوسی در تهران با حضور مستشرقان و دانشمندانی از کشورهای مختلف (مهر)؛ آغاز بنای ساختمان دانشگاه تهران (بهمن)
۱۳۱۴	ممنوع شدن استفاده از ماه‌های قمری در تقویم رسمی (فروردین)؛ تأسیس فرهنگستان ایران (اردیبهشت)؛ تغییر کلاه پهلوی به کلاه شاپو (خرداد)؛ قیام گوهرشاد در اعتراض به لباس متحدالشکل و کلاه شاپو؛ سرکوب خونین قیام گوهرشاد (تیر)؛ کشف حجاب در ایران (دی)
۱۳۱۵	افتتاح راه آهن تهران-شمال (اردیبهشت)؛ خودکشی علی اکبر داور یکی از پایه‌های اساسی پادشاهی رضاشاه (بهمن)
۱۳۱۶	بازداشت ۵۳ نفر به اتهام فعالیت کمونیستی (فروردین)؛ امضای پیمان سعدآباد میان ایران، افغانستان، ترکیه و عراق (تیر)؛ شهادت آیت‌الله مدرس توسط مأموران شهربانی در کاشمر (آذر)؛ تصویب قانون تقسیمات کشوری؛ مرگ فیروز فیروز (نصرت‌الدوله) در زندان (دی)

۱۳۱۷	افتتاح تونل کندوان (فروردین)؛ گشایش راه آهن سراسری ایران (شهریور)
۱۳۱۸	حرکت اولین قطار مسافری از تهران به اهواز (فروردین)؛ اعلام بی طرفی ایران پس از شروع جنگ جهانی دوم (شهریور)؛ قتل فرخی یزدی شاعر و روزنامه نگار منتقد در زندان (مهر)؛ امضای عهدنامه بازرگانی و کشتی رانی میان ایران و شوروی (اسفند)
۱۳۱۹	تأسیس رادیوی تهران (اردیبهشت)؛ بازداشت دکتر مصدق (تیر)؛ درگذشت کمال الملک (مرداد)؛ گشایش راه آهن تهران - زنجان (مهر)
۱۳۲۰	افتتاح راه آهن تهران - شاهرود (خرداد)؛ تهاجم ارتش آلمان به شوروی؛ پاسخ منفی دولت ایران به درخواست انگلستان و شوروی برای اخراج آلمانی ها (تیر و مرداد)؛ هجوم نیروهای متفقین از زمین، هوا و دریا به خاک ایران؛ استعفای علی منصور از نخست وزیری و انتصاب محمدعلی فروغی به جای او؛ اعلان ترک مخاصمه از سوی دولت ایران؛ استعفای رضاشاه و به سلطنت رسیدن پسرش محمدرضا؛ تبعید رضاشاه از ایران (شهریور)

مرور فعالیت ها

فعالیت ۱

منطق و روش اجرا : این فعالیت، فعالیتی راهبردی و مهم در آموزش و یادگیری درس تاریخ محسوب می شود. زیرا مقاطعی از تاریخ ایران که سلسله ای سرنگون یا ساقط می شود و سلسله حکومت جدیدی جای آن را می گیرد، حائز اهمیت فراوان برای کاوش و پژوهش درباره زمینه ها و علل فراز و فرودهای سیاسی و تأمل و تفکر در شیوه های انتقال قدرت از خاندانی به خاندان دیگر است.

به منظور آنکه بحث و گفت و گوی کلاس روند منطقی و نتیجه بخشی داشته باشد، دانش آموزان را راهنمایی کنید و از آنان بخواهید با توجه به آنچه که پیش از این خوانده و یاد گرفته اند، به گذشته نظر کنند و فرایندهای ظهور و سقوط سلسله های پیشین و شیوه های انتقال قدرت سیاسی را در ایران مورد امعان نظر قرار دهند. تمرکز آنان را بر سلسله های قاجار، زندیه، افشاریه و صفویه معطوف سازید که از طریق لشکرکشی و جنگ به محوریت نیروهای ایلی، حکومت وقت را به زیر کشیدند و قدرت را به دست گرفتند. سپس دانش آموزان را ترغیب کنید که بر مبنای اطلاعات و آموخته های پیشین خود درباره چگونگی سقوط سلسله قاجاریه و روی کار آمدن حکومت پهلوی اظهار نظر کنند و روند انتقال قدرت از قاجار به پهلوی را با تغییر سلسله ها در گذشته مقایسه کنند و شباهت و یا تفاوت آن را توضیح دهند.

در واقع هدف از طراحی این فعالیت آن است که موقعیتی به وجود آید تا دانش آموزان با تمرکز

روی موضوع مهم و کلیدی فرایند انتقال قدرت سیاسی از خاندانی و سلسله‌ای به خاندان و سلسله‌ای دیگر در تاریخ ایران، دربابند این انتقال با چه سازوکاری انجام می‌شده؟ و در دوره معاصر چه تغییر و تحولی در این فرایند صورت گرفته است؟ چرا که به واسطه دگرگونی‌های اساسی که در ساختار سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی و روابط خارجی ایران در دوره قاجار به ویژه به دنبال وقوع انقلاب مشروطه صورت گرفت، روند سقوط قاجاریه و تأسیس حکومت پهلوی، با فراز و فرودهای سیاسی تاریخ ایران در دوران پیش از آن تفاوت اساسی داشت.

اگرچه کودتای ۱۲۹۹، به گونه‌ای زمینه را برای برکناری احمدشاه قاجار و به قدرت رسیدن رضاشاه پهلوی در ایران فراهم آورد، اما انتقال قدرت معمولاً با استفاده از سازوکارهای سیاسی و اداری برآمده از نظام مشروطه، مانند مجلس شورای ملی، مجلس مؤسسان، تبلیغات رسانه‌ای (روزنامه‌ای)، فعالیت حزب‌ها و تشکل‌های سیاسی، و تظاهرات و میتینگ‌های خیابانی شکل گرفت. علاوه بر آن، انتقال قدرت از قاجاریه به پهلوی از حیث ترکیب نیروهای نظامی دخیل در ماجرا نیز تفاوت بارزی با جابه جایی قدرت سیاسی در دوران پیش از آن داشت که این هم نتیجه و پیامد تحولات ساختاری ایران در عصر قاجار محسوب می‌شود. سلسله‌های قاجاریه، زنده، افشاریه و حتی صفویه و حکومت‌های پیش از آن، با زور شمشیر جنگاوران ایلات و عشایر مختلف قدرت را به دست گرفتند، اما نیروها و عناصر نظامی که با حضور در کودتای ۱۲۹۹ و پشتیبانی‌های بعدی از رضاخان سردار سپه به نوعی او را در رسیدن به قدرت کمک کردند، نه جنگاوران ایلات، بلکه اعضای ارتش دائم و منظمی بودند که از دولت مرکزی حقوق می‌گرفتند و تحت فرمان آن بودند.

فعالیت ۲

منطق و روش اجرا: همکاران ارجمند توجه داشته باشید، در فراز و فرودهای سیاسی و اجتماعی به خصوص ظهور و سقوط حکومت‌ها، نباید صرفاً به تبیین نقش و عملکرد نیروها و جریان‌های حاضر در صحنه سیاسی و نظامی بسنده کرد، بلکه باید توجه دانش‌آموزان را به زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی که بستر را برای فعالیت سیاست‌مداران و نظامیان فراهم آورد و بر موفقیت و یا ناکامی آنان تأثیرگذار بود، جلب کرد.

از دانش‌آموزان بخواهید، شرایط و فضای اجتماعی ایران را در هنگامه انتقال قدرت از قاجار به پهلوی با توجه به پیش‌آموخته‌هایشان و مطالبی که در درس‌های ۵ و ۶ کتاب تاریخ ۳ خوانده‌اند،

تحلیل کنند. جریان بحث را با توضیحات روشن و یا طرح پرسش‌های مناسب به گونه‌ای پیش ببرید که دانش‌آموزان برای ارزیابی وضعیت اجتماعی ایران در زمانی که رضاخان سردار سپه در تکاپوی برکناری احمدشاه قاجار و به دست گرفتن قدرت بود، بر مباحث و موضوع‌هایی مانند ناکامی نظام سیاسی در محقق ساختن هدف‌ها و آرمان‌های انقلاب مشروطه، سرخوردگی مردم، تزلزل و ضعف دولت مرکزی، بی‌ثباتی سیاسی، ناامنی و بروز هرج و مرج در بیشتر مناطق کشور، گسترش خطر تجزیه و تفرقه، رکود اقتصادی، جنگ جهانی اول و اشغال ایران، فلاکت اقتصادی حاصل از جنگ و اشغالگری و سوء مدیریت کشور تمرکز کنند.

ضمائم و ملحقات

۱- قرارداد ۱۹۲۱ ایران و شوروی

فصل اول: دولت شوروی روسیه رسماً اعلان می‌نماید که از سیاست جابرا نه‌ای که دولت‌های مستعمراتی روسیه نسبت به ایران تعقیب می‌نمودند، قطعاً صرف‌نظر می‌نماید. نظر به آنچه گفته شد، دولت شوروی روسیه تمام معاهدات و مقاولات و قراردادها را که دولت تزاری روسیه با ایران منعقد نموده و حقوق ملت ایران را تضییع می‌نمود، ملغاً و از درجه اعتبار ساقط شده اعلان می‌نماید.

فصل دوم: مطابق اصول مذکوره در فصل‌های اول و چهارم این معاهده، دولت شوروی روسیه استنکاف خود را از مشارکت در هر نوع اقدامی که منجر به تضعیف و محفوظ نماندن سیادت ایران بشود، اعلان نموده و کلیه معاهدات و قراردادهایی را که دولت سابق روسیه با ممالک ثالثی به ضرر ایران و راجع به آن منعقد نموده است، ملغاً و از درجه اعتبار ساقط می‌داند.

فصل سوم: دولتین ایران و شوروی رضایت می‌دهند که سرحد مابین ایران و روسیه را مطابق تعیین کمیسیون سرحدی ۱۸۸۱ تصدیق و رعایت نمایند. ضمناً به واسطه عدم میلی که دولت شوروی روسیه از استفاده از ثمره سیاست غاصبانه دولت تزاری سابق روسیه دارد، از انتفاع از جزایر آشوراده و جزایر دیگری که در سواحل ولایت استرآباد ایران واقع می‌باشند، صرف‌نظر کرده و همچنین قریه فیروزه را با اراضی مجاوره آن که مطابق قرارداد ۲۸ می ۱۸۹۳ از طرف ایران به روسیه انتقال داده شده است، به ایران مسترد می‌دارد.

دولت ایران از طرف خود رضایت می‌دهد که شهر سرخس معروف به سرخس روس یا سرخس

کهنه با اراضی مجاور آنکه منتهی به رودخانه سرخس می‌شود، در تصرف روسیه باقی بماند. طرفین با حقوق مساوی از رودخانه اترک و سایر رودخانه‌ها و آب‌های سرحدی بهره‌مند خواهند شد و ضمناً برای تنظیم قطعی مسئله انتفاع از آب‌های سرحدی و برای حل اختلافات مرزی و اراضی، کمیسیونی مرکب از نمایندگان ایران و روسیه معین خواهد شد.

فصل چهارم : با تصدیق اینکه هریک از ملل حق دارد مقدرات سیاسی خود را بلامانع و آزادانه حل نماید، هریک از طرفین این معاهده از مداخله در امور داخلی طرف مقابل صرف نظر کرده و جداً خودداری خواهد نمود.

فصل پنجم : طرفین معظمین متعاهدین تقبل می‌نمایند که :

۱ از ترکیب و یا توقف تشکیلات و یا دستجات (گروه‌ها) به هر اسم که نامیده شوند و یا اشخاص منفرد که مقصود تشکیلات و اشخاص مزبوره مبارزه با ایران و روسیه و همچنین با ممالک متحده با روسیه باشد، در خاک خود ممانعت نمایند و همچنین از گرفتن افراد قشونی و یا تجهیزات نفرات برای صفوف قشون و یا قوای مسلحه تشکیلات مزبوره در خاک خود ممانعت نمایند.

۲ به کلیه ممالک و یا تشکیلات قطع نظر از اسم آن تشکیلات که مقصودشان مبارزه با متعاهد معظم باشد، نباید اجازه داده شود که به خاک هریک از طرفین عهدنامه تمام آنچه را که ممکن است بر ضد متعاهد دیگر استعمال شود، وارد نموده و یا عبور دهند.

۳ با تمام وسایلی که به آن دسترس باشد، از توقف قشون و یا قوای مسلحه مملکت ثالث دیگری در صورتی که احتمال برود توقف قوای مزبوره باعث تهدید سرحدات و یا منافع و یا امنیت متعاهد دیگر می‌شود، باید در خاک خود و متحدین خود ممانعت نماید.

فصل ششم : طرفین موافقت حاصل کردند که هرگاه ممالک ثالثی بخواهند به وسیله دخالت مسلحه سیاست غاصبانه را در خاک ایران مجری دارند یا خاک ایران را مرکز حملات نظامی بر ضد روسیه قرار دهند و اگر ضمناً خطری سرحدات دولت جمهوری اتحادی شوروی روسیه را تهدید کند و ایران خودش نتواند این خطر را رفع نماید، دولت شوروی حق خواهد داشت قشون خود را به خاک ایران وارد نماید تا اینکه برای دفاع از خود اقدامات لازمه نظامی را به عمل آورد. دولت شوروی روسیه متعهد است که پس از رفع خطر بلاد رنگ قشون خود را از حدود ایران خارج نماید.

فصل هفتم : نظر به اینکه ملاحظات مذکوره در فصل ششم می‌توانند همچنین در باب امنیت در بحر خزر مورد پیدا نمایند، لهذا طرفین موافق هستند که اگر در جزء افراد بحریه ایران اتباع ثالثی باشند که از بودن خود در بحری، ایران برای تعقیب مقاصد خصمانه نسبت به روسیه استفاده نمایند، دولت شوروی حق خواهد داشت که انفصال عناصر مضرة مزبوره را از دولت ایران بخواهد.

فصل هشتم : دولت شوروی روسیه از هر نوع حقوق خود نسبت به قروضی که دولت تزاری به ایران داده است، صرف نظر کرده و این گونه استقراض‌ها را فسخ شده و غیرقابل تأدیه می‌شمارد و همچنین دولت شوروی روسیه از تمام تقاضاهای راجع به انتفاع از عوائد مملکتی ایران که وثیقه استقراض‌های مذکوره بودند، صرف نظر می‌نماید.

فصل نهم : دولت شوروی روسیه تمام نقدینه و اشیای قیمتی و کلیه مطالبات و بدهی بانک استقراضی ایران را و همچنین کلیه دارایی منقول و غیرمنقول بانک مزبور را در خاک ایران به ملکیت کامل ایران واگذار می‌نماید.

توضیح آنکه در شهرهایی که مقرر است کنسولگری‌های روسیه تأسیس شوند و در آنجاها خانه‌های متعلقه به بانک استقراضی ایران وجود داشته و مطابق همین فصل، منتقل به دولت ایران می‌شود، دولت ایران رضایت می‌دهد که یکی از خانه‌ها را مجاناً برای استفاده مطابق انتخاب دولت شوروی روسیه برای محل کنسولگری روسیه واگذار نماید.

فصل دهم : دولت شوروی روسیه مؤسسات روسی ذیل را بلاعوض به ملکیت قطعی ملت ایران واگذار می‌نماید.

(الف) راه‌های شوسه از انزلی به تهران و از قزوین به همدان، با تمام اراضی و ابنیه و اثاثیه متعلق به راه‌های مذکوره؛

(ب) خطوط راه آهن از جلفا به تبریز و از صوفیان به دریاچه ارومیه، با تمام ابنیه و وسایل نقلیه و متعلقات دیگر؛

(ت) اسکله‌ها و انبارهای مال‌التجاره و کشتی‌های بخاری و کرجی‌ها و کلیه وسایل نقلیه در دریاچه ارومیه با تمام متعلقات آنها؛

(ث) تمام خطوط تلگرافی و تلفونی با تمام متعلقات و ابنیه و اثاثیه که در حدود ایران به توسط دولت سابق تزاری ساخته شده است.

ج) بندرانزلی (بر) با انبارهای مال التجاره و کارخانه چراغ برق و سایر ابنیه.

فصل یازدهم: فصل هشتم عهدنامه ترکمانچای که حق داشتن کشتی نظامی را در دریای خزر از ایران سلب نموده بود، از درجه اعتبار ساقط است. لهذا طرفین رضایت می‌دهند که از زمان امضای این معاهده، هر دو کشور بالسویه حق کشتی‌رانی آزاد در زیر بیرق‌های خود در بحر خزر داشته باشند.

فصل دوازدهم: دولت شوروی روسیه پس از آنکه رسماً از استفاده از فواید اقتصادی که مبتنی بر تفوق نظامی بوده، صرف‌نظر نمود، اعلان می‌نماید که علاوه بر آنچه در فصول نه و ده ذکر شد، سایر امتیازات نیز که دولت سابق تزاری عنقا برای خود و اتباع خود از دولت ایران گرفته بود، از درجه اعتبار ساقط می‌باشند.

دولت شوروی روسیه از زمان امضای این عهدنامه تمام امتیازات مذکوره را اعم از آنکه به موقع اجرا گذارده شده باشند و تمام اراضی را که به واسطه آن امتیازات تحصیل شده‌اند، به دولت ایران که نماینده ملت ایران است، واگذار می‌نماید.

از اراضی و مایملکی که در ایران متعلق به دولت تزاری سابق بوده، محوطه سفارت روس در تهران و در زرگنده با تمام ابنیه و اثاثیه موجوده در آنها و همچنین محوطه‌ها و ابنیه و اثاثیه جنرال کنسول‌گری‌ها و ویس کنسول‌گری‌های سابق روسیه در ایران در تصرف روسیه باقی بماند. توضیح آنکه دولت شوروی روسیه از حق اداره کردن قریه زرگنده که متعلق به دولت سابق تزاری بود، صرف‌نظر می‌نماید.

فصل سیزدهم: دولت ایران از طرف خود وعده می‌دهد که امتیازات و مایملکی را که مطابق این عهدنامه به ایران مسترد شده است، به تصرف و اختیار و یا استفاده هیچ دولت ثالث و اتباع دولت ثالثی واگذار ننموده و تمام حقوق مذکوره را برای رفاه ملت ایران محفوظ بدارد.

فصل چهاردهم: با تصدیق اهمیت شیلات سواحل دریای خزر برای اعاشه روسیه، دولت ایران پس از انقضای اعتبار قانونی تقبالات فعلی خود نسبت به شیلات مزبوره، حاضر است که با اداره ارزاق جمهوریت اتحادی اشتراکی شوروی روسیه قراردادی در باب صید ماهی با شرایط خاصی که تا آن زمان معین خواهد شد، منعقد نماید.

همچنین دولت ایران حاضر است که با دولت شوروی روسیه داخل مطالعه و سبیلی که حالیه نیز تا

رسیدن موقع شرایط مذکوره در فوق امکان رساندن مواد شیلات مزبوره را به روسیه در نظر ادارات ارزاق جمهوری اشتراکی روسیه تأمین بنماید، بشود.

فصل پانزدهم : دولت شوروی روسیه انحلال تمام هیئت‌های روحانی را که در ایران، دولت سابق تزاری تأسیس کرده بود، اعلان می‌نماید و اقدام خواهد نمود که بعدها از روسیه به ایران این گونه هیئت‌ها اعزام نشوند. دولت شوروی روسیه اراضی و ابنیه و دارایی هیئت ارتودکس را در ارومیه و همچنین تمام دارایی سایر مؤسسات سنخ هیئت مزبوره را بلاعوض به ملکیت دائمی ملت ایران که دولت ایران نماینده آن است، واگذار می‌نماید. دولت ایران اراضی و ابنیه و دارایی مزبور را به مصرف ساختن مدارس و سایر مؤسسات معارفی خواهد رساند.

فصل شانزدهم : نظر به مندرجات مراسله دولت شوروی به تاریخ ۲۵ ایون راجع به ابطال قضاوت کنسول‌ها، اتباع روسیه ساکن ایران و همچنین اتباع ایران ساکن روسیه از تاریخ امضای این معاهده دارای حقوق مساوی با سکنه محلی بوده و محکوم قوانین مملکت متوقف فیها خواهند بود و به تمام کارهای قضایی آنها در محاکم محلی رسیدگی خواهد شد.

فصل بیست و یکم : طرفین معظمتین متعاهدتین در اقل مدت پس از امضای این عهدنامه، اقدام در استقرار روابط تلگرافی و پستی مابین ایران و روسیه خواهند نمود؛ شرایط روابط مذکوره در قرارداد خاص پستی و تلگرافی معین خواهد شد.

فصل بیست و دوم : برای تثبیت روابط دوستانه هم‌جواری و تهیه موجبات درک حسن نیت همدیگر که پس از امضای این عهدنامه فی‌مابین برقرار می‌شود، هریک از طرفین در پایتخت طرف مقابل نماینده مختار خواهند داشت که چه در ایران و چه در روسیه دارای حق مصونیت خارج از مملکت (اکستری تورالیته) و سایر امتیازات مطابق قوانین بین‌المللی و عادات و همچنین قواعد و مقررات جاریه در مملکتین نسبت به نمایندگان سیاسی خواهند بود.

فصل بیست و چهارم : این عهدنامه باید در ظرف سه ماه تصدیق شود. مبادله تصدیق‌نامه‌ها در شهر تهران حتی‌الامکان در مدت قلیلی به عمل خواهد آمد.

۲- پیمان سعدآباد

پیمان سعدآباد همان عهدنامه عدم تعرض بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت پادشاهی افغانستان و دولت جمهوری ترکیه و دولت پادشاهی عراق است که مشتمل بر ۱۰ ماده بود و در تاریخ ۱۷ تیر ماه ۱۳۱۶ مطابق ۸ ژوئیه ۱۹۳۷ در قصر سعدآباد به امضا رسیده است. متن عهدنامه که در جلسه بیست و پنجم اسفند ماه ۱۳۱۶ به تصویب مجلس شورای ملی رسید، به شرح زیر است :

ماده ۱: دول متعاهد متعهد می‌شوند که سیاست عدم مداخله مطلق در امور داخلی یکدیگر را تعقیب نمایند.

ماده ۲: دول متعاهد معظمه صریحاً متقبل می‌شوند که مصونیت حدود مشترک یکدیگر را کاملاً محترم بشمارند.

ماده ۳: دول متعاهد معظمه موافقت می‌نمایند که در کلیه اختلافات بین‌المللی که با منافع مشترک آنها مربوط باشد، با یکدیگر مشورت نمایند.

ماده ۴: هریک از دول متعاهد در مقابل یکدیگر متقبل می‌شوند که در هیچ مورد خواه به تنهایی و خواه به معیت یک یا چند دولت دیگر، به هیچ گونه عملیات متجاوزانه بر علیه یکدیگر مبادرت ننمایند. عملیات ذیل تجاوز محسوب می‌شود :

اول - اعلان جنگ.

دوم - تهاجم به وسیله قوای مسلح یک مملکت، حتی بدون اعلان جنگ به خاک مملکت دیگر. سوم - حمله به وسیله قوای برّی و بحری یا هوایی حتی بدون اعلان جنگ به خاک یا به سفاین و یا به هواپیماهای مملکت دیگر.

چهارم - کمک یا همراهی مستقیم یا غیر مستقیم به متجاوز.

عملیات ذیل تجاوز محسوب نخواهند شد :

۱ اجرای حق دفاع مشروع، یعنی مقاومت در مقابل یک اقدام متجاوزانه به طوری که فوقاً

تعریف شد.

۲ اقدام در اجرای ماده ۱۶ میثاق جامعه ملل.

۳ اقدام در اثر تصمیم متخذ به توسط مجمع عمومی یا شورای جامعه ملل یا برای اجرای بند

۷ ماده (۱۵) میثاق جامعه ملل، مشروط بر اینکه در مورد اخیر، این اقدام بر ضد دولتی به عمل بیاید که بدو مبادرت به تجاوز نموده باشد.

۴ مساعدت به دولتی که مورد حمله و تهاجم یا اعلان جنگ یکی از دول متعاقد برخلاف مقررات عهدنامه تحریم جنگ مورخه ۲۵ اوت ۱۹۲۸ پاریس واقع شده باشد.

ماده ۵ : هرگاه یکی از دول متعاقد معتقد شود که ماده چهارم این عهدنامه نقض و یا در شرف نقض می باشد، بلافاصله موضوع را در پیشگاه شورای جامعه ملل مطرح خواهد ساخت. مقررات مذکوره در فوق لطمه ای به حق دولت مزبور دائر به اتخاذ هرگونه رویه که در این موقع لازم بداند، وارد نخواهد ساخت.

ماده ۶ : هرگاه یکی از دول متعاقد بر علیه دولت ثالثی مبادرت به تجاوز نماید، طرف دیگر می تواند بدون اطلاع قبلی این عهدنامه را نسبت به متجاوز فسخ بنماید.

ماده ۷ : هریک از دول متعاقد متقبل می شوند که در حدود سرحدات خود از تشکیل و یا عملیات دستجات مسلح و از ایجاد هرگونه هیئت و یا تشکیلات دیگری برای تخریب مؤسسات موجوده و یا برای اختلال نظم و امنیت هر قسمتی از خاک متعاقد دیگر (سرحدی یا غیر سرحدی) و یا برای واژگون ساختن طرز حکومت طرف دیگر جلوگیری نمایند.

ماده ۸ : نظر به اینکه دول متعاقد میثاق عمومی تحریم جنگ مورخه ۲۷ اوت ۱۹۲۸ را به رسمیت شناخته اند و به موجب میثاق مزبور، تسویه یا حل هرگونه اختلاف یا تنازع (قطع نظر از کیفیت یا منشأ آن) که ممکن است بین آنها بروز نماید، باید فقط به وسائل مسالمت آمیز به عمل آید، این مقررات را تأیید نموده و اعلام می دارند که به هر طریق مسالمت آمیزی که برای این منظور فعلاً بین دول متعاقد موجود و یا در آتیه موجود شود، متوسل خواهند شد.

ماده ۹ : هیچ یک از مواد این عهدنامه نمی تواند به هیچ وجه تعهداتی را که دول متعاقد به موجب میثاق جامعه ملل متقبل شده اند تضعیف نماید.

ماده ۱۰ : این عهدنامه که به زبان فرانسه نوشته شده، در چهار نسخه به امضا رسیده و هریک از دول متعاقد، دریافت یک نسخه آن را اعتراف می نمایند، برای مدت پنج سال منعقد می گردد.

جنگ جهانی دوم و جهان پس از آن

منطق و فلسفه طراحی درس

جنگ جهانی دوم به واسطهٔ ابعاد بین‌المللی و گسترده‌اش، ارزش و اهمیت فراوانی برای کاوش و تفکر دربارهٔ علل و عوامل شروع، گسترش و خاتمهٔ آن و نیز تجزیه و تحلیل آثار و پیامدهای عظیمش بر جهان پسا جنگ دارد. پرسش‌های کلیدی و فوق‌العاده مهمی در خصوص این رویداد بزرگ و پردامنهٔ جهانی قابل طرح‌اند که از ظرفیت فراوانی برای ترغیب دانش‌آموزان به کاوش و تأمل در موضوع‌های تاریخی برخوردارند. از آن جمله است: چرا کمتر از ۲۰ سال پس از جنگ ویرانگر جهانی اول، جنگ عالم‌گیر و خسارت‌بار دیگری بر جهان و مردمانش تحمیل شد؟ کدام دولت‌ها، افراد یا مکاتب و جریان‌های فکری – سیاسی در پی جهانگیری برآمدند و آتش این جنگ خانمان‌سوز را روشن کردند؟ علاوه بر آن، تجزیه و تحلیل آثار و پیامدهای جنگ جهانی دوم و تأثیراتی که این جنگ بر معادلات بین‌المللی و تغییرات مرزهای سیاسی و ایدئولوژیکی داشت، واجد اهمیت خاص خود است. مطالعهٔ رویدادها و تحولات جهانی در دوران پس از جنگ جهانی دوم، به دلیل نزدیک بودن به زمان کنونی و تأثیر مستقیمی که بر وضعیت حال جهان ما دارند، جذابیت و معنای بیشتری برای دانش‌آموزان دارد.

هدف‌ها و انتظارات

هدف کلی:

- با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، زمینه، علل، آثار و پیامدهای مهم جنگ جهانی دوم را شناسایی و ارزیابی کنند.

هدف‌های جزئی:

- شناخت و تحلیل علل و آثار مهم‌ترین مسائل و مشکلات جهان در فاصلهٔ دو جنگ با تأکید بر کشورهای اروپایی؛

- شناسایی و ارزیابی عوامل و دلایل ظهور حکومت‌های دیکتاتوری تک‌حزبی در شوروی، ایتالیا و آلمان در فاصله دو جنگ جهانی؛
- تشریح روند تبدیل شدن ژاپن به یک قدرت اقتصادی، سیاسی و نظامی در شرق آسیا؛
- استنباط و تحلیل علل و عوامل مؤثر بر شروع جنگ جهانی دوم؛
- بیان دلایل و نتایج هجوم نیروهای آلمانی به خاک شوروی در جنگ جهانی دوم؛
- تشریح علل و پیامدهای ورود رسمی آمریکا به جنگ جهانی دوم؛
- شناخت عوامل مؤثر بر شکست متحدین و پایان جنگ جهانی دوم؛
- شناسایی و ارزیابی مهم‌ترین آثار و پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و روانی جنگ جهانی دوم؛
- تجزیه و تحلیل علل و پیامدهای سیاسی و نظامی هجوم نیروهای متفقین به ایران در شهریور ۱۳۲۰.

- تعریف جنگ سرد و ارزیابی زمینه‌ها و علل شکل‌گیری آن؛
- شناخت و تحلیل عوامل مؤثر بر رونق و باسازی کشورهای اروپای غربی و ژاپن در سال‌های پس از جنگ جهانی دوم؛
- شناسایی و تحلیل عوامل تأثیرگذار بر روند اشغال فلسطین و تأسیس دولت غاصب و اشغالگر اسرائیل.

انتظارهای عملکردی

- ✓ انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ مهم‌ترین مسائل و مشکلات جهان را در فاصله دو جنگ جهانی شناسایی کنند و تأثیر آنها را در زمینه‌سازی برای بروز جنگ جهانی دوم شرح دهند.
- ✓ عوامل و دلایل مؤثر بر شکل‌گیری حکومت‌های دیکتاتور و تک‌حزبی را در شوروی، ایتالیا و آلمان در فاصله دو جنگ جهانی شناسایی و تحلیل کنند.
- ✓ چگونگی تبدیل شدن ژاپن از یک کشور ضعیف و منزوی آسیایی به یک کشور قدرتمند به لحاظ نظامی و اقتصادی را توضیح دهند.
- ✓ علل و عوامل مؤثر در شروع جنگ جهانی دوم را استنباط و تحلیل کنند.

✓ آثار و نتایج هجوم ارتش نازی را به شوروی بر وضعیت جنگ جهانی دوم و سرنوشت آن بیان کنند.

✓ علت و پیامدهای ورود آمریکا به جنگ جهانی دوم را شرح دهند.

✓ آثار و پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و روحی و روانی جنگ جهانی دوم را ارزیابی کنند.

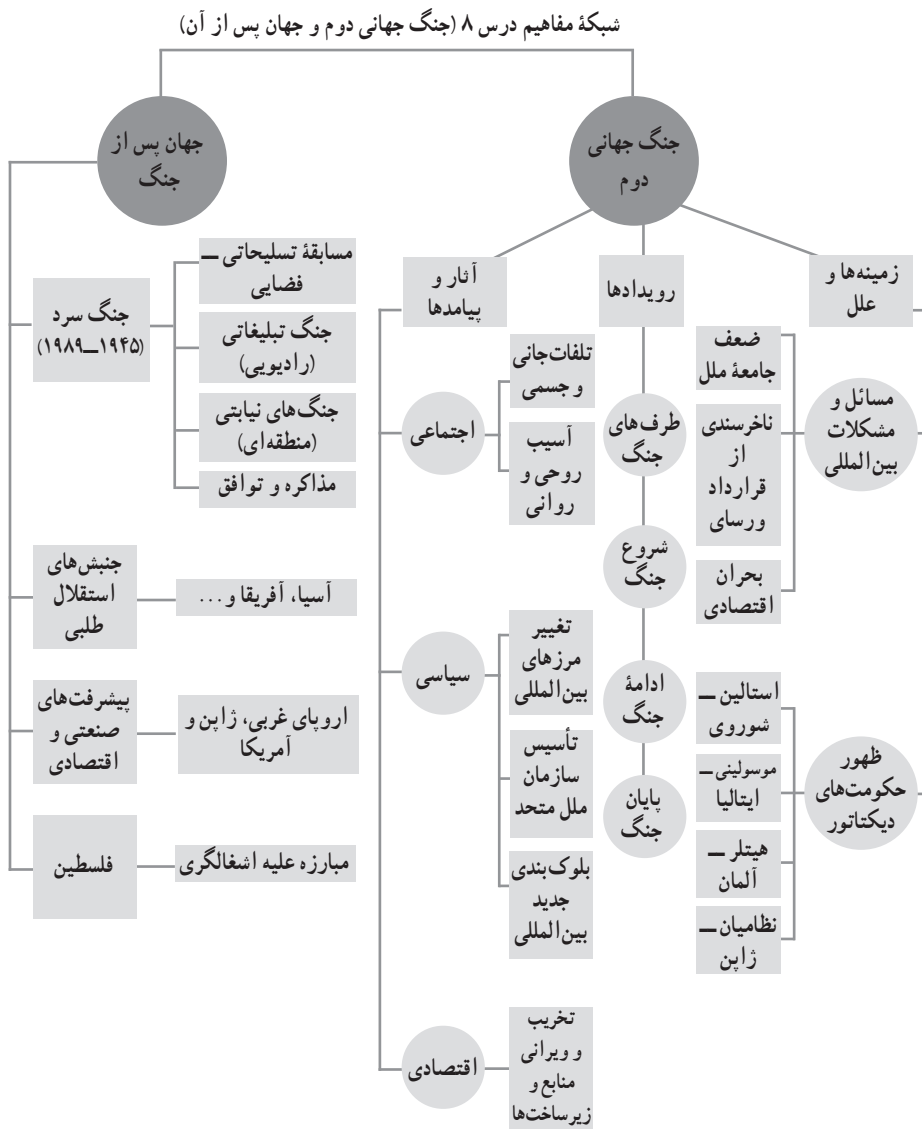
✓ علل و پیامدهای سیاسی و نظامی هجوم متفقین به ایران را در شهریور ۱۳۲۰ تحلیل کنند.

✓ زمینه‌ها و علل شکل‌گیری جنگ سرد را توضیح دهند.

✓ عوامل مؤثر در بازسازی و رونق اقتصادی کشورهای اروپای غربی و ژاپن در سال‌های پس از جنگ جهانی دوم را بیان کنند.

✓ روند اشغال فلسطین توسط یهودیان و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری دولت اشغالگر اسرائیل را

شرح دهند.

جدول سال شمار رویدادهای جنگ جهانی دوم

۱۹۳۹م ۱۳۱۸ش	آغاز جنگ با هجوم ارتش آلمان به لهستان (۱ سپتامبر)؛ اعلام جنگ انگلستان و فرانسه به آلمان (۳ سپتامبر)؛ هجوم ارتش شوروی به لهستان (۱۷ سپتامبر)؛ تقسیم لهستان میان آلمان و شوروی (اکتبر)
۱۹۴۰م ۱۳۱۹ش	حمله برق‌آسای آلمان به دانمارک و نروژ (آوریل)؛ تسخیر بلژیک و هلند توسط ارتش نازی؛ یورش ارتش‌های آلمان و ایتالیا به فرانسه (مه)؛ نخست‌وزیر شدن چرچیل در انگلستان (ژوئن)؛ اشغال هندوچین توسط ژاپن (ژوئیه)؛ نبرد شدید هوایی آلمان و انگلستان (اوت – سپتامبر)
۱۹۴۱م ۱۳۲۰ش	تسخیر یوگسلاوی و یونان (آوریل – مه) توسط آلمان؛ یورش غافلگیرانه ارتش نازی به خاک شوروی (ژوئن)؛ تهاجم متفقین به ایران و برکناری و تبعید رضاشاه (اوت – سپتامبر)؛ حمله نیروی هوایی ژاپن به ناوگان دریایی آمریکا در جزیره پرل‌هاربور در اقیانوس آرام، اعلام جنگ آمریکا به ژاپن و اعلام جنگ آلمان به آمریکا (دسامبر)
۱۹۴۲م ۱۳۲۱ش	تهاجم نیروهای آلمانی به شمال آفریقا و درگیری با نیروهای انگلیسی؛ شکست‌های پیاپی ژاپن از آمریکا در خاور دور (اقیانوس آرام) (بهار – تابستان)؛ نبرد شدید ارتش‌های آلمان و شوروی در استالینگراد (نوامبر و دسامبر)
۱۹۴۳م ۱۳۲۲ش	شکست ارتش آلمان در نبرد استالینگراد و تسلیم شدن نیروهای آلمانی (فوریه)؛ شکست سنگین ارتش آلمان از ارتش شوروی در نبرد بزرگ کورسک (ژوئیه)؛ تسلیم شدن نیروهای محور در شمال آفریقا (مه)؛ عبور نیروهای متفقین از دریای مدیترانه و حمله به ایتالیا (سپتامبر)
۱۹۴۴م ۱۳۲۳ش	پیاده شدن نیروهای متفقین در سواحل نرماندی (شمال غرب فرانسه) و درهم شکستن خطوط دفاعی آلمانی‌ها؛ تصرف شهر رم توسط متفقین (ژوئن)؛ تسلط ارتش متفقین بر شهر پاریس (اوت)؛ عقب‌نشینی نیروهای آلمانی در جبهه شرق و تسلط نیروهای شوروی بر لهستان، مجارستان و رومانی؛ آزادی یونان، بلغارستان و آلبانی از اشغال آلمانی‌ها؛ آزادی فیلیپین از اشغال ژاپنی‌ها (تابستان و پاییز)
۱۹۴۵م ۱۳۲۴ش	پیشروی نیروهای متفقین از دو جبهه غربی و شرقی در عمق خاک آلمان؛ عقب‌نشینی ژاپنی‌ها به داخل خاک کشور خود (بهار)؛ ورود نیروهای شوروی به برلین (آوریل)؛ خودکشی هیتلر و تسلیم شدن آلمان (مه)؛ بمباران اتمی هیروشیما و ناگازاکی؛ تسلیم شدن ژاپن و پایان جنگ جهانی دوم (اوت)

جدول رویدادهای مهم دوران جنگ سرد

علل و عوامل وقوع	۱- وجود مکاتب سیاسی - اقتصادی معارض (نظام سرمایه‌داری در برابر مکتب کمونیسم)؛ ۲- اختلاف بر سر اروپای شرقی (حمایت آمریکا و انگلستان از حق حاکمیت و آزادی دموکراتیک ملت‌ها و کشورهای اروپای شرقی در برابر تلاش استالین برای تسلط سیاسی - نظامی بر این کشورها و روی کار آوردن حزب کمونیست)؛ ۳- اختلاف آمریکا و انگلستان با شوروی در موضوع سرنوشت آلمان و چگونگی برخورد با آلمانی‌ها و به ویژه شهر برلین؛ ۴- جنگ داخلی یونان میان ارتش خلق کمونیست و نیروهای ضدکمونیست (۱۹۴۴-۱۹۴۸م)
رقابت و درگیری	۱- تأسیس اتحادیه‌های سیاسی - نظامی (بلوک غرب : پیمان ناتو [۱۹۴۹م]، پیمان سی‌تو [۱۹۵۴م] و پیمان سنتو [۱۹۵۵م] : بلوک شرق : پیمان ورشو [۱۹۵۵م]؛ ۲- مشارکت در جنگ‌های غیرمستقیم (جنگ دو کره، جنگ ویتنام، حمله شوروی به افغانستان [۱۹۷۹م]؛ ۳- سرکوبی قیام‌های ضدکمونیستی در اروپای شرقی (قیام مردم مجارستان، ۱۹۵۶م، قیام مردم برآگ در چکسلواکی ۱۹۶۸م و جنبش ضدکمونیستی لهستانی‌ها [۱۹۸۱م]؛ ۴- مسابقه تسلیحاتی (آزمایش بمب اتمی توسط روس‌ها ۱۹۴۹، آزمایش نخستین موشک بالستیک قاره‌پیما توسط شوروی ۱۹۵۷، بحران موشکی کوبا ۱۹۶۲، تولید گسترده موشک‌های ضدبالستیک توسط آمریکا و شوروی [۱۹۶۸-۱۹۷۲]، جنگ ستارگان یا برنامه دفاع راهبردی ریگان رئیس‌جمهور آمریکا در دهه ۱۹۸۰)؛ ۵- جنگ تبلیغاتی و رسانه‌ای گسترده
مذاکره و توافق	۱- پیمان منع آزمایش‌های اتمی ۱۹۶۳م؛ ۲- توافق آمریکا و شوروی درباره برلین ۱۹۷۱م؛ ۳- پیمان محدود کردن سلاح‌های راهبردی (سالت) ۱۹۷۴م؛ موافقت‌نامه هلسینکی و تثبیت مرزهای اروپای شرقی ۱۹۷۵م
فروپاشی اردوگاه کمونیسم و پایان جنگ سرد	۱- روی کار آمدن گورباچف آخرین رهبر شوروی (۱۹۷۵-۱۹۹۱) و اتخاذ سیاست گلاسنوست (فضای باز) و پرسترویکا (تجدید ساختار) که نتیجه آن پایان دادن به انحصار سیاسی حزب کمونیست و آزادی‌های بیشتر در داخل و اعطای استقلال بیشتر به کشورهای کمونیستی اقماری شوروی در اروپای شرقی و عدم دخالت نظامی در امور آن کشورها بود؛ ۲- فروپاشی رژیم‌های کمونیستی اروپای شرقی با انجام اصلاحات اساسی و یا انقلاب‌های نرم و خشونت‌آمیز ۱۹۸۹-۱۹۹۰؛ ۳- فروپاشی دیوار برلین و اتحاد دو آلمان ۱۹۸۹م؛ ۴- بروز جنبش‌های قومی استقلال‌خواهانه در جمهوری‌های شوروی و تجزیه آن کشور (۱۹۸۸-۱۹۹۰م)

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق و روش اجرا : هدف از طراحی این فعالیت آن است که با طرح یک پرسش کلیدی و تأمل برانگیز در خصوص چرایی بروز جنگ جهانی دوم، آن هم کمتر از ۲۰ سال پس از جنگ خانمان‌سوز جهانی اول، موقعیتی فراهم آورد تا توجه دانش‌آموزان را به یکی از مفاهیم اساسی درس که همانا علل و عوامل آغاز جنگ جهانی دوم است، معطوف سازد و آنان را برای یادگیری درس جدید آماده کند. علاوه بر آن، به واسطه اهمیت که رویکردها و نگاه‌های تربیتی در برنامه‌های درسی دارند و با توجه به اینکه ترویج صلح و دوستی، و نفی خشونت و جنگ به عنوان یکی از ارزش‌های جهانی مورد تأکید و تصریح برنامه‌های درسی به شمار می‌رود، در بخش دوم فعالیت از دانش‌آموزان خواسته شده است که برای جلوگیری از جنگ و خشونت پیشنهادهای خود را ارائه دهند.

فعالیت‌های ۲ و ۶

منطق و شیوه اجرا : این دو فعالیت دیدگاه‌هایی را در خصوص دو موضوع مهم تاریخ معاصر جهان، یکی «اقدامات استالین، رهبر اتحاد جماهیر شوروی، برای تحکیم نظام کمونیستی و توسعه این کشور» و دیگری «آثار و پیامدهای جنگ جهانی دوم» طرح کرده‌اند تا فرصتی فراهم آید که دانش‌آموزان ترغیب شوند، با تأمل و تفکر در خصوص چنین موضوع‌هایی، درباره آن اظهار نظر و قضاوت کنند.

فعالیت‌های ۳ و ۴

منطق و روش اجرا : فعالیت ۳ یکی از شعارها و روش‌های تبلیغاتی موسولینی و فاشیست‌ها در ایتالیا و فعالیت ۴ متن بخشی از سوگندنامه جوانان آلمانی در برابر هیتلر، رهبر حزب نازی را به منظور ایجاد فرصت مباحثه و ارزیابی علمی مطرح کرده است. منظور از طراحی این فعالیت‌ها آن است که دانش‌آموزان درک کنند، چگونه حزب‌ها و جریان‌های فکری و سیاسی نژادگرا و افراطی، مانند فاشیسم و نازیسم، علاوه بر تسخیر جسم جامعه از طریق اهرم‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی با توسل به ابزارها و شگردهای تبلیغاتی گوناگون تلاش می‌کردند روح جامعه ایتالیا و آلمان را نیز به تسخیر خود درآورند.

فعالیت ۵

منطق و روش اجرا : رویکرد برنامه درسی تاریخ بر آن است که به جای تشویق و واداشتن دانش‌آموزان به حفظ و به خاطر سپردن جزئیات رویدادها و حوادث تاریخی، زمینه‌ای فراهم آورد تا آنان ترغیب شوند، داده‌های تاریخی را برای استنباط و تحلیل به کار گیرند و با کشف روابط علی و معلولی میان این داده‌ها، آنها را معنادار سازند.

فعالیت ۵ حاوی جدول سال‌شمار مهم‌ترین رویدادهایی است که منتهی به آغاز جنگ جهانی دوم شدند. مجدداً تأکید می‌شود، جدول سال‌شمار رویدادها به این قصد طراحی نشده است که دانش‌آموزان محتویات آن را به دقت به خاطر بسپارند و در آزمون‌های شفاهی و کتبی بازخورد دهند. بلکه بدین منظور طراحی شده است که آنان با استفاده از آن در خصوص چرایی و چگونگی آغاز جنگ تأمل و تفکر کنند.

منطق و فلسفه طراحی درس

نفت یا طلای سیاه به عنوان یک منبع ارزشمند سوخت چنان اهمیتی در مناسبات اقتصادی و تجاری تاریخ معاصر جهان پیدا کرد که علاوه بر صاحبان شرکت‌ها (کمپانی‌ها) و صنایع بزرگ ماشینی، توجه دولت‌ها به ویژه در اروپا نیز به این منبع مهم انرژی جلب شد. اهمیت راهبردی این ماده ارزشمند باعث شد تا دستیابی و تسلط بر منابع و معادن نفت در کانون سیاست‌ها و برنامه‌های دولتمردان اروپایی قرار گیرد.

با فوران نخستین چاه نفت در منطقه مسجد سلیمان در جنوب کشورمان (استان خوزستان) و شناسایی و کشف معادن عظیم نفت در اطراف خلیج فارس، توجه دولتمردان اروپایی به ویژه انگلیسی‌ها به این منطقه دو صد چندان شد. پس از آن نفت به تدریج به موضوعی مهم، تأثیرگذار و در نهایت تعیین‌کننده در مناسبات اقتصادی و سیاسی داخلی و روابط خارجی ایران تبدیل شد و بستری را برای شکل‌گیری یکی از جنبش‌های سیاسی - اجتماعی بزرگ تاریخ معاصر کشورمان، یعنی جنبش ملی شدن صنعت نفت، فراهم آورد. به همین دلیل، موضوع نفت و نقش و اهمیت آن در مناسبات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در ابعاد داخلی و بین‌المللی از ظرفیت قابل توجهی برای مطالعه و کاوشگری تاریخی برخوردار است؛ تأمل و تفکر درباره پرسش‌های زیر فرصت‌ها و موقعیت‌های مطلوب و معناداری برای کاوش تاریخی ایجاد می‌کند.

■ چرا نفت در تاریخ معاصر جهان طلای سیاه لقب گرفته و اهمیت یافته است؟

■ نفت چه اهمیت و نقشی در رقابت‌های استعماری دوره معاصر داشت؟

■ تأثیر و نقش کشف نفت بر مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره معاصر چه بوده است؟

■ منابع نفت ایران چه تأثیری بر مناسبات خارجی ایران داشته است؟

■ زمینه‌ها و عوامل مؤثر در جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران چه بود؟

■ چه نیروها و جریان‌هایی در جنبش ملی شدن صنعت نفت نقش داشتند؟

■ دستاورد جنبش ملی شدن صنعت نفت چه بود؟

■ چرا سرنوشت جنبش ملی شدن صنعت نفت به کودتای ۱۳۳۲ ختم شد؟

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

- با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای شکل‌گیری، پیروزی و شکست نهضت ملی‌شدن صنعت نفت ایران و کودتای ۲۸ مرداد را ارزیابی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

- شناخت اهمیت و نقش نفت در تحولات مهم سیاسی دوره معاصر به‌ویژه جنگ‌های جهانی اول و دوم؛
- ارزیابی روند و مراحل تسلط انگلیسی‌ها بر منابع نفت ایران (از امتیاز داری تا قرارداد الحاقی)؛
- شناسایی و تشریح مهم‌ترین تغییرات و تحولات سیاسی - اجتماعی ایران پس از شهریور ۱۳۲۰.

- شناخت و تحلیل علل و آثار سیاست موازنه منفی بر فضای سیاسی و اجتماعی ایران؛
- شناسایی نیروها و جریان‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی مؤثر در نهضت ملی‌شدن صنعت نفت؛

- بیان روند تصویب مهم‌ترین رویدادهای منتهی به تصویب قانون ملی‌شدن صنعت نفت؛
- شناسایی و تحلیل مهم‌ترین اقدام‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی انگلستان در برابر نهضت ملی‌شدن صنعت نفت؛

- شناخت و ارزیابی علل و آثار سیاسی قیام ۳۰ تیر؛
- شناسایی و تحلیل علل و عوامل مؤثر بر بروز اختلاف و تفرقه میان رهبران و دست‌اندرکاران نهضت ملی‌شدن صنعت نفت؛

- شناسایی و تحلیل علل و عوامل داخلی و خارجی کودتای ۲۸ مرداد؛
- شناسایی و تحلیل آثار و پیامدهای کودتای ۲۸ مرداد بر اداره امور کشور و صنعت نفت.

انتظارهای عملکردی

انتظار می‌رود دانش آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :

✓ درباره اهمیت و نقش نفت در تحولات مهم اقتصادی و سیاسی جهان در دوره معاصر، به خصوص جنگ‌های جهانی اول و دوم، گفت‌وگو کنند.

✓ روند و مراحل مهم تسلط انگلیسی‌ها را بر منابع نفت جنوب ایران توضیح دهند.

✓ تغییرات مهمی را که پس از شهریور ۱۳۲۰ در جنبه‌های سیاسی و اجتماعی ایران رخ داد، بیان کنند.

✓ تأثیر سیاست موازنه منفی و مخالفت با قرارداد الحاقی گس – گلشایان را در ایجاد زمینه برای نهضت ملی شدن صنعت نفت ارزیابی کنند.

✓ عملکرد و نقش نیروها و جریان‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی را در مبارزه برای ملی شدن صنعت نفت شرح دهند.

✓ مهم‌ترین اقدام‌های دولت انگلستان را برای جلوگیری از تصویب و اجرای قانون ملی شدن صنعت نفت شناسایی و توصیف کنند.

✓ علت و نتیجه قیام ۳۰ تیر را ارزیابی و تحلیل کنند.

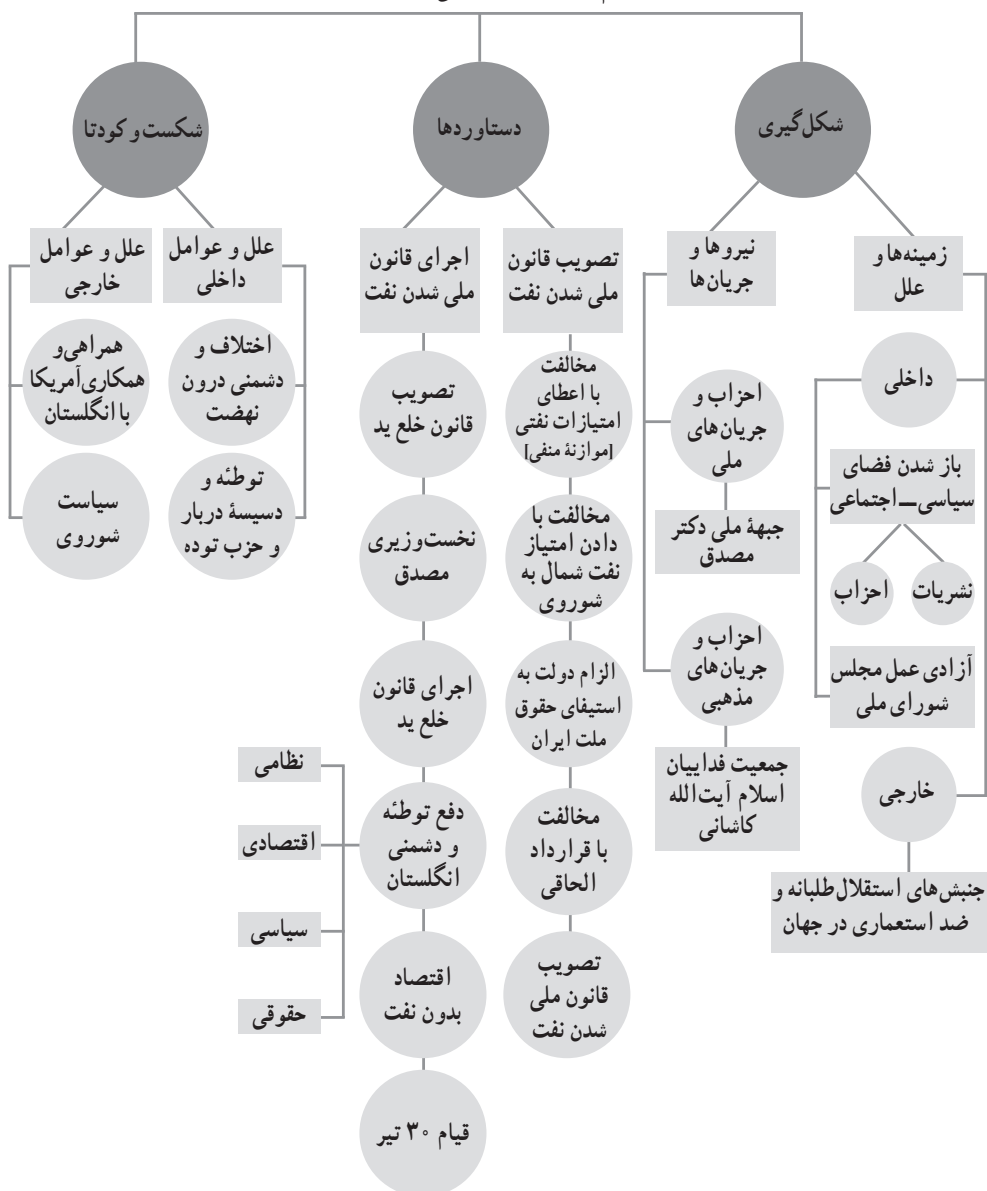
✓ برخی دلایل، عوامل و نتایج بروز اختلاف و تفرقه در نهضت ملی شدن صنعت نفت را بیان دارند.

✓ علل و عوامل داخلی و خارجی شکل‌گیری کودتای ۲۸ مرداد را توضیح دهند.

✓ آثار و پیامدهای کودتای ۲۸ مرداد را در دو بخش اداره کشور و سرنوشت صنعت نفت توصیف کنند.

شبکه مفهومی

شبکه مفاهیم درس ۹ (نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران)

جدول سال شمار رویدادهای مهم جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران

سال	رویداد
۱۲۸۰ ش	امضای امتیاز داری (خرداد)
۱۳۱۱	لغو امتیاز داری (۱۰ آذر)
۱۳۱۲	تصویب قرارداد ۱۹۳۳ نفتی ایران و انگلیس در مجلس شورای ملی (۷ خرداد)
۱۳۲۲	آمدن نمایندگان کمپانی های شل، سینکлер و استاندارد واکوم به ایران و انجام مذاکرات محرمانه با نمایندگان دولت ایران برای تحصیل امتیاز نفت شمال و جنوب شرق ایران در زمان نخست وزیری سهیلی (پاییز)
۱۳۲۳	ورود نمایندگان مجلس شورای ملی به موضوع مذاکرات نفت و درخواست از دولت محمد ساعد مراغه ای مبنی بر ارائه گزارش مذاکرات و رفت و آمدهای مربوط به نفت، به مجلس؛ اعلام مخالفت با واگذاری امتیاز نفت به کشورهای خارجی از سوی رضا رادمنش، سخنگوی کمیسیون حزب توده در مجلس (مرداد)؛ آمدن هیئت شوروی به ایران به ریاست کافنارزاده و ارائه پیشنهاد واگذاری امتیاز نفت شمال به شوروی (شهریور)؛ تصویب طرح پیشنهادی مصدق مبنی بر ممنوعیت مذاکره برای اعطای امتیاز نفت به کشورهای خارجی در مجلس (۱۱ آذر).
۱۳۲۴	تشکیل حزب دمکرات آذربایجان و ادغام تشکیلات حزب توده در آذربایجان در آن؛ اعلام موجودیت حزب دمکرات کردستان؛ آغاز فعالیت تجزیه طلبانه دو حزب دمکرات آذربایجان و کردستان (پاییز و زمستان)؛ جلوگیری نیروهای شوروی از حرکت نیروهای ایران به سمت آذربایجان و کردستان؛ سفر احمد قوام (نخست وزیر) به شوروی و مذاکره درباره واگذاری امتیاز نفت شمال به شوروی و تشکیل شرکت مختلط نفتی دو کشور (بهمن)
۱۳۲۵	امضای قرارداد نفتی ایران و شوروی در تهران توسط قوام و سادچیکف (سفیر شوروی) در خصوص واگذاری امتیاز نفت شمال به شوروی و تشکیل شرکت مختلط نفتی دو کشور (۱۵ فروردین)
۱۳۲۶	رد شدن قرارداد نفتی ایران و شوروی در مجلس شورای ملی و الزام دولت به رعایت ممنوعیت واگذاری امتیاز نفت و استیفای حقوق ایران در نفت جنوب (۲۹ مهر)
۱۳۲۷	سوء قصد به شاه (۱۵ بهمن)؛ مذاکرات قرارداد نفتی ایران و انگلیس (قرارداد الحاقی)؛ انحلال حزب توده و تبعید آیت الله کاشانی به لبنان (زمستان).
۱۳۲۸	تشکیل مجلس مؤسسان برای تغییر برخی اصول قانون اساسی مشروطه به منظور افزایش اختیارات شاه (اردیبهشت)؛ امضای قرارداد نفتی ایران و شرکت نفت ایران و انگلیس (قرارداد الحاقی) توسط نویل گس و گلشایان (۲۶ تیر)؛ ارائه لایحه قرارداد الحاقی گس - گلشایان به مجلس شورای ملی (۲۸ تیر)؛ تشکیل جبهه ملی ایران (یکم آبان)؛ قتل عبدالحسین هژیر، وزیر دربار، توسط سیدحسین امامی، عضو فداییان اسلام (آبان)؛ افتتاح دوره شانزدهم مجلس شورای ملی (بهمن)
۱۳۲۹	بازگشت آیت الله کاشانی از تبعید (۲۰ خرداد) و شروع فعالیت نمایندگی مجلس؛ تشکیل کمیسیون نفت در مجلس و ارجاع لایحه قرارداد الحاقی به کمیسیون مذکور (۳۰ خرداد)؛ استعفای علی منصور و صدور فرمان نخست وزیری رزم آرا (۵ تیر)؛ اعلام مخالفت کمیسیون نفت با لایحه قرارداد الحاقی و رد پیشنهاد نمایندگان جبهه ملی درباره ملی کردن صنعت نفت توسط کمیسیون مذکور (۴ آذر)؛ استرداد لایحه قرارداد الحاقی از مجلس توسط نخست وزیر؛ توافق جدید (پنجاه - پنجاه) عربستان و شرکت نفتی آرامکو آمریکا (آذر)؛ پیشنهاد قرارداد پنجاه - پنجاه توسط رزم آرا به شرکت نفت ایران و انگلیس (۲۱ بهمن)؛ اعلام موافقت دولت انگلستان برای مذاکره با ایران بر مبنای برقراری اصل پنجاه - پنجاه درآمد نفت (۴ اسفند)؛ ترور رزم آرا توسط خلیل طهماسبی، عضو جمعیت فداییان اسلام (۱۶ اسفند)؛ انتصاب حسین علا به نخست وزیری (۲۱ اسفند)؛ پیشنهاد سفیر انگلیس در تهران به حسین علا مبنی بر ارجاع موضوع نفت به داوری (۲۳ اسفند)؛ تصویب طرح پیشنهادی نمایندگان جبهه ملی در مورد ملی شدن نفت در کمیسیون نفت؛ تصویب قانون ملی شدن نفت در مجلس شورای ملی (۲۴ اسفند) و مجلس سنا (۲۹ اسفند)

سال	رویداد
۱۳۳۰	اعتصاب کارگران نفت خوزستان (فروردین و اردیبهشت) و اعلام حکومت نظامی در آبادان؛ استعفای حسین علا از نخست‌وزیری (۷ اردیبهشت)؛ تصویب طرح ۹ ماده‌ای پیشنهادی مصدق برای اجرای قانون ملی شدن نفت (مشهور به قانون خلع بد) در مجلس شورای ملی (۹ اردیبهشت)؛ آغاز نخست‌وزیری مصدق (اردیبهشت)؛ درخواست شرکت نفت ایران و انگلیس از دولت ایران مبنی بر ارجاع موضوع نفت به داوری (۱۷ اردیبهشت)؛ تسلیم یادداشت اعتراضی و تهدیدآمیز دولت انگلیس به دولت ایران در ارتباط با موضوع نفت (۲۷ اردیبهشت)؛ هشدار آمریکا به ایران درباره عواقب اقدامات یکجانبه در مسئله نفت و تذکر کافی نبودن سرمایه، امکانات و دانش فنی ایران برای اداره امور نفت (اردیبهشت)؛ تسلیم دادخواست دولت انگلیس و شرکت نفت ایران و انگلیس به دیوان دادگستری بین‌المللی لاهه درباره نفت (۴ و ۵ خرداد)؛ انتخاب اعضای هیئت مدیره موقت شرکت ملی نفت ایران، ورود هیئت به آبادان و استقرار در اداره مرکزی شرکت نفت ایران و انگلیس در خرمشهر (۱۱ تا ۲۰ خرداد)؛ نامه ترومن به مصدق در مورد دعوت به مذاکره با انگلیس برای حل اختلافات نفت (۱۰ خرداد)؛ ورود هیئت مذاکره‌کننده انگلیس به تهران به ریاست جکسن (۲۰ خرداد) و مذاکره با مصدق و نمایندگان دولت ایران (۲۲ تا ۲۸ خرداد) و رد پیشنهادهای انگلیس توسط هیئت ایرانی؛ برکناری دریک (مدیر عامل شرکت نفت ایران و انگلیس) توسط هیئت مدیره موقت شرکت ملی نفت ایران (۷ تیر)؛ استعفای دسته‌جمعی کارکنان خارجی شرکت نفت ایران و انگلیس (تیر)؛ رسیدگی به درخواست انگلیس در دیوان دادگستری بین‌المللی لاهه (تیر)؛ ارسال لایحه دولت ایران به دیوان دادگستری بین‌المللی (۷ تیر)؛ صدور قرار موقت دیوان دادگستری بین‌المللی مبنی بر موافقت با تقاضای انگلیس در مورد لزوم خودداری ایران از تغییر در کار شرکت نفت ایران و انگلیس (۱۳ تیر)؛ رد قرار دیوان دادگستری بین‌المللی از سوی ایران (۱۸ تیر)؛ وصول نامه ترومن (رئیس جمهور آمریکا) به مصدق درباره علاقه آمریکا به کنترل منابع نفت توسط خود ایرانی‌ها؛ اعلام پذیرش اصل ملی شدن نفت ایران از سوی انگلیس، معرفی هرین به عنوان نماینده خود برای مذاکره و پیشنهاد پذیرش قرار موقت دیوان دادگستری بین‌المللی (۱۸ تیر)؛ تظاهرات ضدآمریکایی حزب توده در تهران هنگام ورود هرین (۲۲)؛ ملاقات هرین و هیئت همراه او با مصدق، شاه و نمایندگان دولت ایران (۲۴ تا ۳۰ تیر) و موافقت مصدق با مذاکره با دولت انگلیس در مورد شیوه اجرای اصل ملی شدن نفت، به شرط پذیرش اصل مذکور توسط دولت انگلیس؛ تصویب پیش‌نویس مربوط به مذاکره با انگلیسی‌ها در نشست مشترک هیئت وزیران و هیئت مختلط نفت (۳۱ تیر)؛ توقف فعالیت آخرین قسمت پالایشگاه آبادان (۸ مرداد)؛ ورود هیئت انگلیسی به ریاست استوکس به تهران (۱۲ مرداد)، آغاز مذاکرات با نمایندگان دولت ایران (۱۴ مرداد)، ارائه پیشنهاد هشت‌ماده‌ای هیئت انگلیسی به هیئت ایرانی (۲۱ مرداد) و رد آن توسط مصدق؛ پیشنهاد جدید استوکس به مصدق مبنی بر انتصاب یک مدیرعامل انگلیسی برای شرکت نفت و تهدید به قطع مذاکرات (۲۹ مرداد)؛ پیشنهاد هرین به انگلیسی‌ها مبنی بر مذاکره با شاه به جای مصدق (شهریور)؛ آغاز مخالفت مجلس شورای ملی و مجلس سنا با رویه مصدق در مذاکره با انگلیس (شهریور)؛ شکایت انگلیس از ایران در شورای امنیت سازمان ملل متحد (مهر)؛ شرکت مصدق و هیئت همراه در جلسات شورای امنیت سازمان ملل متحد و رد پذیرش صلاحیت دیوان بین‌المللی برای رسیدگی به موضوع نفت و اعتراض به رویه انگلیس در استفاده ابزاری از شورای امنیت برای پیشبرد هدف‌های خود و به بن‌بست رسیدن مذاکرات، مسکوت گذاشتن رسیدگی به شکایت انگلیس تا تعیین تکلیف موضوع در دیوان بین‌المللی لاهه (۲۳ تا ۲۶ مهر)؛ مذاکرات مصدق و مک‌گی (معاون وزیر خارجه آمریکا) در نیویورک بر سر اصول پیشنهادی مک‌گی در مورد حل اختلاف ایران و انگلیس درباره نفت (مهر و آبان) و انعکاس آن به انگلستان و مخالفت آن کشور؛ درخواست مصدق از رئیس جمهور آمریکا برای پرداخت وام به ایران (آبان)؛ تظاهرات دانشجویان دانشگاه تهران علیه آمریکا و انگلیس (آبان و آذر)؛ تشدید مخالفت با مصدق در مجلس و تظاهرات حزب‌های مختلف در مخالفت با مصدق (آبان و آذر)؛ برگزاری انتخابات دوره هفدهم مجلس شورای ملی در تهران و بعضی شهرستان‌ها و ورود تعدادی از مخالفان مصدق به مجلس (آذر و دی)

سال	رویداد
۱۳۳۱	ارائه لایحه دفاعی ایران به دیوان بین‌المللی لاهه (فروردین)؛ گشایش دوره هفدهم مجلس شورای ملی با ۸۰ نماینده انتخاب شده (اردیبهشت) و صف‌آرایی موافقان و مخالفان مصدق در انتخاب رئیس مجلس (اردیبهشت تا تیر)؛ تعلیق برگزاری انتخابات مجلس در سایر حوزه‌ها توسط دولت (اردیبهشت)؛ رسیدگی دادگاه بین‌المللی لاهه به شکایت انگلیس از ایران با حضور مصدق و هیئت همراه (۱۹ خرداد تا ۲ تیر)؛ انتخاب سیدحسن امامی به ریاست مجلس شورای ملی (۱۰ تیر)؛ استعفای مصدق از نخست‌وزیری (۲۵ تیر)؛ انتصاب احمد قوام به نخست‌وزیری (۲۷ تیر)؛ صدور رأی دادگاه لاهه مبنی بر عدم صلاحیت آن دادگاه در رسیدگی به اختلافات ایران و انگلیس در زمینه نفت (مرداد)؛ صدور اعلامیه‌های کاشانی خطاب به سربازان و افسران ارتش و مردم ایران در مخالفت با نخست‌وزیری قوام (۲۸ و ۲۹ تیر)؛ وقوع قیام مردمی و استعفای قوام و انتصاب مجدد مصدق به سمت نخست‌وزیری (۳۰ تیر)؛ تصویب ماده واحده اعطای اختیارات شش ماهه به مصدق برای تهیه لوایح ۹ گانه برنامه ضروری دولت در مجلسین (۷ و ۲۰ مرداد)؛ انتخاب آیت‌الله کاشانی به ریاست مجلس شورای ملی (۱۶ مرداد)؛ تصویب طرح آزادی و عفو خلیل طهماسبی در مجلس شورای ملی (۱۶ مرداد)؛ مخالفت مجلس سنا با عفو خلیل طهماسبی (۲۵ مهر)؛ تصویب قطع روابط سیاسی ایران با انگلیس در هیئت وزیران (۳۰ مهر)؛ ابلاغ طرح قانونی آزادی خلیل طهماسبی از زندان به دولت و آزادی او (۱۳ و ۲۴ مهر)؛ موافقت آیت‌الله کاشانی با تمدید اختیارات مصدق (۲۸ دی)؛ تصویب لایحه تمدید اختیارات مصدق به مدت یک سال در مجلس شورای ملی (۲۹ دی)؛ نامه شدیدالحن کاشانی به مصدق در انتقاد از مشی سیاسی نخست‌وزیر (۳۰ دی)؛ تسلیم پیشنهاد جدید آمریکا و انگلیس در مورد نفت به مصدق توسط سفیر آمریکا در ایران (۱ اسفند)؛ مخالفت مردم با سفر شاه به خارج به دعوت آیت‌الله کاشانی و انصراف شاه از سفر (۹ اسفند)؛ حمله تظاهرکنندگان و عده‌ای از افسران بازنشسته به مصدق به قصد کشتن او و تحصن او در مجلس (۹ اسفند)
۱۳۳۲	اعلام قتل سرتیپ افشارطوس رئیس شهربانی کل کشور توسط تعدادی از افسران بازنشسته (۱۲ فروردین)؛ درگیری نمایندگان موافق و مخالف دولت در مجلس شورای ملی (۷ خرداد)؛ انتخاب عبدالله معظمی به ریاست مجلس شورای ملی (۱۰ تیر)؛ ورود مخفیانه اشرف پهلوی به تهران و رساندن پیام آمریکا و انگلیس به شاه در مورد کودتا علیه دولت مصدق (۳ مرداد)؛ ورود ژنرال شوارتسکف آمریکایی به تهران (۴ مرداد)؛ برگزاری همه‌پرسی انحلال مجلس شورای ملی در تهران و شهرستان‌ها و حصول رأی انحلال مجلس (۱۲ و ۱۹ مرداد)؛ بازداشت عده‌ای از مخالفان مصدق (۲۰ مرداد)؛ صدور فرامین شاه در مورد عزل مصدق از نخست‌وزیری و انتصاب فضل‌الله زاهدی به نخست‌وزیری (۲۲ مرداد)؛ تشکیل جلسه تعدادی از افسران برای براندازی دولت مصدق (۲۴ مرداد)؛ بازداشت سرهنگ نعمت‌الله نصیری هنگام تسلیم فرمان عزل مصدق از نخست‌وزیری به دستور مصدق (۲ بامداد ۲۵ مرداد)؛ صدور اعلامیه دولت در مورد خنثی شدن کودتا (۲۵ مرداد)؛ فرار شاه به بغداد و سپس رم (۲۵ و ۲۶ مرداد)؛ صدور اعلامیه انحلال مجلس از سوی مصدق (۲۵ مرداد)؛ هشدار آیت‌الله کاشانی به مصدق در مورد حتمی بودن وقوع کودتا توسط فضل‌الله زاهدی و بی‌اعتنایی مصدق به این هشدار (۲۷ مرداد)؛ وقوع تظاهرات در تهران و سرپیچی نظامیان از فرمان نخست‌وزیر، درگیری و زد و خورد بین هواداران شاه و طرفداران مصدق در تهران، حرکت تانک‌ها و کامیون‌های نظامی در طرفداری از شاه در خیابان‌های تهران، تصرف اداره رادیو توسط کودتاجیان و خواندن فرمان نخست‌وزیری زاهدی از رادیو، حمله عوامل کودتا به خانه مصدق، مراجعه مصدق به شهربانی و تسلیم شدن او به پلیس (۲۸ مرداد)

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق و شیوه اجرا : این فعالیت بدین منظور طراحی شده است که با معطوف کردن توجه دانش‌آموزان به زمینه‌های تاریخی اهمیت یافتن نفت به عنوان یکی از منابع مهم تأمین انرژی در دوران پس از انقلاب صنعتی، در خصوص تأثیر این منبع ارزشمند انرژی بر سرنوشت تاریخ معاصر ایران، به عنوان سرزمینی که دارنده منابع عظیم نفت و گاز است، بحث و گفت‌وگو کنند.

برای حصول به نتیجه مطلوب، جریان مباحثه کلاس را به شکل منظم و منطقی هدایت و مدیریت کنید. مثلاً برای شروع بحث، این پرسش را مطرح سازید که چرا : در تاریخ معاصر نفت اهمیت اساسی یافت و اروپاییان، تلاش گسترده‌ای را برای شناسایی، کشف و استخراج نفت در مناطق مختلف جهان آغاز کردند؟ توجه دانش‌آموزان و جریان گفت‌وگوی آنان را روی پیامدهای انقلاب صنعتی و نیاز مبرم صنایع ماشینی رو به رشد اروپا به منابع انرژی و سوخت متمرکز کنید. سپس از آنان بپرسید : چرا کشف منابع نفت در ایران در ابتدای قرن بیستم میلادی سیاست داخلی و خارجی کشور ما را تحت تأثیر قرار داد؟ و از آنان بخواهید که مصداق‌ها و موردهایی را از این تأثیرات به ویژه در جریان دو جنگ جهانی بیان کنند.

فعالیت ۲

منطق و روش اجرا : متن و مفاد قراردادها و امتیازنامه‌ها، مأخذ سودمندی برای کاوش و تحلیل تاریخی محسوب می‌شوند. برای انجام این فعالیت، ابتدا با بیان شرایط اساسی واگذاری امتیاز نفت ایران به شرکت نفت انگلیس و ایران بر پایه قرارداد نفتی ۱۹۳۳م/۱۳۱۲ش، به دانش‌آموزان توضیح دهید که هدف از انعقاد قرارداد الحاقی گس-گلشائیان، ایجاد تغییراتی در قرارداد نفتی ۱۳۱۲ش، به منظور تأمین منافع ایران بود. سپس مفاد قرارداد الحاقی را که در ملحقات این کتاب درج شده است، در اختیار آنان قرار دهید تا به صورت گروهی مطالعه کنند و به پرسش فعالیت پاسخ دهند.

فعالیت ۳

منطق و روش اجرا : در فعالیت ۳، بخشی از متن سخنرانی دکتر مصدق، نخست‌وزیر وقت ایران در جلسه شورای امنیت سازمان ملل متحد در دفاع از حقوق ملت ایران برای ملی کردن صنعت نفت و خلع ید از شرکت نفت ایران و انگلیس طرح شده است. این فعالیت افزون بر

جنبه دانش افزایی و مستندسازی متن کتاب درسی، موجب تقویت غرور ملی و بالا رفتن روحیه وطن دوستی در دانش آموزان می شود.

فعالیت ۴

منطق و روش اجرا : در این فعالیت دیدگاه یکی از پژوهشگران برجسته تاریخ معاصر ایران، در خصوص اتحاد انگلستان و آمریکا در برابر نهضت ملی شدن نفت و همکاری آن دو کشور برای کودتا علیه دولت برآمده از آن نهضت، در معرض قضاوت دانش آموزان قرار گرفته است. در چنین فعالیت هایی تلاش کنید که دیدگاه های مخالف یا معارض با دیدگاه مطرح شده در فعالیت را نیز عرضه کنید تا دانش آموزان تشویق و ترغیب شوند، در موافقت یا مخالفت با آن اظهار نظر کنند.

ضمائم و ملحقات

۱- قرارداد داری

این قرارداد ما بین دولت اعلی حضرت شاهنشاهی از یک طرف و ویلیام ناکس داری از طرف دیگر موافق این امتیازنامه تفصیل ذیل مقرر شده است :

فصل اول : دولت شاهنشاهی ایران به موجب این امتیازنامه اجازه مخصوص برای شناسایی و پیدا کردن و استخراج و بسط دادن و حاضر کردن برای تجارت و نقل و فروش محصولات ذیل که عبارت از گاز طبیعی و نفت و قیر و موم طبیعی باشد، در سراسر ممالک ایران به مدت شصت سال از تاریخ امروز اعطا می نماید.

فصل دوم : صاحب این امتیاز دارای حق انحصاری کشیدن لوله از سرچشمه های نفت و قیر و غیره تا خلیج فارس و همچنین احداث شعبات لازم برای لوله های فوق به جهت توزیع و تقسیم نفت به جاهای دیگر خواهد بود و نیز حق بنای چاه های نفت و حوض ها و محل تلمبه و تأسیسات ذخیره و تقسیم و تأسیس کارخانه و غیره از هر چه که لازم باشد خواهد داشت.

فصل سوم : دولت ایران اراضی بایر خود را در جایی که مهندسین صاحب امتیاز برای بنا و تأسیساتی که در فصل قبل ذکر شده لازم بدانند، مجاناً به صاحب امتیاز واگذار خواهد کرد و اگر آن اراضی دایر باشند، صاحب امتیاز باید آنها را از دولت به قیمتی عادلانه خریداری نماید. همچنین

دولت ایران به صاحب امتیاز حق می‌دهد که اراضی و املاک مورد نیاز را به جهت اجرای این امتیاز از صاحبان ملک با رضایت آنها و با قیمت عادلانه، خریداری کند.

اماکن مقدسه و جمیع متعلقات آنها در دایره‌ای که دویست ذرع شعاع آن باشد، از این فصل مجزا و مستثنا هستند.

فصل چهارم : چون معادن نفت شوشتر و قصرشیرین و دالکی بندر بوشهر که در حال حاضر در حال بهره‌برداری هستند، و مبلغ دوهزار تومان درآمد دارند، مقرر شد که آنها را نیز دولت به موجب فصل اول به صاحب امتیاز واگذار نماید، مشروط بر اینکه علاوه بر شانزده درصد مذکور در فصل دهم که باید به دولت ایران پرداخت شود، صاحب امتیاز همه ساله دوهزار تومان درآمد معادن مذکور را نیز به دولت ایران پرداخت کند.

فصل پنجم : نقشه‌کشی و کار گذاشتن لوله‌ها بر عهده مهندسين صاحب امتیاز و یا خود او خواهد بود.

فصل ششم : این امتیاز شامل ولایات آذربایجان و گیلان و مازندران و خراسان و استرآباد نخواهد بود، به شرطی که دولت ایران به هیچ‌کس اجازه ندهد که لوله‌های نفت به طرف رودخانه‌ها و سواحل جنوبی ایران تأسیس نمایند.

فصل هفتم : تمامی اراضی که به صاحب امتیاز واگذار شده و همچنین اراضی که به موجب فصل سوم به تملک صاحب امتیاز در خواهد آمد و همچنین تمام محصولات آنها که به خارج از ایران حمل شود، از هر نوع مالیات و عوارض در مدت این امتیازنامه معاف خواهد بود و تمام اسباب و آلات مورد نیاز برای شناسایی و کشف و استخراج معادن و بسط آنها و همچنین برای تأسیس لوله‌ها در وقت ورود به ایران از حقوق گمرکی معاف خواهند بود.

فصل هشتم : صاحب امتیازنامه مکلف است که بدون تعلل و تأخیر به خرج خود یک یا چند نفر را از اهل خبره به ایران به جهت تفتیش صفحاتی که صاحب امتیاز احتمال وجود معادن مزبوره را در آنها می‌برد، بفرستد.

فصل نهم : دولت ایران به صاحب امتیاز اجازه می‌دهد که یک یا چند شرکت برای بهره‌برداری تأسیس نماید. اسامی و نظام‌نامه و سرمایه آن شرکت به توسط صاحب امتیاز معین خواهد شد،

مشروط بر اینکه در ایجاد هر شرکتی صاحب امتیاز تأسیس آن را رسماً به توسط کمیسر به دولت اطلاع بدهد و نظام‌نامه آن شرکت را با تعیین محلی که شرکت مزبور باید در آنجا کار کند به دولت اظهار دارد و مدیرهای شرکت‌ها نیز به توسط او انتخاب خواهند شد. این شرکت یا شرکت‌ها تمام حقوق صاحب امتیاز را خواهند داشت، ولی از طرف دیگر آنها باید تمام تعهدات و مسئولیت صاحب امتیاز را نیز در عهده خود گیرند.

فصل دهم : بین صاحب امتیاز از یک طرف و شرکتی که تأسیس می‌کند از طرف دیگر، قرار داده خواهد شد که یک ماه بعد از تاریخ تأسیس رسمی شرکت اول، صاحب امتیاز مکلف است مبلغ بیست هزار لیره انگلیسی نقداً و بیست هزار لیره دیگر سهام پرداخته شده به دولت ایران بدهد. علاوه بر آن، شرکت و تمام شرکت‌هایی که تأسیس خواهند شد، مکلف خواهند بود که از درآمد خالص سالیانه خود شانزده درصد به دولت ایران سال به سال پرداخت نمایند.

فصل یازدهم : دولت علیه مختار است که یک نفر کمیسر معین نماید که آن کمیسر طرف شور صاحب امتیاز و مدیر آن شرکت‌ها خواهد بود و محض خیر این تأسیس هرگونه اطلاعات مفید داشته باشد...

فصل دوازدهم : کارگرانی که در تأسیسات فوق کار می‌کنند باید رعیت شاهنشاه ایران باشند؛ به استثنای اجزای علمی از قبیل مدیر و مهندس و عماق و مباشرین.

فصل سیزدهم : در تمام جاهایی که در حال حاضر اهالی محلی از نفت آنجا استفاده می‌کنند، شرکت باید مجاناً همین مقدار نفت را که اهالی تاکنون جمع می‌کردند، به آنها بدهد.

...

فصل شانزدهم : اگر در مدت دو سال از تاریخ این امتیاز نامه صاحب امتیاز نتواند شرکت اولی مذکوره در فصل هشتم را تأسیس نماید، این امتیاز از درجه اعتبار به کلی ساقط است.

فصل هفدهم : در صورتی که ما بین طرفین متعاهدین منازعه و اختلافی در تأویل و ترجمه این امتیاز نامه و کذا لک در باب حقوق و مسئولیت طرفین مشاجره اتفاق افتد حل مشکل و مسئله در تهران به دو حکم رجوع خواهد شد و آن دو حکم به توسط طرفین معین خواهند شد و نیز آن دو حکم قبل از مبادرت به مراغه حکم ثالث را معین خواهند کرد. حکم آن دو حکم و یا در صورتی که حکمین مزبورین متفق نشوند، حکم حکم ثالث قطعی خواهد بود.

...

۲- قرارداد نفتی ۱۹۳۳

که در تاریخ ۷ خرداد ۱۳۱۲ بین شرکت سابق نفت و دولت ایران منعقد شد. مقدمه: به قصد برقرار کردن امتیاز جدیدی به جای امتیازی که در تاریخ ۱۹۰۱ به ویلیام ناکس داریسی داده شده بود این امتیاز را دولت ایران اعطا و کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود آن را قبول می‌نماید.

تعاریفات: بعضی اصطلاحات مستعمله در این قرارداد، قطع نظر از هر معنی دیگری که ممکن است در حال یا در آتیه در موارد دیگر داشته باشد، در این قرارداد مطابق تعاریفات زیر معنی خواهد شد. دولت: یعنی دولت شاهنشاهی ایران.

کمپانی: یعنی شرکت نفت انگلیس و ایران محدود و تمام شرکت‌های تابعه آن. شرکت نفت انگلیس و ایران محدود: یعنی شرکت نفت انگلیس و ایران محدود یا هر شخص حقوقی دیگری که با تصویب دولت ایران مطابق ماده ۲۶ این امتیاز بدو منتقل شود. شرکت تابعه: یعنی هر شرکتی که در آن کمپانی حق تعیین بیش از نصف مدیران مستقیماً یا غیر مستقیم داشته باشند و یا آنکه کمپانی در آن شرکت به‌طور مستقیم و یا غیر مستقیم مالک یک مقداری سهام باشد که بیش از پنجاه درصد حق رأی در مجمع عمومی شرکت مزبور را برای کمپانی تضمین نمایند. نفت: یعنی روغن نفت خام و گازهای طبیعی و قیرها (آسفالت‌ها) و موم‌های طبیعی و تمام مشتقات دیگری که یا از مواد مذکور حاصل می‌شود و یا به‌وسیله اختلاط و امتزاج این مواد به مواد دیگری به دست می‌آید.

عملیات کمپانی در ایران: یعنی تمام عملیات صنعتی و تجاری و فنی که کمپانی منحصرأً برای اجرای این امتیاز انجام می‌دهد.

ماده اول: دولت بر طبق مقررات این امتیاز حق مانع‌لغیر تفحص و استخراج نفت را در حدود حوزه امتیاز به کمپانی اعطا می‌کند و همچنین حق انحصاری تصفیه و هر نوع عملی را در نفتی که خود تحصیل کرده و تهیه آن برای تجارت خواهد داشت و همچنین دولت در تمام وسعت خاک ایران به کمپانی حق غیر انحصاری حمل و نقل نفت و تصفیه و هر نوع عملی در آن و تهیه آن برای تجارت و همچنین فروش آن در ایران و صادر کردن آن را اعطا می‌نماید.

ماده دوم

الف) حدود حوزه امتیاز تا تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۳۸ عبارت خواهد بود از حوزه‌ای که واقع است در جنوب خط بنفشی که در روی نقشه‌ای که طرفین امضا کرده و منضم به قرارداد است، رسم شده است.

ب) کمپانی باید منتهی تا ۳۱ دسامبر ۱۹۳۸ در حوزه مذکور در فوق یک یا چندین قطعه زمین را به هر شکل و وسعتی و در هر نقطه که مقتضی می‌داند، انتخاب نماید.

مجموع سطح یک یا چند قطعه که انتخاب شده باشد، نباید از یکصد هزار میل مربع انگلیسی (۱۰۰,۰۰۰ میل مربع) تجاوز نماید. هر میل ساده مطابق است با یک هزار و ششصد و نه متر. کمپانی در تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۳۸ یا قبل از آن یک قطعه یا قطعاتی را که به طریق فوق انتخاب کرده، کتباً به دولت اطلاع خواهد داد. به هر اطلاع‌نامه نقشه‌ها و اطلاعات لازمه برای تشخیص و تحدید قطعه و یا قطعات منتخبه از طرف کمپانی ضمیمه خواهد شد.

ج) بعد از تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۳۸ کمپانی دیگر حق نفحص و استخراج نفت را جز در قطعه یا قطعاتی که مطابق (paragraph) ب) فوق انتخاب کرده است، نخواهد داشت و حوزه امتیاز بعد از این تاریخ عبارت خواهد بود از قطعه یا قطعاتی که بدین طریق انتخاب گردیده و از انتخاب آنها نیز به ترتیب مذکور در فوق به دولت اطلاع داده شده باشد.

...

ماده پنجم: عملیات کمپانی در ایران به طریق زیر محدود می‌شود:

۱) ساختمان هر خط آهن و هر بندر جدیدی موقوف به حصول موافقت قبلی بین دولت و کمپانی خواهد بود.

۲) اگر کمپانی توسعه ارتباط تلفونی و تلگرافی و تلگراف بی سیم و هواپیمایی فعلی خود را در نظر داشته باشد، قبل از تحصیل اجازه دولت در این خصوص اقدامی نمی‌تواند بکند.

اگر دولت برای دفاع ملی یا در موقع پیشامدهای فوق‌العاده دیگری احتیاج به وسائط نقلیه و وسائل ارتباطیه کمپانی پیدا کند، تعهد می‌نماید حتی‌الامکان کمتر موجب تضییع عملیات کمپانی بشود و نیز خساراتی را که از این حیث متوجه کمپانی می‌گردد، به طور حقانیت جبران نماید.

ماده ششم :

...

ج) بدون تحصیل هیچ گونه جوازی و بدون پرداخت هیچ نوع حقوق گمرکی و مالیات و عوارض به دولت و ادارات محلی کمپانی حق خواهد داشت آنچه را که منحصرأً برای عملیات خود در ایران لازم دارد وارد نماید.

د) صادرات نفتی از پرداخت حقوق گمرکی و هر نوع مالیات و عوارض به دولت و ادارات محلی معاف خواهد بود.

ماده هفتم

الف) کمپانی و مستخدمینش از حمایت قانونی دولت بهره مند خواهند بود.

ب) دولت در حدود قوانین و مقررات مملکتی همه نوع تسهیلات ممکنه را برای عملیات کمپانی مبدول خواهد داشت.

...

ماده هشتم : کمپانی ملزم نخواهد شد که هیچ قسمتی از وجوه خود و مخصوصاً عواید حاصله از فروش صادرات خود را به پول ایرانی تبدیل نماید.

ماده نهم : کمپانی فوراً تدارکات خود را خواهد دید که به وسیله یک کمپانی فرعی استخراج نفت ایالت کرمانشاه را شروع و در محل تصفیه نماید.

ماده دهم

■ مبالغی که بر حسب این قرارداد از طرف کمپانی باید به دولت تأدیه شود (علاوه بر مبالغی که در موارد دیگر پیش بینی شده)، به شرح زیر تعیین می گردد :

الف) حق الامتیاز سالیانه که از اول ژانویه ۱۹۳۳ شروع می شود، به مبلغ چهار شلینگ برای هر تن نفتی که برای مصرف داخلی در ایران به فروش برسد و یا از ایران صادر شود.

ب) پرداخت مبلغی معادل با بیست درصد آنچه اضافه بر ۶۷۱/۲۵۰ لیره سهام عادی کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود توزیع می گردد؛ خواه این توزیع سهم منافع (dividende) یکی از سنوات بوده یا از وجوه ذخیره که اضافه بر ذخائری که در ۳۱ دسامبر ۱۹۳۲ به موجب دفاتر خود موجود داشته، باشد.

ج) مجموع مبالغی که برای هر سال مسیحی بر حسب جزءهای (الف) و (ب) از طرف کمپانی به دولت ایران تأدیه می‌شود نباید هرگز از هفتصد و پنجاه هزار لیره استرلینگ ($750/000$ لیره استرلینگ) کمتر باشد.

۲) تأدیه وجوه مذکور در این ماده از طرف کمپانی به طریق زیر به عمل خواهد آمد :

الف) ۳۱ مارس و ۳۰ ژوئن و ۳۰ سپتامبر و ۳۱ دسامبر هر سال هر دفعه مبلغ یکصد و هشتاد و هفت هزار و پانصد لیره استرلینگ (تأدیه مربوط به ۳۱ مارس ۱۹۳۳ فوراً پس از تصویب این قرارداد به عمل خواهد آمد)

ب) در تاریخ بیست و هشتم فوریه ۱۹۳۴ و من بعد در همین تاریخ در هر سال حق الامتیاز مربوط به سال قبل بابت هر تن نفت بر حسب جزء (۱ الف) پس از وضع مبلغ هفتصد و پنجاه هزار لیره استرلینگ که مطابق جزء (۲ الف) قبلاً تأدیه گردیده است.

ج) مبالغ لازم التأدیه به دولت بر حسب جزء (۱ ب) این ماده در موقع تقسیم منافع به سهام عادی پرداخته خواهد شد.

۳) در موقع انقضای این امتیاز و همچنین در صورت ترک آن از طرف کمپانی، مطابق ماده (۲۵) کمپانی مبلغی مساوی بیست درصد (20%) از بابت های زیر را به دولت ایران تأدیه خواهد کرد.

الف) از تفاضل بین مبالغ کل ذخائری (general reserve) که کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود در تاریخ انقضا و یا ترک امتیاز موجود خواهد داشت و مبالغ ذخائری که کمپانی مذکور در تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۳۲ موجود داشته است.

ب) از تفاضل بین مبالغ موجودی که از طرف کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود در تاریخ انقضا و یا ترک امتیاز به حساب منقول می‌شود و موجودی‌هایی که در تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۳۲ از طرف کمپانی مزبور به حساب منقول گردیده است.

پرداخت وجوه لازم التأدیه به دولت بر حسب این جزو، یک ماه از تاریخ تشکیل مجمع عمومی کمپانی که پس از انقضا یا ترک امتیاز تشکیل می‌شود، انجام خواهد گرفت.

۴) دولت حق خواهد داشت که محاسبات مربوط به جزو (۱ الف) را که منتهی تا ۲۸ فوریه هر سال بابت سال گذشته فرستاده می‌شود، تفتیش و رسیدگی نماید.

۵) برای جلوگیری از امکان توجه ضرر به دولت در موقع ترقی و تنزل قیمت پول انگلیس، طرفین به شرح زیر توافق حاصل نمودند :

الف) هرگاه موقعی قیمت طلا در لندن از شش لیره استرلینگ (۶ لیره استرلینگ) در مقابل یک

اونس تروی (ounce troy) تجاوز نماید، برای هر پنی (penny) که علاوه بر شش لیره استرلینگ در مقابل یک اونس تروی (ounce troy) در روز پرداخت قیمت طلا ترقی نماید، بر کلیهٔ مبالغ لازم التادیه به دولت از طرف کمپانی به موجب این قرارداد (به استثنای مبالغی که بر حسب جزوهای (۱ ب) و (۲ الف و ب) این ماده و جزو (۱ الف) از مادهٔ ۲۳ باید به دولت برسد) به میزان یک، هزار و چهارصد و چهل ۱/۱۴۴۰ مبالغ مزبوره افزوده خواهد گردید.

(ب) هر گاه موقعی دولت تصور کرد به اینکه دیگر طلا مبنای عمومی قیمت‌ها و معاملات نیست و طریق تأدیه‌های مذکور در فوق تضمینی را که منظور طرفین است برای دولت فراهم نمی‌نماید، طرفین موافقت می‌نمایند که وضعیت تضمین مزبور را تغییر دهند و در صورت عدم حصول موافقت، قضیه مطابق مادهٔ ۲۲ به حکمیت ارجاع خواهد شد و شرایطی را که باید جانشین تضمین مذکور گردد، معین و تاریخ اجرای آن را نیز معلوم خواهند نمود.

۶ هرگاه در پرداخت مبالغ لازم التادیه به دولت مطابق تاریخ‌های مقرر در این قرارداد اتفاقاً از ناحیهٔ کمپانی تأخیر به عمل آید، برای مدت تأخیر از قرار پنج درصد (۵٪) در سال فرع وجوه مزبوره را کمپانی خواهد پرداخت.

مادهٔ یازدهم

۱ کمپانی برای مدت سی سال اول عملیات خود در ایران، از پرداخت هر گونه مالیاتی که به نفع دولت و ادارات محلی فعلاً برقرار و یا در آتیه وضع می‌شود، معاف خواهد بود و در عوض مبالغ زیر را به دولت تأدیه خواهد نمود :

(الف) در مدت پانزده سال اول این قرارداد به تاریخ ۲۸ فوریه هر سال و برای اولین مرتبه در ۲۸ فوریه ۱۹۳۴، نه پنس بابت هر تن از شش میلیون تن (۶/۰۰۰/۰۰۰ تن) نفتی که بابت سنه گذشته مسیحی مشمول حق الامتیاز مذکور در جزو (۱ الف) از مادهٔ (۱۰) می‌گردد و شش پنس بابت هر تن نفت اضافه بر رقم شش میلیون تن مذکور در فوق تأدیه خواهد نمود.

(ب) کمپانی تأمین می‌کند، مبالغی را که بر طبق جزوهای فوق‌الذکر تأدیه می‌نماید هیچ وقت از مبلغ دویست و بیست و پنج هزار لیره استرلینگ (۲۲۵/۰۰۰ لیره استرلینگ) کمتر نباشد.

(ج) در مدت پانزده سال بعد، یک شلینگ بابت هر تن از شش میلیون تن (۶/۰۰۰/۰۰۰ تن) نفتی که بابت سنه گذشته مسیحی مشمول حق الامتیاز مذکور در جزو (۱ الف) از مادهٔ (۱۰) می‌گردد و نه پنس بابت هر تن نفت اضافه بر رقم شش میلیون تن مذکور در فوق تأدیه خواهد نمود.

د) کمپانی تضمین می‌کند مبالغی را که بر طبق جزو (ج) ما قبل تأدیه می‌نماید، هیچ وقت از سیصد هزار لیره استرلینگ (۳۰۰/۰۰۰ استرلینگ) کمتر نباشد.

۲ قبل از سنه ۱۹۶۳، راجع به میزان مبالغی که کمپانی در ازای معافیت کامل عملیات خود در ایران از پرداخت هر گونه مالیاتی به نفع دولت و یا ادارات محلی در مدت سی سال دوم که منتهی به سنه ۱۹۹۳ می‌شود باید بپردازد، طرفین توافق نظر حاصل خواهد نمود.

ماده چهاردهم

الف) دولت به میل خود در هر موقع مناسبی حق خواهد داشت امر به تفتیش عملیات فنی کمپانی در ایران نموده و برای اجرای این مقصود از اهل خبره و متخصصین فنی مأمورین بگمارد.

ب) کمپانی تمام مدارک و اسناد مربوط به اطلاعات علمی و فنی و تمام مؤسسات و وسائل و آلات اندازه گرفتن استخراج نفت را در دست مأمورین خبره و متخصصین دولت خواهد گذارد و علاوه مأمورین مزبور، در تمام ادارات کمپانی و در تمام خاک ایران حق تحصیل هر گونه اطلاعاتی را خواهند داشت.

ماده پانزدهم: دولت حق تعیین یک نفر نماینده را خواهد داشت و نماینده مزبور (مأمور دولت شاهنشاهی) نامیده شده و اختیارات زیر را خواهد داشت:

- ۱ اطلاعاتی را که در حدود حق صاحبان سهام کمپانی است، از کمپانی تحصیل نماید.
  - ۲ در تمام جلسات هیئت مدیره و کمیته‌های آن و در تمام جلسات مجمع عمومی که برای مذاکره در مسائل راجع به روابط دولت و کمپانی تشکیل شده باشد، حضور به هم رساند.
  - ۳ کمیته‌ای را که کمپانی به قصد توزیع اعتبار مذکور در ماده (۱۶) و برای نظارت در تحصیل ایرانیان در لندن تشکیل می‌دهد، به عنوان رسمی و با حق رأی قاطع ریاست نماید.
  - ۴ تقاضا نماید که جلسات مخصوص هیئت مدیره هر وقت که لازم بداند برای مذاکره در مسائلی که دولت پیشنهاد می‌نماید، تشکیل گردد. جلسات مزبوره در مدت پانزده روز بعد از وصول تقاضای کتبی به منشی کمپانی تشکیل خواهد شد.
- کمپانی بابت حقوق و سایر مخارج نماینده مزبور سالیانه دو هزار لیره استرلینگ به دولت خواهد پرداخت.

دولت کتباً کمپانی را از تعیین نماینده مزبور و یا جانشین او مطلع خواهد ساخت.

ماده شانزدهم

۱ طرفین تصدیق دارند و قبول می نمایند که اصلی که مدار اجرای این قرارداد می باشد آن است که در منافع طرفین حفظ حد اعلای منتج بودن و صرفه جویی در اداره و عملیات کمپانی در ایران ضرورت عالی دارد.

۲ مسلم است که کمپانی صنعتگران و مستخدمین فنی و تجاری خود را به اندازه ای که اشخاص ذی صلاحیت و با تجربه در ایران یافت شود، از اتباع ایران انتخاب خواهد کرد و آن نیز مسلم است که مستخدمین غیر فنی کمپانی منحصرأ از اتباع ایران خواهند بود.

۳ طرفین موافقت می نمایند در اینکه طرح عمومی مطالعه و تهیه نمایند که بر طبق آن هر سال و مرتباً مستخدمین غیر ایرانی را تقلیل داده و به جای آنها به طور تصاعدی در کوتاه ترین مدت ممکن از اتباع ایرانی بگمارند.

۴ کمپانی سالیانه مبلغ ده هزار لیره استرلینگ برای اینکه اتباع ایران در انگلستان علوم و فنون مربوط به صنعت نفت را فرا گیرند تخصیص خواهد داد. اعتبار مذکور به وسیله یک کمیته که مطابق ماده ۱۵ تشکیل می شود، به مصرف خواهد رسید.

...

ماده نوزدهم : کمپانی برای احتیاجات داخلی ایران و از آن جمله احتیاجات دولت بنزین (motor spirit) و نفت لامپ (kerosene) و مازوت (fuel oil) که از نفت ایران حاصل می شود، بر اساس زیر خواهد فروخت :

الف) در اول ژوئن هر سال کمپانی معدل قیمت های (فوب) رومانی را راجع به بنزین و نفت لامپ و مازوت و معدل قیمت های (فوب) خلیج مکزیک را راجع به هر یک از مواد مذکوره نسبت به مدت دوازده ماه گذشته تا تاریخ ۳۰ آوریل معین خواهد کرد. نازل ترین معدل های مذکور اختیار و «اساس قیمت ها» برای سالی که از اول ژوئن شروع می گردد، قرار داده می شود.

قیمت های اساسی به منزله قیمت در تصفیه خانه تلقی می گردد.

ب) کمپانی بنزین و نفت لامپ و مازوت را به ترتیب زیر خواهد فروخت :

۱ به دولت برای احتیاجات اختصاصی خودش ولی نه برای فروش به دیگران، مطابق «قیمت های اساسی» مذکور در جزو (الف) فوق با تخفیف بیست و پنج درصد (۲۵٪).

۲ به سایر مصرف کنندگان مطابق همان (قیمت‌های اساسی) و با تخفیف ده درصد (۱۰٪).

ج) کمپانی حق دارد که به قیمت‌های اساسی مذکور در جزء (الف) مخارج حقیقی حمل و نقل و توزیع و فروش و همچنین مالیات و عوارض موضوعه بر محصولات مزبور را بیفزاید.

د) دولت صادر کردن محصولات نفتی را که مطابق مقررات فوق کمپانی فروخته است، قدغن خواهد کرد.

...

ماده بیست و یکم: طرفین متعاهدین اعلام می‌دارند که اجرای این قرارداد مبنی بر اصول متقابل حسن نیت و صداقت و تفسیر معقول و متناسب این قرارداد باشد.

کمپانی صریحاً تعهد می‌نماید که در هر وقت و در هر موقع حقوق و امتیازات و منافع دولت را در نظر داشته و اقدام به هیچ عملی و یا خودداری از عملی که موجب زیان دولت باشد ننماید.

این امتیاز را دولت لغو نخواهد کرد و مفاد مقررات آن در آتیه به وسیله هیچ قانون عمومی و خصوصی و یا هیچ یک از دستورات و نظامات اداری و یا عملیات مقامات اجرائیه قابل تغییر نخواهد بود.

...

ماده بیست و دوم

الف) هر قبیل از اختلافات حاصله بین طرفین و مخصوصاً اختلافات ناشی از تعبیر مدلول این امتیازنامه و حقوق و مسئولیت‌های مقرر در آن و همچنین هر اختلاف نظر در مواردی که به موجب این امتیازنامه محتاج به توافق نظر طرفین است، به طریق حکمیت قطع و فصل خواهد شد.

ب) طرفی که تقاضای حکمیت می‌کند، باید تقاضای خود را به طرف دیگر کتباً ابلاغ نماید. طرفین هر یک، یک حکم معین نموده و حکمین قبل از شروع به حکمیت، یک حکم ثالثی انتخاب خواهند کرد - هرگاه حکمین نتوانند در ظرف دو ماه نسبت به تعیین حکم ثالث توافق نظر حاصل نمایند، حکم مزبور را به تقاضای یکی از طرفین، رئیس دیوان داوری دائمی بین المللی تعیین خواهد نمود - چنانچه رئیس دیوان داوری دائمی بین المللی از حیث ملیت و تابعیت مطابق جزو (ج) حائز شرایط لازم برای تعیین حکم ثالث نباشد، حکم ثالث به وسیله نایب رئیس دیوان مزبور معین خواهد شد.

ج) حکم ثالث باید از ملت ایران یا انگلیس نباشد و به علاوه ارتباط نزدیک نیز نه با ایران و نه با انگلیس از حیث تعلق به یکی از مستملکات یا ممالک تحت الحمایه و یا مستعمرات و ممالک تحت

قیمومیت و ممالکی که به وسیله یکی از مملکتین مذکور در فوق اداره و یا اشغال شده و یا مثل اینکه در خدمت یکی از ممالک مزبوره بوده و یا می باشد، نداشته باشد.

(د) اگر یکی از طرفین شصت روز بعد از وصول تقاضای حکمیت طرف مقابل حکم خود را معین نکرد و یا تعیین آن را به طرف دیگر ابلاغ ننماید، طرف مزبور حق خواهد داشت که از رئیس دیوان داوری دائمی بین المللی (یا از نائب رئیس در موردی که مطابق قسمت اخیر جزو (ب) پیش بینی گردید) تقاضا نماید که یک حکم منفرد ذی صلاحیت مطابق مقررات مذکور در فوق تعیین کند و در این صورت اختلاف موجود به وسیله حکم منفرد مزبور قطع و فصل خواهد گردید.

(ه) اصول محاکمات در حکمیت مطابق همان اصولی خواهد بود که در موقع حکمیت در دیوان داوری دائمی بین المللی معمول و مجری است.

وقت و محل حکمیت را بر حسب مورد، حکم ثالث یا حکم منفرد مذکور در جزو (د) معین خواهد کرد.

(و) حکم حکمیت مستند بر اصول قضایی مذکور در ماده ۲۸ اساسنامه دیوان داوری دائمی بین المللی بوده و قابل تجدید نظر نخواهد بود.

(ز) مخارج حکمیت به نحوی که در رأی حکمیت معین می شود، تأدیه خواهد گردید.

ماده بیست و سوم

۱ از برای تصفیه کلی تمام دعاوی گذشته دولت از هر قبیل تا تاریخ اجرای این قرارداد (به استثنای آنچه مربوط به مالیات های ایران است)، کمپانی به شرح زیر اقدام می کند :

الف) به فاصله سی روز از تاریخ مذکور مبلغ یک میلیون لیره استرلینگ (۱/۰۰۰/۰۰۰ لیره استرلینگ) خواهد پرداخت و به علاوه.

ب) بمبالغ لازم التأدیه به دولت را بابت عمل کرد سنوات ۱۹۳۱ و ۱۹۳۲ بر مبنای مذکوره در ماده ۱۰ این قرارداد، نه مطابق اساس امتیاز داری پس از وضع دویست هزار لیره استرلینگ (۲۰۰/۰۰۰ لیره استرلینگ) که به رسم مساعده در ظرف سنه ۱۹۳۲ بابت حق الامتیاز پرداخته و یکصد و سیزده هزار و چهار صد و سه لیره و سه شلینگ و ده پنس که به اختیار دولت قبلاً ودیعه گذارده شده، تصفیه و تأدیه خواهد کرد.

۲ در همان مدت مذکور در فوق، در مقابل دعاوی دولت بابت مالیات گذشته از تاریخ ۲۱ مارس ۱۹۳۰ الی ۳۱ دسامبر ۱۹۳۲، کمپانی مبلغی بر حسب مبنای مذکور در جزو (الف) از بند (۱) ماده ۱۱ محاسبه و بدون رعایت تضمین مذکور در جزو (ب) از بند مزبور به دولت تأدیه خواهد نمود.

ماده بیست و چهارم: هر گاه به مناسبت الغای امتیاز داری نسبت به قراردادهای اجاره که قبل از اول دسامبر ۱۹۳۲ تا اندازه‌ای که امتیاز مزبور اجازه می‌داده است منعقد گردیده، اختلافاتی بین کمپانی و افراد تولید گردد، اختلافات مزبوره مطابق قواعد تفسیریه زیر فیصله خواهد یافت:

الف) اگر قرارداد بر حسب مدلول خود در آخر امتیاز داری باید خاتمه بیابد، تا تاریخ ۲۸ مه ۱۹۶۱ با وجود الغای امتیاز مزبور، به اعتبار خود باقی خواهد ماند.

ب) هر گاه در قرارداد پیش بینی شده باشد که علاوه بر اعتبار آن در مدت امتیاز داری، در صورت تجدید امتیاز، قرارداد مزبور نیز تجدید می‌شود، اعتبار آن تا تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۹۳ باقی خواهد ماند.

...

ماده بیست و ششم: این امتیاز برای مدتی که ابتدای آن از تاریخ اجرا و انتهای آن در تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۹۳ خواهد بود، به کمپانی اعطا می‌گردد. قبل از تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۹۳ این امتیاز نمی‌تواند خاتمه پیدا کند، مگر در صورتی که کمپانی مطابق ماده ۲۵ آن را ترک کند و یا آنکه محکمه حکمیت بر اثر ارتکاب تخلفی از طرف کمپانی نسبت به اجرای مقررات این قرارداد، ابطال آن را اعلام بدارد.

تخلف به معنی مذکور در فوق منحصر به موارد زیر است:

الف) هر گاه مبلغی که بر حسب رأی محکمه حکمیت باید به دولت پرداخته شود، تا یک ماه بعد از تاریخ صدور رأی تأدیه نگردد.

ب) هر گاه تصمیم بر انحلال اختیاری و اجباری کمپانی گرفته شود.

در مورد سایر تخلفاتی که نسبت به مقررات این قرارداد از هر یک از طرفین ناشی شود محکمه حکمیت درجه مسئولیت‌ها و اثرات مترتبه بر آن را تعیین خواهد نمود.

هر نوع انتقال امتیاز مشروط به تصویب دولت خواهد بود (ساتن و پل، صص ۴۳۷ تا ۴۵۱).

۳- قرارداد الحاقی گس - گلشانیان

تهران مورخه ۱۷ ژوئیه ۱۹۴۹ برابر با ۲۶ تیرماه ۱۳۲۸

نظر به قرارداد (که در این قرارداد، قرارداد اصلی نامیده می شود) منعقد در تاریخ ۲۹ آوریل ۱۹۳۳ بین دولت شاهنشاهی ایران از یک طرف و کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود از طرف دیگر که به موجب آن امتیازی برای تنظیم روابط بین طرفین مذکور در فوق برقرار گردیده است، و نظر به ملاحظه تغییراتی که در نتیجه جنگ جهانی ۱۹۴۵-۱۹۳۹ در اوضاع اقتصادی حادث شده، مزایای مالی که طبق قرارداد اصلی به دولت تعلق می گیرد بایستی به میزان و به ترتیب آتی الذکر افزایش یابد. و نظر به اینکه طرفین برای تأمین این منظور موافقت نموده اند که قرارداد الحاقی منعقد نمایند، علیهذا بین دولت شاهنشاهی ایران و کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود به شرح زیر موافقت می شود :

ماده ۱. این قرارداد، قرارداد الحاقی است و جزء لاینفک قرارداد اصلی محسوب می شود.
ماده ۲. هر عبارتی که در این قرارداد استعمال می شود و در قرارداد اصلی تعریف آن عبارت به عمل آمده است، همان معنی مصطلحه در قرارداد اصلی را خواهد داشت؛ به استثنای کلیه عبارت های مستعمله در قرارداد اصلی به عنوان پرس و پرسی و دولت شاهنشاهی پرس و کمپانی انگلیس و پرسان محدود که از لحاظ این قرارداد، منظور از عبارت ها مزبور به ترتیب ایران - ایرانی - دولت شاهنشاهی ایران - کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود خواهد بود. و همچنین دیوان داوری دائمی بین المللی ذکر شده است، منظور از آن دیوان دادگستری بین المللی می باشد که از طرف ملل متحد تأسیس شده است.

ماده ۳. الف) - برای سال مسیحی که به ۳۱ دسامبر ۱۹۴۸ منتهی گردیده و از آن به بعد میزان حق الامتیاز سالانه که به موجب جزء (۱- الف) ماده ۱۰ قرارداد اصلی به دولت تعلق می گیرد، از چهار شلینگ به شش شلینگ برای هر تن نفتی که برای مصرف داخلی در ایران به فروش برسد و یا از ایران صادر شود، ترقی داده خواهد شد.

ب) در اجرای تغییر در بند الف) ماده ۳ این قرارداد، به طور عطف بماسبق که شامل سال مسیحی منتهی به ۳۱ دسامبر ۱۹۴۸ می گردد و با منظور داشتن مقررات جزء (۵- الف) ماده ۱۰ قرارداد اصلی، کمپانی در ظرف سی روز از تاریخ اجرای این قرارداد مبلغ سه میلیون و سیصد و شصت و چهار هزار و چهارصد و پنجاه و نه (۳۳۶۴۴۵۹) لیره استرلینگ به دولت خواهد پرداخت.

ماده ۴. الف) - برای اینکه استفاده بیشتر و مطمئن تر و فوری تر نسبت به آنچه در جزء (۱) ب و جزء (۳) الف ماده ۱۰ قرارداد اصلی پیش بینی شده عاید دولت گردد، کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود از محل وجوهی که به حساب «ذخیره عمومی» می گذارند، برای هر دوره مالی که حساب های کمپانی برای آن دوره تنظیم می گردد (شروع آن دوره مالی خواهد بود که به ۳۱ دسامبر ۱۹۴۸ ختم گردید)، مبلغی معادل ۲۰ درصد از رقمی را به دولت خواهد پرداخت که از افزایش مبلغ منظور به حساب «ذخیره عمومی» (طبق حساب های منتشره دوره مالی مربوطه) به تناسب موجود بین بیست شیلینگ و تفاضل بیست شیلینگ و نرخ استاندارد مالیات بر درآمد انگلستان در تاریخ مربوطه حاصل می گردد.

تاریخ مربوطه عبارت خواهد بود از تاریخ آخرین توزیع سود به دارندگان سهام عادی بابت دوره مالی مورد بحث یا در صورتی که چنین توزیعی در بین نباشد، عبارت خواهد بود از تاریخ یک ماه بعد از تاریخ مجمع عمومی که حساب های مورد بحث در آن مطرح شده باشد.

برای اجرای اصل معینه در بند الف فوق، مثال های بین طرفین این قرارداد مورد موافقت قرار گرفته و در ضمیمه این قرارداد درج گردیده است.

ب) چنان که بابت هر دوره مالی که برای حساب های کمپانی نفت انگلیس و ایران محدود (از تاریخ دوره مالی منتهی به ۳۱ دسامبر ۱۹۴۸ به بعد) تنظیم شده، جمع مبلغی که کمپانی باید طبق بند الف ماده ۴ قرارداد فعلی و جزء (۱-ب) ماده ۱۰ قرارداد اصلی به دولت بپردازد، احياناً از چهار میلیون لیره استرلینگ کمتر بشود کمپانی مابه التفاوت جمع مبلغ مزبور و چهار میلیون لیره استرلینگ را به دولت خواهد پرداخت. مع هذا مقرر است که چنانچه در طی یکی از دوره های مالی مذکور کمپانی بر اثر حوادثی که خارج از اختیار او باشد نتواند نفت از ایران صادر نماید، از میزان مبلغی که کمپانی باید بابت چنین دوره طبق مقررات سابق الذکر جزء (ب فرعی) قرارداد فعلی به دولت بپردازد باید مبلغی کسر گردد که نسبت آن با میزان سابق الذکر همان نسبتی را دارا باشد که بین مدت این تعطیل و دوره مالی مذکور وجود دارد.

ج) کلیه مبالغ لازم التادیبه به دولت ایران بابت هر دوره مالی طبق بند الف) و بند ب ماده ۴ این قرارداد در تاریخ مربوطه آن دوره مالی پرداخته خواهد شد.

د) مقررات جزء (ه) ماده ۱۰ قرارداد اصلی در مورد هیچ یک از وجوهی که کمپانی طبق بند الف و یا بند ب ماده ۴ این قرارداد به دولت پرداخته، قابل اجرا نمی باشد.

ماده ۵. الف) نسبت به مبلغ چهارده میلیون لیره استرلینگ که در ترازنامه کمپانی نفت انگلیس و ایران به تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۴۷ به عنوان تشکیل «ذخیره عمومی» کمپانی مزبور منظور شده است، کمپانی در ظرف سی روز از تاریخ اجرای این قرارداد مبلغ پنج میلیون و نود هزار و نهصد و نه لیره استرلینگ به دولت خواهد پرداخت.

ب) مقررات جزء (۵) ماده ۱۰ قرارداد اصلی در مورد پرداختی که کمپانی باید طبق بند الف ماده فعلی به عمل آورد، قابل اجرا نمی‌باشد.

ماده ۶. وجوهی که کمپانی باید به موجب ماده ۴ و ۵ این قرارداد بپردازد، به جای مبالغ زیر پرداخته شده و قائم مقام آنها خواهد بود.

۱ هر پرداخت بدون طبق جزء (۱-ب) ماده ۱۰ قرارداد اصلی، بابت هرگونه توزیع مربوطه به «ذخیره عمومی» کمپانی.

۲ هر مبلغی که طبق جزء (۳-الف) ماده ۱۰ قرارداد اصلی، در انقضای امتیاز و یا در صورت ترک آن از طرف کمپانی طبق ماده ۲۵ قرارداد اصلی ممکن بود بابت «ذخیره عمومی» از طرف کمپانی به دولت لازم‌التأدیه گردد.

ماده ۷. الف) برای سال مسیحی منتهی به ۳۱ دسامبر ۱۹۴۸ و سنوات بعدی، نرخ مبالغی که کمپانی باید طبق جزء (۱-ج) ماده ۱۱ قرارداد اصلی به دولت بپردازد و مربوط است به وجوه لازم‌التأدیه بابت مازاد ۶ میلیون تن، از نه پنس به یک شیلینگ ترقی داده خواهد شد.

ب) به منظور اجرای تغییری که در بند الف ماده ۷ این قرارداد تصریح شده، به‌طور عطف بماسبق که شامل سال مسیحی منتهی به ۳۱ دسامبر ۱۹۴۸ می‌گردد و با رعایت مقررات بند ۵ ماده ۱۰ قرارداد اصلی، کمپانی در ظرف سی روز از تاریخ اجرای این قرارداد مبلغ سیصد و دوازده هزار و نهصد (۳۱۲۹۰۰ لیره استرلینگ) به دولت خواهد پرداخت.

ماده ۸. الف) در آخر بند الف ماده ۱۹ قرارداد اصلی، عبارت زیر اضافه خواهد شد: هرگاه موقعی یکی از طرفین تصور نماید که قیمت‌های رومانی و قیمت‌های خلیج مکزیک دیگر مبنای مناسبی برای تعیین «قیمت‌های اساسی» نمی‌باشد، قیمت‌های اساسی با توافق طرفین و در صورت عدم توافق طبق ماده ۲۲ از طریق حکمیت تعیین خواهد شد. «قیمت‌های اساسی» که به این نحو تعیین می‌گردد، به‌وسیله موافقتی که با تبادل نامه بین دولت (که صلاحیت لازم برای موافقت مزبور دارد) و کمپانی به عمل خواهد آمد، برای طرفین لازم‌الرعايه خواهد بود.

ب) از تاریخ اول ژوئن ۱۹۴۹، بهایی که کمپانی بنزین و نفت و مازوت محصول نفت ایران را به مصرف‌کنندگان غیر از دولت برای مصرف داخلی ایران خواهد فروخت، عبارت خواهد بود از «قیمت‌های اساسی» با کسر بیست و پنج درصد (۲۵٪) به جای کسر ده درصد (۱۰٪) که در بند (ب) ماده ۱۹ قرارداد اصلی پیش‌بینی شده است.

ماده ۹. در مقابل پرداخت مبالغ مزبور از طرف کمپانی، دولت و کمپانی موافقت می‌نمایند که کلیه تعهداتی که یکی از آنها تا تاریخ ۳۱ دسامبر ۱۹۴۸ نسبت به دیگری در مورد بند (۱-الف) و بند (۱-ب) ماده ۱۰ و نسبت به ماده ۱۱ قرارداد اصلی و همچنین آنچه مربوط به «ذخیره عمومی» می‌باشد، کاملاً انجام یافته است.

ماده ۱۰. با رعایت مقررات این قرارداد، مقررات قرارداد اصلی در کمال قوت و اعتبار خود باقی خواهد ماند.

ماده ۱۱. این قرارداد بعد از تصویب مجلس شورای ملی و از تاریخ صحه ملوکانه به موقع اجرا گذاشته خواهد شد. دولت متعهد می‌شود که این قرارداد را هر چه زودتر ممکن شود، برای تصویب مجلس شورای ملی تقدیم دارد.

تهران به تاریخ ۱۷ ژوئیه ۱۹۴۹ - ۲۶ تیرماه ۱۳۲۸

۴- قانون ملی شدن صنعت نفت ایران

به موجب این ماده واحده :

- ۱ تصدیق و قبول اصل ملی شدن نفت و حاکم بودن آن بر کلیه شئون صنعت نفت ایران.
- ۲ قرار گرفتن همه عملیات صنعت نفت در دست دولت ایران با پیش‌بینی تشکیل شرکت ملی نفت ایران و با این تفاهم که هیچ قسمت از عملیات مزبور به سازمانی واگذار نشود که به تمام معنی مجری تصمیمات دولت ایران نباشد.
- ۳ مجاز بودن استفاده از کارشناسان خارجی، به شرط اجرای ترتیباتی برای گماشتن تدریجی ایرانیان به جای آنها.

۴ فروش نفت به مشتریان شرکت سابق به مقادیری که قبلاً مورد معامله بوده، با این شرط که مشتریان نسبت به مقادیر زاید بر آن با تساوی شرایط، حق تقدم خواهند داشت.

۵ تعلق کلیه درآمد نفت و فراورده‌های نفتی به دولت ایران با این تفاهم که تحویل گیرنده نفت ایران هیچ‌گونه انتفاعی جز تحت عنوان معامله خرید نخواهد داشت.

۶ رسیدگی به دعاوی و مطالبات حقه شرکت سابق و دعاوی و مطالبات متقابل دولت ایران با پیش بینی تودیع ۲۵ درصد از عایدات خالص نفت به منظور پرداخت غرامت به شرکت سابق. چند روز بعد، یعنی ۲۹ اسفند ۱۳۲۹، نمایندگان سنا نیز به آن رسمیت داده و به موجب آن نفت ایران پس از ۴۲ سال از فوران نخستین چاه نفت در مسجد سلیمان، به عنوان ثروت ملی ایرانیان ملی اعلام شد.

منطق و فلسفه طراحی درس

دوره زمانی پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا پیروزی انقلاب اسلامی، دوره سلطه آمریکا بر ایران و اجرای اصلاحات پیشنهادی آمریکا در ایران است. انقلاب اسلامی، به عنوان یکی از تأثیرگذارترین تحولات ایران، ریشه در نهضتی داشت که یکی از وجوه بارز آن حذف سیاست سلطه‌گرانه آمریکا به شمار می‌آید. مجموعه حوادث و تحولاتی که با کودتای ۲۸ مرداد آغاز و سرانجام به پیروزی انقلاب اسلامی منجر شد، به دلیل میزان تأثیرگذاری بر اوضاع سیاسی و روابط خارجی ایران حائز اهمیت و از جنبه‌های متفاوت شایسته توجه و بررسی است. ادامه حکومت پهلوی پس از کودتای ۲۸ مرداد به حمایت آمریکا پیوند خورد. رفتار سیاسی و اقتصادی ایران کاملاً متأثر از سیاست خارجی آمریکا و به نوعی تابع آن بود.

آمریکا از طریق بستن قراردادهای اقتصادی و فنی و وارد کردن ایران به عضویت در پیمان‌های نظامی، سلطه بر ایران را تحکیم بخشید. دولت آمریکا برای تداوم حکومت پهلوی و حفظ سلطه خود بر ایران، اجرای رشته‌ای اصلاحات اجتماعی و اقتصادی را نیز به ایران پیشنهاد کرد که به دنبال خود، موجی از اعتراضات دامنه‌دار و گسترده را رقم زد. بی‌اعتنایی حکومت پهلوی به ارزش‌های اسلامی و به رسمیت شناختن رژیم اسرائیل، برقراری روابط سیاسی با این رژیم و دادن امتیازات گوناگون به آمریکا، بخش دیگری از علل نارضایتی فعالان سیاسی و مذهبی و مخالفت با حکومت پهلوی را تشکیل می‌دهد. اوج این مخالفت‌ها در ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ رقم خورد که در جریان آن مردم در اعتراض به دستگیری امام خمینی (ره)، یکی از شدیدترین واکنش‌ها را به حکومت پهلوی از خود به نمایش گذاشتند. قیام ۱۵ خرداد هر چند به شدت سرکوب شد، اما موجب گسترش مخالفت با حکومت پهلوی در لایه‌های مختلف اجتماع و تثبیت رهبری امام خمینی (ره) در مبارزه با حکومت پهلوی شد. قیام ۱۵ خرداد و رهبری امام خمینی (ره) با وجود تبعید از ایران، همچون آتش زیر خاکستر موجودیت حکومت پهلوی را تهدید می‌کرد.

در این دوره ۲۵ ساله، حکومت پهلوی فعالیت حزب‌ها و گروه‌های سیاسی را به شدت محدود

و بسیاری از مخالفان را زندانی و یا اعدام کرد. وضعیت نابسامان حقوق بشر در ایران، آمریکا را ناگزیر از تحت فشار گذاشتن حکومت پهلوی برای ایجاد فضای باز سیاسی کرد. با این حال اشتباه محاسباتی حکومت پهلوی درباره میزان محبوبیت و قدرت رهبری امام خمینی علیه السلام، موجب شعله‌ور شدن آتش انقلاب شد. با اوج گرفتن مخالفت‌ها، دور کردن رهبر انقلاب از مرزهای ایران، طرح شعارهای آشتی‌جویانه و تلاش‌های آمریکا هیچ‌کدام نتوانست مانع تداوم انقلاب و نجات حکومت پهلوی شود.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

● با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، زمینه‌ها، علل و عوامل مؤثر در شکل‌گیری نهضت و انقلاب اسلامی را با توجه به نقش و عملکرد شخصیت‌ها و جریان‌های سیاسی - اجتماعی مبارز ارزیابی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

■ شناسایی هدف‌های آمریکا از اجرای برنامه اصلاحات (رפורم‌های) اجتماعی - اقتصادی در ایران؛
 ■ شناخت و تحلیل انگیزه و هدف‌های حکومت پهلوی از تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و اصول شش‌گانه انقلاب سفید؛
 ■ شناخت علل مخالفت امام خمینی علیه السلام و سایر مراجع با تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و اصول شش‌گانه انقلاب سفید؛
 ■ تجزیه و تحلیل علل و آثار قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲؛
 ■ تشریح علت تبعید امام خمینی علیه السلام به ترکیه؛
 ■ شناسایی و دسته‌بندی جریان‌های اجتماعی مخالف رژیم پهلوی و شکل‌های مبارزه در فاصله سال‌های ۱۳۴۳-۱۳۵۶؛

■ شناسایی و تشریح هدف‌ها و نتایج اجرای سیاست فضای باز سیاسی در سال ۱۳۵۶؛
 ■ ارزیابی و تحلیل آثار و پیامدهای مرگ مشکوک دکتر شریعتی و سید مصطفی خمینی بر وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران؛

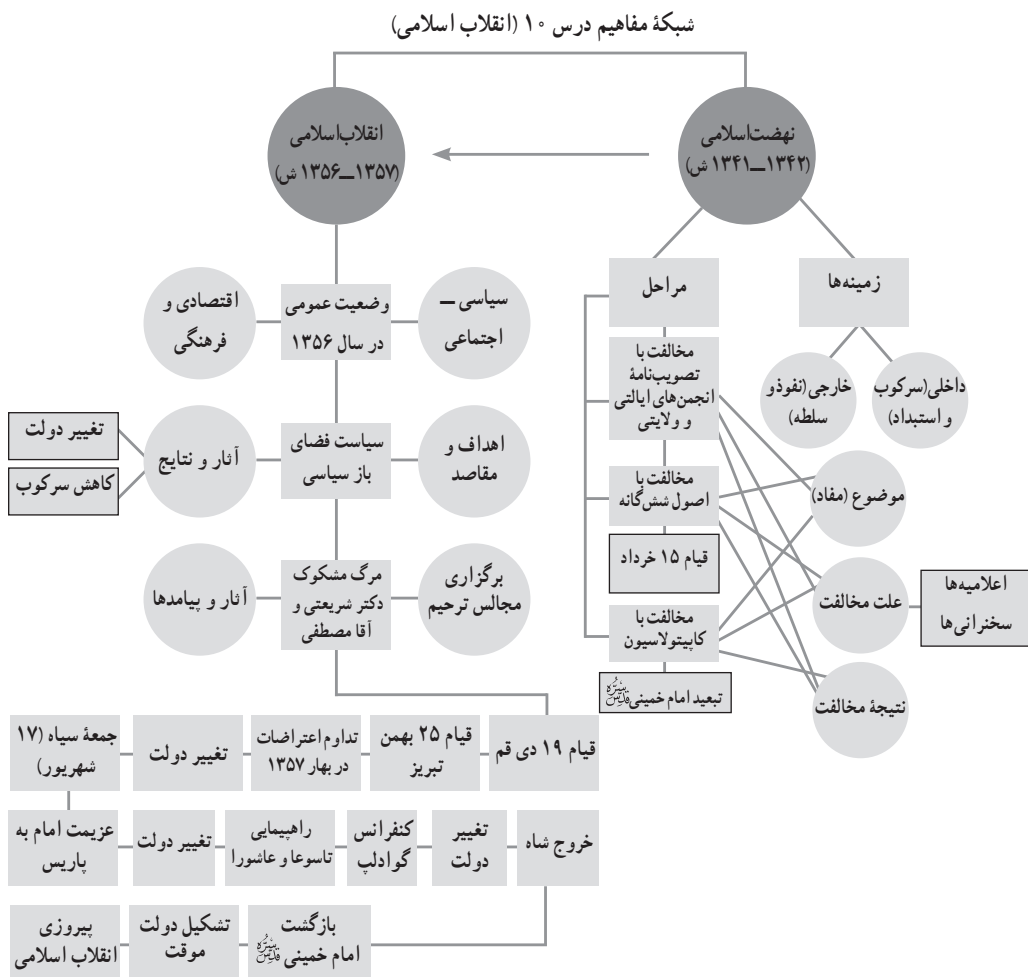
■ شناسایی و نمایش مهم‌ترین رویدادهای دوران انقلاب اسلامی روی نمودار خط زمان؛
 ■ تجزیه و تحلیل آثار و پیامدهای داخلی و خارجی راهپیمایی‌های تاسوعا و عاشورای سال ۱۳۵۷؛

- ارزیابی عملکرد نیروهای مسلح در رویدادهای ۱۹ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷؛
- تجزیه و تحلیل نقش رهبری امام خمینی (ره) در آغاز، تداوم و پیروزی انقلاب اسلامی؛
- مصاحبه با یکی از بزرگان خانواده، فامیل یا محله درباره رویدادهای دوران انقلاب اسلامی؛

انتظارهای عملکردی

- ✓ انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ هدف‌های آمریکا را از اجرای برنامه اصلاحات (رفورم) اجتماعی - اقتصادی در ایران شناسایی و تحلیل کنند.
- ✓ انگیزه و هدف‌های حکومت پهلوی را از تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و اصول شش‌گانه انقلاب سفید بیان کنند.
- ✓ علل مخالفت امام خمینی (ره) و برخی دیگر از روحانیان را با تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی و اصول شش‌گانه توضیح دهند.
- ✓ علت و نتایج قیام ۱۵ خرداد را تشریح کنند.
- ✓ چرایی و چگونگی تبعید امام خمینی (ره) را به ترکیه شرح دهند.
- ✓ شکل‌های مبارزه با حکومت پهلوی و گروه‌ها و جریان‌های مبارز را در فاصله سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۶ ش دسته‌بندی و توصیف کنند.
- ✓ هدف‌ها و آثار اجرای سیاست فضای باز سیاسی را توضیح دهند.
- ✓ تأثیرات مرگ مشکوک دکتر شریعتی و سید مصطفی خمینی را بر وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران تحلیل کنند.
- ✓ مهم‌ترین رویدادهای دوران انقلاب اسلامی (۱۳۵۶-۱۳۵۷) را شناسایی کنند و بر روی نمودار خط زمان نمایش دهند.
- ✓ آثار پیامدهای مهم راه‌پیمایی‌های تاسوعا و عاشورای ۱۳۵۷ را بر وضعیت سیاسی ایران ارزیابی کنند.
- ✓ عملکرد نیروهای مسلح (ارتش) را در رویدادهای ۱۹ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ تحلیل کنند.
- ✓ نقش رهبری امام خمینی (ره) را در آغاز، تداوم و پیروزی انقلاب اسلامی توضیح دهند.
- ✓ خاطرات یکی از افراد ناظر و یا حاضر در رویدادهای دوران انقلاب اسلامی را گردآوری و در تدوین مجله تاریخ شفاهی انقلاب اسلامی مشارکت کنند.

شبکه مفهومی

جدول سال شمار رویدادهای مهم از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷

سال	رویداد
۱۳۳۲	پرداخت ۴۵ میلیون دلار کمک بلاعوض از سوی دولت آمریکا به ایران (شهریور). پیشنهاد انگلیس و آمریکا به ایران برای انعقاد قرارداد جدید نفتی (شهریور). مذاکرات نمایندگان دولت آمریکا با نمایندگان دولت ایران در تهران درباره انعقاد قرارداد جدید نفتی (مهر و آبان). تظاهرات دانشجویان دانشکده فنی دانشگاه تهران در اعتراض به برقراری روابط ایران و انگلیس در آستانه سفر نیکسون، معاون رئیس جمهور آمریکا به ایران و شهادت سه تن از دانشجویان (۱۶ آذر). ورود نیکسون به تهران (۲۸ آذر). انحلال مجلسین شورای ملی و سنا به فرمان شاه (۲۸ آذر). صدور رأی دادگاه نظامی در مورد مصدق در روز ورود سر دنیس رایت، کاردار انگلیس در ایران (۳۰ آذر). انتصاب تیمور بختیار به فرمانداری نظامی تهران (۶ دی). برگزاری انتخابات دوره هجدهم مجلس شورای ملی و دوره دوم مجلس سنا (دی و بهمن و اسفند). افتتاح دومین دوره مجلس سنا و هجدهمین دوره مجلس شورای ملی (۲۷ اسفند)
۱۳۳۳	مذاکرات نمایندگان کنسرسیوم با نمایندگان دولت ایران (فروردین و اردیبهشت و تیر). استعفای زاهدی و انتصاب دوباره او به نخست وزیری توسط شاه بدون رأی نمایندگان مجلسین (۱ اردیبهشت). معرفی کابینه زاهدی به مجلسین شورای ملی و سنا (۲ و ۴ اردیبهشت). صدور رأی دادگاه تجدید نظر و محکومیت مصدق به سه سال زندان با احتساب مدت بازداشت (۲۲ اردیبهشت). صدور اعلامیه مشترک نمایندگان دولت ایران و نمایندگان شرکت های نفتی (کنسرسیوم) در مورد پایان یافتن مذاکرات قرارداد کنسرسیوم (۱۴ مرداد). مخالفت شدید حزب ها و گروه های سیاسی و مذهبی با قرارداد کنسرسیوم (مرداد). امضای پیمان مودت بین ایران و آمریکا (۲۳ مرداد). پرداخت ۱۲۷ میلیون دلار وام به ایران از سوی اداره کمک های خارجی آمریکا (۲۹ شهریور). تصویب قرارداد کنسرسیوم در مجلسین شورای ملی و سنا (۲۹ مهر و ۶ آبان). سفر شاه به آمریکا و درخواست کمک مالی، فنی و نظامی از آن کشور (آبان). پرداخت دو میلیون و هشتصد هزار دلار وام به ایران از طرف اداره اصل چهار آمریکا (دی)
۱۳۳۴	سخنرانی های شدید محمدتقی فلسفی علیه فرقه بهایی، تظاهرات مردم علیه فرقه بهایی در تهران و شیراز، تخریب حضیره القدس (مرکز اجتماع بهاییان در تهران) و تخریب خانه سید علی محمد باب در شیراز و تشکر آیت الله بروجردی از فلسفی (اردیبهشت). ملاقات تعدادی از علما و روحانیان با شاه و درخواست جلوگیری از تبلیغات فرقه بهایی (۲۰ اردیبهشت). پرداخت وام بانک صادرات و واردات آمریکا به ایران (خرداد و تیر). عودت یازده تن طلای امانت گذاشته شده ایران در زمان جنگ جهانی دوم، از سوی شوروی (خرداد). تقدیم ماده واحده الحاق ایران به پیمان بغداد به مجلس سنا از طرف حسین علا و تصویب آن در مجلسین سنا و شورای ملی (مهر). سوء قصد به حسین علا توسط مظفر ذوالقدر، عضو جمعیت فداییان اسلام (۲۵ آبان). دستگیری مجتبی نواب صفوی و تعدادی از اعضای جمعیت فداییان اسلام (آبان و آذر). پرداخت هفت میلیون دلار کمک بلاعوض به ایران از سوی برنامه اصل چهار ترومن (آذر و بهمن). رد طرح عفو و آزادی خلیل تهماسبی مصوب مجلس دوره هفدهم، در مجلس هجدهم (۱۰ دی). اعدام مجتبی نواب صفوی، مظفر ذوالقدر، خلیل تهماسبی و سید محمد واحدی، اعضای جمعیت فداییان اسلام (۲۷ دی). بازداشت آیت الله کاشانی به اتهام دخالت در قتل رزم آرا (بهمن (۲۷ بهمن))
۱۳۳۵	افتتاح دوره نوزدهم مجلس شورای ملی (خرداد). افتتاح دوره سوم مجلس سنا (مهر). تصویب لایحه سازمان اطلاعات و امنیت کشور در مجلس سنا (۱۰ بهمن). پرداخت دوازده میلیون دلار کمک بلاعوض به ایران از سوی آمریکا (۴ اسفند). تصویب قانون تشکیل سازمان اطلاعات و امنیت در مجلس شورای ملی (۲۳ اسفند)
۱۳۳۶	اعلام تشکیل حزب مردم توسط اسدالله علم (اردیبهشت). امضای توافقنامه کمک نظامی ۲۳ میلیون دلاری آمریکا به ایران (خرداد). تحویل هفت فروند هواپیمای نظامی به ایران از محل کمک های آمریکا (تیر). امضای قرارداد تجهیزات دفاعی بین ایران و آمریکا (آبان). اعلام تشکیل حزب ملیون توسط منوچهر اقبال (بهمن)

سال	رویداد
۱۳۳۷	امضای قرارداد نصب رآکتور اتمی تهران و تصویب اساسنامه مؤسسه بین‌المللی انرژی اتمی در مجلس شورای ملی (خرداد). وقوع کودتا در عراق و استقرار حکومت جمهوری در آن کشور (۲۳ تیر). شناسایی رسمی حکومت جمهوری عراق از سوی ایران (۹ مرداد). تشکیل سازمان بازرسی شاهنشاهی (مهر). تصویب موافقت‌نامه ایران و آمریکا در مورد استفاده‌های غیر نظامی از انرژی اتمی در مجلس شورای ملی (بهمن). خروج دولت جمهوری عراق از پیمان بغداد (اسفند). تصویب موافقت‌نامه دفاعی ایران و آمریکا در مجلس شورای ملی (اسفند)
۱۳۳۸	افزایش حملات رادیو مسکو و رادیوهای وابسته به شوروی به ایران؛ نصب بلندگوهای تبلیغاتی ایران و شوروی در مرزهای دو کشور؛ اعتراض وزارت خارجه به سفارت لهستان در تهران به خاطر انتشار مطالب مغرضانه در روزنامه ارگان حزب کمونیست آن کشور. اعتراض شدید نمایندگان مجلس سنا به تبلیغات ضد ایرانی رادیو مسکو (فروردین). انتقال مرکز پیمان بغداد از بغداد به آنکارا (اردیبهشت). پناهندگی پنجاه هزار کرد عراقی به ایران (اردیبهشت). افتتاح مرکز اتمی پیمان بغداد در تهران (تیر). تصویب قرارداد اخذ هفتاد و دو میلیون دلار وام از بانک بین‌المللی ترمیم و توسعه، در مجلس شورای ملی (تیر). نامهٔ شدیدالحن خروشیجف به شاه در اعتراض به پیمان نظامی ایران و آمریکا (مرداد). تغییر نام پیمان بغداد به پیمان مرکزی (مرداد). ادعای عبدالکریم قاسم، نخست وزیر عراق، در مورد بخشی از خاک ایران (آذر). تصویب لایحهٔ اصلاحات ارضی در مجلس شورای ملی (اسفند)
۱۳۳۹	تصویب قانون اصلاحات ارضی در مجلس سنا (اردیبهشت). تشکیل جبههٔ ملی دوم (تیر). سخنرانی شاه در مورد روابط ایران و اسرائیل و اعلام به رسمیت شناخته شدن اسرائیل توسط ایران در سال‌های قبل (مرداد). قطع روابط ایران و مصر به دنبال سخنرانی جمال عبدالناصر (مرداد). اعلامیه اتحادیهٔ عرب دربارهٔ نام خلیج فارس و مالکیت خوزستان (مرداد). وقوع برگزاری در جریان انتخابات دورهٔ بیستم مجلس شورای ملی در تهران. اعتراض به تقلب انتخابات در شهرستان‌ها و توقف برگزاری انتخابات در بعضی شهرستان‌ها، انتقاد شاه از برگزاری انتخابات و استعفای منتخبان دو حزب ملیون و مردم و منفردین، از نمایندگی مجلس شورای ملی (مرداد و شهریور). تبادل پیام میان خروشیجف و جعفر شریف امامی و تمایل دو کشور ایران و شوروی برای بهبود روابط (مرداد). انتخاب جان اف کندی به ریاست جمهوری آمریکا (آبان). اظهار تمایل گرومیکو نخست وزیر شوروی به برقراری روابط حسن همجواری با ایران (دی). دستور تجدید انتخابات دورهٔ بیستم مجلس در تهران و شهرستان‌ها (دی). تحصن تعدادی از رهبران جبهه ملی در مجلس سنا و تقاضای تضمین آزادی انتخابات (۱۲ بهمن). تظاهرات ضد دولتی دانشجویان دانشگاه تهران (۱۳ بهمن). افتتاح دورهٔ بیستم مجلس شورای ملی (۱۲ اسفند). تظاهرات دانشجویان دانشگاه تهران در اعتراض به مسائل سیاسی و برگزاری انتخابات مجلس، حملهٔ دانشجویان به خودروی منوچهر اقبال نخست‌وزیر، حملهٔ پلیس به دانشگاه تهران و تعطیلی دانشگاه با تصمیم شورای دانشگاه (۴ اسفند)
۱۳۴۰	درگذشت آیت‌الله بروجردی و تسلیت شاه به آیت‌الله حکیم در عراق (۱۰ فروردین). آغاز ساخت بنای رآکتور اتمی دانشگاه تهران (فروردین). اعتصاب و تحصن فرهنگیان تهران در میدان بهارستان در اعتراض به پایین بودن حقوق، پیوستن دانش آموزان به معلمان، حملهٔ پلیس به معلمان و کشته شدن دکتر عبدالحسین خانعلی و زخمی شدن سه تن از معلمان (۱۲ اردیبهشت). استعفای جعفر شریف امامی و انتخاب علی امینی به نخست‌وزیری (۱۴ و ۱۶ اردیبهشت). انحلال مجلسین به درخواست امینی و فرمان شاه (۱۹ اردیبهشت). قرار گرفتن موضوع اصلاحات ارضی و تحدید مالکیت و مبارزه با فساد در دستور کار دولت (۲۰ اردیبهشت). بازداشت رهبران جبههٔ ملی (۱ مرداد). تصویب طرح اصلاحی تحدید مالکیت در هیئت وزیران (۶ دی). امضای قانون اصلاحات ارضی توسط شاه و ابلاغ آن به دولت برای اجرا (۲۵ دی). تظاهرات دانشجویان دانشگاه تهران و حملهٔ پلیس به دانشگاه و تعطیل شدن دانشگاه (۱ بهمن). بازداشت تعدادی از یاران مصدق (۱ بهمن). تظاهرات دانش آموزان در میدان بهارستان تهران و کشته شدن یک نفر (۳ بهمن). اعتراض وزارت خارجه به شوروی به خاطر دخالت آن کشور در تظاهرات ضد دولتی و تحریک دانشجویان (۵ بهمن). فرار تیمور بخنبار به ایتالیا و اعلام مخالفت با اصلاحات ارضی و نبودن آزادی در ایران (۵ بهمن). آغاز اجرای قانون اصلاحات ارضی از مراغه (۱۸ بهمن). سفر شاه به آمریکا به منظور جلب حمایت آن کشور برای برکناری علی امینی (۲۱ اسفند)

سال	رویداد
۱۳۴۱	استعفای علی امینی و انتصاب اسدالله علم به نخست‌وزیری (۲۶ و ۲۸ تیر). امضای موافقت‌نامه بازرگانی ایران و شوروی (۱۸ شهریور). تصویب لایحه انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی در هیئت وزیران (۱۴ مهر). اعتراض امام خمینی ره و تعدادی از علما به لایحه انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی (مهر و آبان). اعتراض رؤسای عشایر فارس به اصلاحات ارضی، اعلام حکومت نظامی در آن استان، قتل مهندس ملک عابدی رئیس سازمان اصلاحات ارضی فیروزآباد فارس (آبان). لغو تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی (۱ آذر). اعلام اصول شش‌گانه انقلاب سفید توسط شاه (۱۹ دی). تحریم همه پرسی اصول شش‌گانه انقلاب سفید از طرف امام خمینی ره ، برگزاری تظاهرات ضدحکومتی در تهران و قم و دستگیری تعدادی از روحانیان (۲ و ۳ و ۴ بهمن). حمله شاه به روحانیت در جریان سخنرانی در قم (۴ بهمن). بازداشت تعدادی از اعضای جبهه ملی و نهضت آزادی (۴ بهمن). برگزاری همه‌پرسی اصول شش‌گانه (۶ بهمن). اعلام عید نوروز به عنوان عزا از سوی امام خمینی ره (۱۱ اسفند). درگیری نظامی شدید بین عشایر فارس و نیروهای نظامی (۲۸ اسفند)
۱۳۴۲	حمله مأموران دولتی به مدرسه فیضیه قم و مدرسه طالبیه تبریز (۲ فروردین). اعتراض امام خمینی ره ، اعتصاب جامعه روحانیت و تعطیلی بازار در تهران و شهرستان‌ها در اعتراض به واقعه مدرسه فیضیه قم و مدرسه طالبیه تبریز (۳ تا ۶ فروردین). دعوت آیت‌الله حکیم از مراجع ایران برای مهاجرت به نجف (۱۴ فروردین). اعزام تعدادی از طلاب به خدمت سربازی (اردیبهشت). صدور اعلامیه امام خمینی ره به مناسبت ماه محرم و تعیین دستورالعمل برای وعظ و ۲۱ اردیبهشت). اعلام پایان خلع سلاح عشایر استان فارس و دستگیری تعدادی از مخالفان حکومت، توسط ستاد ارتش (۲۴ اردیبهشت). سخنرانی شاه علیه مخالفان اصلاحات ارضی (۵ خرداد). برگزاری راهپیمایی ضدحکومتی به مناسبت عاشورا در تهران و قم، سخنرانی ضدحکومتی امام خمینی ره در قم (۱۳ خرداد). بازداشت تعدادی از وعظ در شهرهای مختلف (۱۴ خرداد). دستگیری امام خمینی ره در قم و انتقال ایشان به تهران، برگزاری تظاهرات اعتراض آمیز در قم، تهران، ورامین، تبریز، شیراز و چند شهر دیگر، برقراری حکومت نظامی در تهران، اعتصاب بازاریان، بازداشت تعدادی از روحانیان، اعتراض و مهاجرت تعدادی از علما و روحانیون به تهران برای پیگیری آزادی امام خمینی ره (۱۵ تا ۲۰ خرداد). انتقال امام خمینی ره ، آیت‌الله قمی و آیت‌الله محلاتی از زندان به منزلی در دادویه تهران (۱۱ مرداد). تحریم انتخابات مجلس شورای ملی از سوی جامعه روحانیت ایران (مرداد). برگزاری انتخابات دوره بیست و یکم مجلس شورای ملی (شهریور). اعتصاب بازاریان تهران هم‌زمان با افتتاح مجلسین (۱۴ مهر). ارسال لایحه مصونیت قضایی مستشاران نظامی آمریکا در ایران توسط دولت علم به مجلس سنا (آبان). بازداشت تعدادی از علمای تبریز و اعتصاب بازاریان آن شهر (۱۳ آذر). اعلام موجودیت حزب ایران نوین به رهبری حسنعلی منصور (۲۵ آذر). امضای قراردادهای مربوط به موافقت‌نامه همکاری فنی و اقتصادی ایران و شوروی (دی). استعفای علم و انتصاب حسنعلی منصور به نخست‌وزیری (۱۷ اسفند)
۱۳۴۳	آزادی امام خمینی ره و دیدار قشرهای مختلف با ایشان در قم (۱۸ فروردین). تصویب قرارداد وین در مجلس سنا (۲۵ خرداد). تصویب ماده واحده مربوط به برخورداری مستشاران نظامی آمریکا در ایران از بند «و» ماده اول قرارداد وین (مصونیت قضایی)، در مجلس سنا (۳ مرداد). تصویب قرارداد وین در مجلس شورای ملی (۲ مهر). تصویب ماده واحده مربوط به برخورداری مستشاران نظامی آمریکا در ایران از بند «و» ماده اول قرارداد وین (مصونیت قضایی)، در مجلس شورای ملی (۲۱ مهر). سخنرانی اعتراضی امام خمینی ره علیه قانون برخورداری مستشاران نظامی آمریکا از مصونیت قضایی موسوم به کایتولاسیون (۴ آبان). تبعید امام خمینی ره به ترکیه، اعتراض حوزه‌های علمیه به تبعید امام خمینی ره ، اعتصاب بازاریان در تهران، قم، مشهد و... (۱۳ آبان). تبعید حاج آقا مصطفی خمینی به ترکیه (۱۳ دی). ترور حسنعلی منصور، نخست‌وزیر، توسط محمد بخارایی، عضو هیئت‌های مؤتلفه اسلامی (۱ بهمن). فوت حسنعلی منصور و انتصاب امیرعباس هویدا به نخست‌وزیری (۶ بهمن)

سال	رویداد
۱۳۴۴	تور نافرجام شاه در کاخ مرمر (۲۱ فروردین). امضای نهایی موافقت‌نامه اقتصادی و فنی ایران و شوروی (۲۵ فروردین). محاکمه تعدادی از اعضای هیئت‌های مؤتلفه اسلامی به اتهام قتل حسنعلی منصور (۷ اردیبهشت). اعدام چهار تن از اعضای هیئت‌های مؤتلفه اسلامی (۲۶ اردیبهشت). سفر شاه و فرح به شوروی (۳۱ اردیبهشت). اعلام نظام جدید آموزشی با سه دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه (تیر). امضای قرارداد ساخت یازده سیلوی غله توسط شوروی در ایران (مرداد). اعطای وام ۳۵ میلیون روبلی شوروی به ایران برای آغاز ساخت سد ارس (مرداد). ورود کارشناسان شوروی به ایران به منظور مذاکره در زمینه صدور نفت و گاز به آن کشور و احداث کارخانه ذوب آهن در ایران (شهریور). اعطای لقب آریامهر به شاه در جلسه مشترک مجلسین شورای ملی و سنا (۲۵ شهریور). امضای موافقت‌نامه ایران و شوروی برای ساخت کارخانه‌های ذوب آهن و ماشین‌سازی و صادرات نفت و گاز (۱۳ مهر). سخنرانی نخست‌وزیر سوریه در مورد تجزیه خوزستان از ایران و اعتراض وزارت امور خارجه ایران (آبان). خروج سفیر کبیر و اعضای سفارت ایران در سوریه از دمشق و اقدام متقابل سفیر کبیر و اعضای سفارت سوریه در ایران (آبان و آذر). افتتاح دوره جدید مجلس شورای ملی (دوره بیست و یکم) و سنا (دوره چهارم) (آبان). تجاوز نیروهای عراقی به مرز ایران (۱۶ آذر). حمله هواپیماها و توپخانه‌های عراق به پاسگاه‌ها و روستاهای مرزی ایران (آذر و دی). احضار سفیر عراق در تهران به وزارت خارجه و اعتراض به تجاوزهای مرزی آن کشور، آماده باش ارتش در مرز ایران و عراق در استان کرمانشاه، حمله مطبوعات عراق به ایران، تظاهرات عراقی‌ها در مقابل سفارت ایران در بغداد، اعزام ارتش عراق به مرزهای ایران، حمله کردهای عراقی به شهرهای آن کشور، درگیری نیروهای ایرانی و عراقی در مرزهای دو کشور (دی و بهمن). تصویب لایحه مربوط به قرارداد ذوب آهن ایران و شوروی در مجلس شورای ملی و سنا (بهمن و اسفند)
۱۳۴۵	بمباران روستاهای مرزی ایران توسط هواپیماهای عراقی (خرداد). کاهش دوره مجلس سنا از شش سال به چهار سال (خرداد). سفر شاه به رومانی، یوگسلاوی و مراکش (خرداد). سفر شاه و فرح به کشورهای بلغارستان، مجارستان و لهستان (مرداد). افتتاح مسجد دانشگاه تهران (مهر). اعطای وام ۹ میلیون دلاری بانک صادرات و واردات آمریکا به ایران (مهر). شروع فعالیت فرستنده تلویزیون ملی ایران (آبان). سفر اورل هریمن، سفیر سیار آمریکا به ایران، به منظور مذاکره برای حل اختلافات کنسرسیوم نفت با ایران با حضور نمایندگان دولت ایران و نمایندگان کنسرسیوم، اعلام توافق جدید با کنسرسیوم توسط هویدا در مجلس شورای ملی، اعلام افزایش ۱۷ درصدی درآمد ایران از نفت از سوی مدیر عامل شرکت ملی نفت ایران (آبان و آذر). انتخاب اشرف پهلوی به ریاست هیئت نمایندگی ایران در کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل متحد (بهمن). درگذشت دکتر مصدق (۱۴ اسفند). تصویب لایحه تشکیل مجلس مؤسسان در مجلس شورای ملی (اسفند)
۱۳۴۶	جنگ اعراب و اسرائیل (خرداد و تیر). اجرای قانون حمایت از خانواده، تصویب لایحه تشکیل انجمن‌های ایالتی و ولایتی در هیئت وزیران (تیر). سفر هویدا به شوروی و امضای پروتکل جدید گسترش همکاری اقتصادی ایران و شوروی (تیر و مرداد). افتتاح مجلس مؤسسان سوم (مرداد). صدور دستور تعقیب قضایی تیمور بختیار، خودداری فرانسه از تحویل بختیار به نمایندگان قضایی ایران، بازداشت تعدادی به جرم همکاری با بختیار (مرداد). تقدیم لایحه تغییر چهار اصل از متمم قانون اساسی به مجلس مؤسسان، تصویب لایحه پیشنهادی دولت در مجلس مؤسسان دال بر نایب‌السلطنه شدن فرح پهلوی در صورت فوت شاه و ترسیدن ولیعهد به سن قانونی سلطنت (شهریور). افتتاح دوره بیست و دوم مجلس شورای ملی و دوره پنجم مجلس سنا (مهر). برگزاری مراسم تاج‌گذاری شاه و فرح پهلوی (۴ آبان). حمله تظاهرکنندگان سوری به سفارتخانه ایران در دمشق (بهمن)
۱۳۴۷	سفر نخست‌وزیر شوروی به ایران و مذاکره با شاه (فروردین). سفر اوتانت دبیر کل سازمان ملل به تهران برای شرکت در کنفرانس حقوق بشر (فروردین). مذاکرات نمایندگان دولت ایران و کنسرسیوم و حصول توافق جدید و افزایش درآمد نفتی ایران (فروردین و اردیبهشت). آغاز به کار بازرسی شاهنشاهی (خرداد). انتقاد شاه از دخالت انگلیس در خلیج فارس (خرداد). ترور کندی، رئیس جمهور آمریکا و شروع ریاست جمهوری جانسن (معاون کندی)، سفر شاه به آمریکا و ملاقات با جانسن (خرداد). تصویب لایحه خدمات اجتماعی زنان (تیر). وقوع کودتا در عراق، فرار عبدالکریم عارف به لندن و شروع ریاست جمهوری حسن البکر (تیر). به رسمیت شناختن حکومت جدید عراق از سوی ایران (تیر). سفر شاه و فرح به شوروی (مهر). اعلام مواضع ایران در قبال بحرین توسط شاه مبنی بر آمادگی ایران برای بازپس گیری ادعایش در مورد بحرین در صورت تأیید خواسته‌های مردم بحرین از سوی مجامع بین‌المللی (دی). آغاز ریاست جمهوری نیکسون در آمریکا (دی). انتقاد شاه به غیرعادلانه بودن روش کنسرسیوم نفت (اسفند). درگیری هوایی مصر و اسرائیل (اسفند)

سال	رویداد
۱۳۴۸	آمادگی ارتش برای مقابله با تهدیدات عراق، تیره شدن روابط دو کشور، بازداشت اتباع ایران در عراق، جنگ تبلیغاتی دو کشور علیه یکدیگر، اعطای گذرنامه عراقی به تیمور بختیار از سوی دولت عراق، اخراج تعدادی از ایرانیان از عراق، حمله نظامیان عراقی به کنسولگری ایران در بغداد، تعطیلی حوزه علمیة نجف در اعتراض به دولت عراق (فروردین و اردیبهشت). آتش‌سوزی مسجدالاقصی (۳۱ مرداد). صدور حکم غیابی محکومیت تیمور بختیار به اعدام در دادگاه عالی شماره یک دادرسی ارتش (شهریور). رسیدگی به اختلافات ایران و عراق در سازمان ملل متحد (مهر). دایر شدن سینما در قم (آذر). اخراج سفیر و چهار دیپلمات ایران از عراق، حمله به کنسولگری ایران در بصره، اخراج تعدادی ایرانی از عراق (بهمن). تظاهرات دانشجویان و کارگران در تهران در اعتراض به تغییر مسیر و افزایش کرایه اتوبوس‌های شهری، بازداشت و کشته شدن عده‌ای، بازگشت وضعیت کرایه اتوبوس به وضعیت قبل با تصویب نامه هیئت وزیران (اسفند). تقاضای شاه از دبیرکل سازمان ملل برای میانجی‌گری بین ایران و بحرین (اسفند)
۱۳۴۹	پذیرش پیشنهاد دولت ایران برای میانجیگری سازمان ملل توسط انگلیس، ورود هیئت سازمان ملل به بحرین برای کسب نظر مردم آنجا (فروردین). اعلام استقلال قطر (فروردین). برگزاری همه‌پرسی بحرین و اعلام نتیجه آن توسط هیئت سازمان ملل و تصویب استقلال آن کشور در شورای امنیت سازمان ملل متحد (اردیبهشت). ارائه گزارش نتیجه همه‌پرسی بحرین به مجلس شورای ملی از سوی نخست‌وزیر و وزیر خارجه و تصویب آن در مجلس شورای ملی و سنا (اردیبهشت). برگزاری کنفرانس سرمایه‌گذاری در تهران (اردیبهشت و خرداد). قتل تیمور بختیار در مرز ایران و عراق توسط عوامل امنیتی ایران (مرداد). برقراری مجدد روابط سیاسی ایران و مصر (شهریور). مذاکرات ایران و کنسرسیوم و تعیین سهم ۶۱ درصدی درآمد نفت برای ایران و ۳۹ درصد برای کنسرسیوم (آبان). خروج انگلیس از خلیج فارس (آذر). شناسایی تشکیلات سازمان چریک‌های فدایی خلق و دستگیری تعدادی از اعضای آن (دی). حمله نظامیان عراقی به مدارس ایرانی در بغداد و کاظمین (دی). اعتصاب کارگران شرکت واحد اتوبوسرانی تهران (اسفند). اعتصاب و تظاهرات کارگران کارخانه جهان چیت کرج و کشته شدن سه نفر از آنان (اسفند). اعدام ۱۲ تن از چریک‌های حمله کننده به پاسگاه سياهکل (اسفند)
۱۳۵۰	حمله چریک‌های فدایی خلق به کلانتری قلعهک، کشته شدن سرلشگر فرسیو، رئیس دادرسی ارتش توسط چریک‌های فدایی خلق (فروردین). اعلام استقلال بحرین و صدور پیام تبریک شاه (مرداد). افتتاح دوره جدید مجلسین (شهریور). برگزاری مراسم جشن‌های دوهزار و بانصدساله شاهنشاهی (مهر). پیاده شدن نیروهای نظامی ایران در جزایر سه گانه ابوموسی، تنب بزرگ و تنب کوچک، قطع روابط عراق با ایران و شکایت عراق به سازمان ملل متحد، اعتراض و اعلام نگرانی عراق، کویت، لیبی، الجزایر، سوریه، مصر، یمن جنوبی و عربستان از کنترل جزایر سه گانه توسط ایران (آذر). تعطیلی حوزه علمیة نجف و اخراج تعدادی از روحانیان توسط دولت عراق، اعتراض شخصیت‌های مذهبی و بازار تهران به اقدام عراق (دی). برگزاری کنفرانس سرمایه‌گذاران آمریکا در تهران (دی). درگیری مسلحانه مخالفان حکومت با پلیس در تهران (بهمن). تظاهرات کارگران در تهران (اسفند)
۱۳۵۱	درگیری مرزی بین نیروهای ایرانی و عراقی (فروردین). سفر نیکسون به ایران و اعلام نگرانی شاه و نیکسون از اوضاع خاورمیانه، حمله به نظامیان آمریکایی در تهران (خرداد). زد و خورد شدید بین ژاندارمری و نیروهای عراقی (تیر). درگیری مأموران دولتی با مخالفان حکومت، انفجار بمب، کشته شدن سرتیپ طاهری رئیس کل زندان‌های شهرانی به ضرب گلوله مخالفان در تهران (مرداد). کشته شدن چند نیروی ایرانی و عراقی در درگیری مرزی (بهمن و اسفند). افتتاح کارخانه ذوب آهن اصفهان با حضور نخست‌وزیر شوروی (اسفند)
۱۳۵۲	درگیری بین نیروهای ایرانی و عراقی در سوسنگرد (فروردین). ترور سرهنگ هاوکیتر آمریکایی در تهران (خرداد). تقدیم لایحه جدید نفت بر اساس قرارداد سال ۱۹۵۴ و به دست گرفتن اختیار کامل صنعت نفت توسط ایران، به مجلس شورای ملی (تیر). اعلام خبر شناسایی و دستگیری یک گروه مارکسیستی به جرم تصمیم برای سوءقصد به جان شاه، فرح و ولیعهد (مهر). جنگ اعراب و اسرائیل و برقراری آتش‌بس توسط شورای امنیت (مهر). افزایش قیمت نفت (مهر و آبان) و سفر کسینجر وزیر خارجه آمریکا به تهران برای مذاکره به منظور برقراری صلح در خاورمیانه (آبان). برگزاری کنفرانس اوپک در تهران و اعلام اصول قیمت‌گذاری نفت توسط شاه (دی). افشای اعزام نیروهای ایرانی به عمان و کمک به آن کشور در نبرد با شورشیان چپ‌گرای ظفار (بهمن). تجاوز عراق به مرزهای ایران و وقوع درگیری بین دو طرف، شکایت ایران از عراق در شورای امنیت (بهمن و اسفند). تظاهرات ضد ایرانی در سوئد، ایتالیا، بلژیک، انگلیس، هلند و لبنان در اعتراض به حضور نیروهای نظامی ایران در عمان (اسفند)

سال	رویداد
۱۳۵۳	اعلام آمادگی ایران برای مذاکره با عراق به منظور رفع اختلافات (خرداد). مطرح شدن پیشنهاد قطع کمک نظامی آمریکا به ایران به علت افزایش قیمت نفت، در مجلس سنای آمریکا (تیر). افزایش قیمت نفت توسط ایران، اخطار آمریکا به کشورهای تولید کننده نفت مبنی بر مواجه شدن با مخاطرات سیاسی و امنیتی، پاسخ ایران به آمریکا دال بر اجازه ندادن به هیچ کشوری برای مداخله در امور داخلی خود (تیر). استعفای نیکسون از ریاست جمهوری آمریکا به دنبال ماجرای واترگیت و شروع ریاست جمهوری جerald فورد، معاون نیکسون (مرداد). تجاوز زمینی و هوایی عراق به مناطق مرز ایران، پناهنده شدن تعداد زیادی از کردهای عراقی به ایران، تصرف کرکوک توسط چریک‌های کرد عراقی (مرداد و شهریور). توافق ایران و شوروی در مورد قیمت نفت و امضای قرارداد در این زمینه (مرداد). امضای موافقت‌نامه اتمی ایران و فرانسه (آبان). زد و خورد نیروهای ایران و عراق و سقوط دو هواپیمای جنگی عراقی (آذر و بهمن). تهدید چاه‌های نفت کشورهای عضو اوپک از سوی آمریکا (بهمن). حمله شاه به آمریکایی‌ها در مصاحبه با تلویزیون آمریکا (بهمن). امضای قرارداد مبادلات فرهنگی ایران و شوروی (بهمن). اعلام نظام تک‌حزبی توسط شاه با موجودیت حزب رستاخیز به دبیرکلی هویدا نخست وزیر (۱۱ اسفند). تشکیل کنفرانس سران اوپک در الجزایر با حضور شاه و اعلام شرایط تثبیت قیمت نفت (اسفند). امضای قرارداد فروش چهار رآکتور اتمی از سوی آمریکا به ایران به منظور تولید برق (اسفند). توافق شاه و صدام حسین، معاون رئیس جمهور عراق، در الجزایر برای حل اختلافات مرزی دو کشور (۱۵ اسفند). مذاکرات نمایندگان دولت‌های ایران، الجزایر و عراق در تهران و امضای اسناد رفع اختلافات ایران و عراق (۲۴ تا ۲۶ اسفند). دعوت ایران از ملامصطفی بارزانی برای اقامت در ایران (اسفند)
۱۳۵۴	آغاز بازگشت پناهندگان کرد عراقی به کشورشان (فروردین). سفر هویدا به عراق و مذاکره با حسن البکر درباره قرارداد الجزایر (فروردین). سکونت ملامصطفی بارزانی و خانواده‌اش در کرج (فروردین). اعدام ۹ تن از زندانیان عضو سازمان چریک‌های فدایی خلق در زندان اوین (فروردین). سفر انور سادات رئیس‌جمهور مصر، محمد حسنین هیکل روزنامه نگار مصری و صدام حسین، معاون رئیس جمهور عراق به تهران (اردیبهشت). مصاحبه شاه در آمریکا در مورد قیمت نفت و نبودن زندانی سیاسی در ایران (اردیبهشت). ترور دو مستشار نظامی آمریکا در تهران (اردیبهشت). برگزاری سالروز قیام ۱۵ خرداد در قم و تعدادی دیگر از شهرهای ایران و بازداشت تعدادی از شرکت‌کنندگان در مراسم یادبود قیام ۱۵ خرداد. امضای قرارداد مرزی ایران و عراق (قرارداد الجزایر) در بغداد (خرداد). افزودن دو اصل دیگر به اصول انقلاب سفید (مرداد). امضای قرارداد صلح مصر و اسرائیل (شهریور). فراخوان سفرای ایران در عراق، عربستان، کویت، بحرین، عمان، قطر و امارات متحده عربی در اعتراض به استفاده از نامی جعلی به جای نام خلیج فارس (دی). تحویل نخستین فروند جنگنده اف ۱۴ به ایران (دی). تصویب طرح تغییر تقویم ایران از هجری به شاهنشاهی در جلسه مشترک مجلسین شورای ملی و سنا از ابتدای سال جدید (۲۴ اسفند)
۱۳۵۵	قطع روابط ایران با کوبا (فروردین). وقوع درگیری مسلحانه بین مأموران دولتی و مخالفان در تهران، رشت، قزوین و کرج (فروردین تا اسفند). تصویب موافقت‌نامه‌های ایران و عراق در زمینه استفاده از رودخانه‌های مرزی، تعلیف احشام و کشتیرانی در اروندرود (خرداد). امضای قرارداد ۴۰ میلیاردی خرید اسلحه بین ایران و آمریکا (تیر). برگزاری سه کنگره توسط کمیونست‌های ایران در دانشگاه‌های آمریکا (مرداد). ترور سه مستشار نظامی آمریکا در تهران (شهریور). افتتاح دوره جدید مجلسین (مهر). خرید ۲۵ درصد از سهام صنایع کروب آلمان توسط ایران (مهر). خرید موشک‌های زمین به هوا از انگلستان (مهر). اعلام وجود ۳۳۰۰ زندانی مارکسیست توسط شاه (آذر). افزایش قیمت نفت توسط کشورهای عضو اوپک (آذر)

سال	رویداد
۱۳۵۶	برگزاری کنفرانس تکنولوژی هسته‌ای (فروردین). بازدید مأموران صلیب سرخ جهانی از زندان قصر (اردیبهشت). خودداری ایران از شرکت در کنفرانس کشورهای اسلامی در ترابلس در اعتراض به سیاست‌های دولت لیبی (خرداد). برگزاری تظاهرات به مناسبت سالروز قیام ۱۵ خرداد در کوی دانشگاه و دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران (۱۵ خرداد). درگذشت دکتر علی شریعتی در لندن (۲۹ خرداد). تظاهرات دانشجویان در ارتباط با مرگ شریعتی (تیر). بازدید نمایندگان صلیب سرخ جهانی از زندان‌های ایران (تیر). سخنرانی فرح پهلوی در آمریکا و هویدا در تهران در دفاع از حقوق بشر و آزادی (تیر). اعتراض کانون وکلای دادگستری به وضعیت قضایی کشور و شکنجه مخالفان توسط ساواک (تیر). اعتراض مهندس بازرگان و یدالله سجایی (سران نهضت آزادی) به صدور حکم محکومیت آیت‌الله طالقانی به ده سال زندان (تیر). مخالفت با فروش هواپیماهای آواکس به ایران در سنای آمریکا (مرداد). استعفای هویدا و انتصاب جمشید آموزگار به نخست‌وزیری، انتصاب هویدا به وزارت دربار (۱۵ و ۱۶ مرداد). برگزاری جشن هنر شیراز (۲۷ مرداد). تصرف سفارت ایران در لاهه توسط دانشجویان معترض ایرانی (۱ شهریور). ارسال نامه اعتراضی تعدادی از فعالان سیاسی به دیوان عالی کشور در ارتباط با محکومیت آیت‌الله طالقانی به زندان (شهریور). تظاهرات اعتراض‌آمیز دانشجویان در تهران و بازداشت عده‌ای از آنان (۷ شهریور). حمله مسلحانه به اتومبیل اشرف پهلوی در فرانسه (۲۲ شهریور). صدور اعلامیه روحانیون مبارز ایران در خصوص ادامه مبارزه با حکومت پهلوی و برقراری عدالت، آزادی و جامعه توحیدی و آزادی زندانیان سیاسی (۲۶ شهریور). تظاهرات دانشجویان ایرانی علیه اشرف پهلوی در آمریکا (۳۱ شهریور). اعتصاب غذای روحانیون مبارز ایران در پاریس در اعتراض به ادامه تبعید امام خمینی رهبر و زندانی شدن روحانیان و اعضای نهضت آزادی (۹ تا ۱۶ مهر). موافقت کنگره آمریکا با فروش هواپیماهای آواکس به ایران (مهر). افتتاح دوره جدید مجلس شورای ملی (مهر). تظاهرات ضدحکومتی دانشجویان دانشگاه تهران (مهر). درگذشت حاج آقا مصطفی خمینی فرزند امام خمینی رهبر در نجف (۱ آبان). صدور اعلامیه و برگزاری مجالس ترحیم به مناسبت درگذشت حاج آقا مصطفی خمینی در قم و تهران (آبان). تظاهرات دانشجویان ایرانی در تهران، فرانسه، آمریکا و آلمان هم‌زمان با سفر شاه و فرح به آمریکا و فرانسه و سفر سادات به اسرائیل (آبان). توافق شاه و کارتر بر سر قیمت نفت در آمریکا (آبان). اجتماع اعضای جبهه ملی در کرج و تهران و بازداشت عده‌ای از آنان (۱ آذر). بازداشت محمود اعتمادزاده (به‌آذین)، عضو کانون نویسندگان ایران به جرم تحریک دانشجویان علیه دولت (۳ آذر). تعطیلی دانشگاه‌های تهران (آذر). تصرف سفارت ایران در رم توسط دانشجویان ایرانی (آذر). صدور بیانیه اتحاد نیروهای جبهه ملی در ارتباط با ترک حکومت استبدادی و تمکین به اصول مشروطیت (آذر). بازداشت آیت‌الله ربانی شیرازی (آذر). حمله طرفداران حکومت به دانشگاه آریامهر (صنعتی شریف) و ضرب و شتم دانشجویان (آذر). انفجار در ساختمان انجمن ایران و آمریکا در تهران در آستانه سفر کارتر به ایران (دی). سفر کارتر به ایران و تظاهرات اعتراضی دانشجویان (دی). انتشار مقاله توهین‌آمیز درباره امام خمینی رهبر در روزنامه اطلاعات (۱۷ دی). قیام مردم قم در اعتراض به مقاله روزنامه اطلاعات و شهادت عده‌ای از مردم به دست نیروهای دولتی، تظاهرات و تعطیلی حوزه علمیه مشهد (۱۹ دی). سفر شاه به مصر و عربستان (۱۹ و ۲۰ دی). ادامه تظاهرات در قم و مشهد (۲۰ دی). انتشار نامه اعتراضی آیت‌الله مرعشی نجفی در مورد اهانت به امام خمینی رهبر و شهادت تظاهرکنندگان در قم، در روزنامه اطلاعات (۲۲ دی). تظاهرات و اعتصاب در تهران، اهواز، اصفهان، دانشگاه تبریز و دانشگاه شریف - آریامهر - (۲۴ تا ۲۷ دی). تظاهرات دانشجویان ایرانی در آمریکا در اعتراض به سفر فرح پهلوی به آن کشور (۲۴ دی). مراجعه مردم به شعب بانک صادرات و خالی کردن حساب‌های بانکی خود به دعوت یکی از وعظ به دلیل سهم بودن بهایبان در آن بانک، به آتش کشیده شدن دو شعبه بانک صادرات در مشهد (۲۸ و ۲۹ دی). سخنرانی امام خمینی رهبر درباره قیام مردم قم (۲ بهمن). تظاهرات دانشجویان ایرانی در هند هم‌زمان با سفر شاه و فرح به آن کشور (۱۳ بهمن). صدور اعلامیه‌های آیات عظام گلپایگانی، مرعشی نجفی و شیرازی و قیام مردم تبریز به مناسبت جهل شهدای قم و شهادت عده‌ای از مردم (۲۹ بهمن). صدور بیانیه نهضت آزادی ایران در ارتباط با شهادت تعدادی از مردم تبریز به دست حکومت، ارسال نامه روحانیون مبارز به کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل متحد و مسئول دانستن شاه در حوادث کشور (۳۰ بهمن). صدور اعلامیه و برگزاری تظاهرات، تحصن و اعتصاب غذا توسط مجامع مذهبی و دانشجویی در داخل و خارج از ایران (اسفند). تحریم عید نوروز از سوی نهضت آزادی و حوزه علمیه قم (اسفند)

سال	رویداد
۱۳۵۷	صدور پیام امام خمینی علیه السلام و آیات عظام گلپایگانی، شیرازی، و مرعشی نجفی، اعلامیه حوزة علمیه قم و تعطیلی بازار در بسیاری از شهرهای ایران به مناسبت چهلم شهدای تبریز و شهادت عدای از مردم یزد در جریان تظاهرات (۴ تا ۱۰ فروردین). تعطیلی بازار، صدور اعلامیه از سوی مجامع مذهبی و سیاسی، تظاهرات دانشجویی و مردمی و یروز ناآرامی در بسیاری از شهرها، اعتصاب غذای زندانیان سیاسی (فروردین و اردیبهشت). حمله به منزل مخالفان حکومت از سوی اعضای حزب رستاخیز (فروردین و اردیبهشت). دفاع شاه از آزادی و مخالفت با اغتشاش در مصاحبه با روزنامه نگاران خارجی (اردیبهشت). صدور اعلامیه امام خمینی علیه السلام و آیات عظام گلپایگانی، شریعتمداری و مرعشی نجفی به مناسبت چهلم شهدای یزد (اردیبهشت). حمله به سینماها و مشروب فروشی ها در تهران، برگزاری تظاهرات گسترده در قم، حمله مأموران به منزل آیت الله شریعتمداری و آیت الله گلپایگانی (اردیبهشت). سخنرانی امام خمینی علیه السلام به مناسبت سالروز قیام ۱۵ خرداد و حمله به شاه (خرداد). برگزاری سپید نعمت الله نصیری از ریاست ساواک و انتصاب سپید ناصر مقدم به ریاست آن سازمان (خرداد). پیام امام خمینی علیه السلام درباره تحریم مراسم جشن تولد امام حسین علیه السلام و امام زمان (عج)، تظاهرات فراگیر در شهرهای مختلف و درگیری پلیس با مردم (تبر). برگزاری تظاهرات در مشهد، به آتش کشیده شدن دو شعبه بانک، درگیری پلیس و تظاهر کنندگان با پلیس در جریان تشییع جنازه شیخ احمد کافی در مشهد (۱ و ۲ مرداد). تشکر امام خمینی علیه السلام از مردم به خاطر تحریم جشن های دولتی (۴ مرداد). برگزاری تظاهرات مردمی و دانشجویی در تبریز، شیراز، اصفهان، نجف آباد، همایون شهر، اهواز، قزوین و آبادان و چند شهر دیگر، برقراری حکومت نظامی در اصفهان و آتش سوزی سینما ر کس آبادان، به آتش کشیده شدن سینماها، مشروب فروشی ها، بانک ها و ساختمان حزب رستاخیز، درگیری شدید پلیس با مردم و شهید و زخمی شدن عدای از مردم (۹ تا ۳۱ مرداد). برگزاری مراسم سخنرانی در مسجد قیای تهران در مادر مضان توسط شخصیت های مذهبی و سیاسی (۱۵ مرداد به بعد). سخنرانی شاه به مناسبت سالروز مشروطیت و وعده برقراری دموکراسی، اعطای آزادی در حدود قانون و برگزاری انتخابات آزاد، دفاع جمشید آموزگار (نخست وزیر) از فضای باز سیاسی (۱۴ مرداد). صدور اعلامیه های امام خمینی علیه السلام و آیت الله صدوق در خصوص آتش سوزی سینما ر کس (مرداد). ادامه اعتصابات، اعتراضات و تظاهرات مردمی و دانشجویی در شهرهای مختلف (سراسر شهریور). استعفای جمشید آموزگار و انتصاب جعفر شریف امامی به نخست وزیری، اعطای اختیارات به نخست وزیر و وعده شاه برای خودداری از دخالت در امور کشور (۵ شهریور). بازگرداندن تقویم رسمی کشور از شاهنشاهی به هجری شمسی به دستور نخست وزیر و نام گذاری دولت به دولت آشتی ملی (۵ شهریور). اعتراف شاه به اشتباه و سهل انگاری (۷ شهریور). درخواست جبهه ملی برای اجرای اصلاحات دوازده گانه در کشور (۷ شهریور). برگزاری راهپیمایی گسترده در تهران در روز غدیر فطر (۱۳ شهریور). صدور پیام امام خمینی علیه السلام به مناسبت عید فطر و دعوت مردم به ادامه مبارزه با حکومت پهلوی (۱۵ شهریور). تصمیم دولت به برقراری حکومت نظامی در تهران و چند شهر دیگر از ۱۷ شهریور، انتصاب ارتشبد غلامعلی اویسی به فرمانداری نظامی تهران (۱۶ شهریور). اعلام برقراری حکومت نظامی از رادیو در ساعت ۶ بامداد، شهادت تعدادی از مردم در میدان زاله تهران (۱۷ شهریور). صدور پیام امام خمینی علیه السلام و آیات عظام شیرازی، گلپایگانی و مرعشی نجفی به مناسبت واقعه ۱۷ شهریور و محکومیت حکومت پهلوی (۱۸ شهریور). تظاهرات ضد حکومتی دانشجویان ایرانی در کشورهای مختلف اروپایی (شهریور). وقوع زلزله در طبس (۲۶ شهریور). محاصره منزل امام خمینی علیه السلام در نجف توسط نیروهای نظامی و ایجاد محدودیت برای ایشان (۲ شهریور). برگزاری تظاهرات مردمی و دانشجویی در شهرهای مختلف، بیوستن دانش آموزان به تظاهرات، و درگیری پلیس با تظاهر کنندگان، شهادت و مجروح شدن عدای از مردم در شهرهای مختلف، اعتصاب کارگران کارخانه ها و پالایشگاه ها، حمله به ساختمان های حزب رستاخیز، پایین آوردن عکس شاه و فرح در ادارات (سراسر مهر). اخراج امام خمینی علیه السلام از عراق و عزیمت ایشان به مرز عراق و کویت، جلوگیری کویت از ورود امام خمینی علیه السلام به آن کشور (۱۳ مهر). هجرت امام خمینی علیه السلام از نجف به پاریس (۱۴ مهر). برگزاری نعمت الله نصیری از سفارت پاکستان و انتقال او به تهران (۱۵ مهر). درخواست کمیته ایرانی حقوق بشر از دولت فرانسه برای تضمین آزادی امام خمینی علیه السلام (۱۵ مهر). صدور بیانیه امام خمینی علیه السلام خطاب به دانشجویان در مورد درزم سلطنتی و سلطه خارجی بر ایران (۱۶ مهر). اعتصاب غذای زندانیان سیاسی (۲۰ مهر). حمله چماق داران به مراسم چهلم شهدای ۱۷ شهریور در مسجد جامع کرمان و شهید و مجروح شدن عدای از مردم (۲۶ مهر). مصاحبه امام خمینی علیه السلام با روزنامه لوموند و تأکید بر محاکمه خائنان به مملکت (۲۵ مهر). تظاهرات گسترده دانشجویان و برگزاری نماز جماعت در دانشگاه تهران (۱ آبان). آزادی تعدادی از زندانیان سیاسی (آبان). تظاهرات مردم، دانش آموزان و دانشجویان و درگیری پلیس با تظاهر کنندگان، شهادت و مجروح شدن عدای در شهرهای مختلف، اعتصاب در بخش های مختلف دولتی (سراسر آبان). آزادی آیت الله طالقانی و آیت الله منتظری و آیت الله مفتاح از زندان (۸ و ۱۳ آبان). صدور اعلامیه و مصاحبه با رسانه ها توسط امام خمینی علیه السلام در خصوص حفظ وحدت و ادامه مبارزه با حکومت پهلوی (آبان). اعلام هپستگی جامعه روحانیت ایران با امام خمینی علیه السلام (۵ آبان). دیدار کریم سنجابی، رهبر جبهه ملی با امام خمینی علیه السلام در پاریس (۹ آبان).

سال	رویداد
۱۳۵۷	برگزاری تظاهرات دانشجویان و دانش‌آموزان در دانشگاه تهران، حملهٔ مأموران به تظاهرکنندگان و کشته و زخمی شدن عده‌ای (۱۳) (آبان). استعفای شریف امامی، انتصاب ارتشبد از هاری به نخست‌وزیری و اعلام تعطیلی یک هفته‌ای مدارس و دانشگاه‌ها از سوی دولت (۱۴ تا ۱۶ آبان). بازداشت عده‌ای از مقامات بلندپایهٔ دولتی، از جمله امیرعباس هویدا (۱۵ آبان). آغاز اعتصاب مطبوعات (۱۵ آبان). صدور پیام امام خمینی رهبر به مناسبت کشتار دانشگاه تهران و روی کار آمدن دولت نظامی از هاری (۱۶ آبان). سرپیچی سربازان از دستور فرماندهان و فرار از سربازخانه‌ها (آبان). صدور پیام امام خمینی رهبر به مناسبت ماه محرم و دعوت به ادامهٔ مبارزه (۱ آذر). ادامهٔ تظاهرات و اعتصاب در سراسر کشور و کشته و زخمی شدن مردم توسط مأموران حکومت (سراسر آذر). برقراری حکومت نظامی (آذر). حملهٔ مأموران دولتی به تظاهرکنندگان پناهنده شده به حرم امام رضا علیه‌السلام و شهادت و زخمی شدن عده‌ای از آنان (۲ آذر). اعلام پنجم آذر به عنوان روز عزای ملی از سوی امام خمینی رهبر به مناسبت حملهٔ مأموران به حرم امام رضا علیه‌السلام و کشتن مردم در آنجا (۳ آذر). تظاهرات شبانهٔ مردم تهران در شب اول محرم و شهادت عده‌ای به دست مأموران دولتی (۹ آذر). صدور پیام امام خمینی رهبر در خصوص محکوم کردن کشتار مردم در شب اول محرم، دعوت سربازان به پیوستن به انقلاب و ادامهٔ اعتصاب سراسری (۱۱ آذر). خروج تعدادی از آمریکایی‌های مقیم ایران از کشور (۱۷ آذر). عزاداری و راهپیمایی میلیون‌ها نفر در روزهای تاسوعا و عاشورا در سراسر ایران، قرائت قطعنامه در خصوص برچیده شدن نظام شاهنشاهی و برقراری حکومت اسلامی در تهران (۱۹ و ۲۰ آذر). ادامهٔ حمایت مقامات آمریکایی از شاه و حکومت پهلوی (آذر). افزایش سرپیچی سربازان از دستورات نظامی و کشتن فرماندهان (آذر). اعتصاب و تحصن معلمان و استادان دانشگاه (آذر). تداوم تظاهرات، اعتصاب و تحصن در سراسر کشور و کشته و زخمی شدن عده‌ای (دی). حملهٔ مأموران به وزارت علوم و کشته شدن استاد کارمان نجات‌اللهی (۵ دی). فرمان امام خمینی رهبر به مهندسین بزرگان مبنی بر تعیین هیئت به ریاست خود و نظارت بر تولید نفت (۸ دی). انتصاب شاپور بختیار به نخست‌وزیری و اعلام مخالفت امام خمینی رهبر با او و افزایش مخالفت عمومی (۱۱ دی). برگزاری کنفرانس گوادلوپ با حضور رؤسای جمهور آمریکا و فرانسه و نخست وزیران آلمان و انگلیس در مورد انقلاب ایران (۱۳ تا ۱۶ دی). اعلام حمایت دولت آمریکا از دولت بختیار و ورود ژنرال هایز آمریکایی به ایران (۱۶ دی). صدور پیام امام خمینی رهبر به مناسبت روی کار آمدن دولت بختیار و اعلام غیرقانونی بودن حکومت پهلوی و دعوت کارمندان دولت به عدم اطاعت از وزیران و جلوگیری از ورود آنان به وزارتخانه‌ها (۱۶ دی). تلاش نظامیان بلندپایه برای کودتا (دی). دعوت جامعهٔ روحانیت تهران از مردم برای برگزاری راهپیمایی در روز اربعین (۱۹ دی). آزادی تعدادی دیگر از زندانیان سیاسی (دی). اعلام تشکیل شورای انقلاب توسط امام خمینی رهبر (۲۲ دی). تعیین اعضای شورای سلطنت توسط شاه (۲۳ دی). خروج شاه و فرح از ایران و شادی مردم (۲۶ دی). برگزاری راهپیمایی گسترده در سراسر ایران در روز اربعین به دعوت امام خمینی رهبر، برقراری نظم به وسیلهٔ نیروهای مردمی و بدون حضور پلیس و انتشار قطعنامه در خصوص غیرقانونی بودن سلطنت و خلع شاه از قدرت، برکناری دولت بختیار، برقراری حکومت جمهوری اسلامی و پیوستن ارتش به مردم (۲۹ دی). درخواست سیدجلال الدین تهرانی برای ملاقات با امام خمینی رهبر و اعلام دو شرط استعفا و غیرقانونی اعلام کردن شورای سلطنت برای این ملاقات از سوی امام خمینی رهبر (۳۰ دی). استعفای سیدجلال الدین تهرانی از ریاست شورای انقلاب و اعلام غیرقانونی بودن شورای مذکور از سوی او و ملاقات با امام خمینی رهبر در پاریس (۱ و ۲ بهمن). تشکیل ستاد ویژهٔ استقبال از امام خمینی رهبر (۳ بهمن). محاصرهٔ فرودگاه مهرآباد توسط تانک‌ها و نیروهای نظامی و لغو پروازها برای جلوگیری از ورود امام خمینی رهبر و بسته شدن فرودگاه (۴ بهمن). درخواست بختیار از امام خمینی رهبر برای به تعویق انداختن زمان بازگشت به ایران (۵ بهمن). تحصن تعدادی از اعضای روحانیون مبارز تهران در مسجد دانشگاه تهران در اعتراض به جلوگیری از بازگشت امام خمینی رهبر (۸ بهمن). تشدید تظاهرات مردم و برخورد نیروهای حکومت در تهران و شهرهای کشور (بهمن). بازگشایی فرودگاه مهرآباد و سایر فرودگاه‌ها (۱۰ بهمن). به حرکت درآمدن تانک‌ها و خودروهای نظامی و پرواز هلیکوپترها بر فراز تهران برای ترساندن مردم (۱۱ بهمن). تظاهرات و اعتصاب همافران نیروی هوایی و بازداشت تعدادی از آنان (بهمن). بازگشت امام خمینی رهبر و استقبال میلیونی از ایشان در تهران (۱۲ بهمن). انتصاب مهندس بازرگان به عنوان نخست‌وزیر دولت موقت از سوی امام خمینی رهبر و راهپیمایی مردم در حمایت از نخست‌وزیری بازرگان (۱۶ تا ۱۹ بهمن). ملاقات گروهی از همافران با امام خمینی رهبر و اعلام حمایت از انقلاب (۱۹ بهمن). اعلام حمایت کارکنان تعدادی از وزارتخانه‌ها از نخست‌وزیری بازرگان (۱۹ بهمن). تشدید مقررات منع عبور و مرور توسط فرمانداری نظامی تهران (۲۱ بهمن). صدور پیام امام خمینی رهبر در خصوص محکوم کردن حملات لشکر گارد به انقلابیون و اخطار در زمینهٔ دستور جهاد، خلاف شرع بودن حکومت نظامی و دعوت مردم به بی‌توجهی به حکومت نظامی (۲۱ بهمن). تشدید درگیری مسلحانهٔ لشکر گارد و نیروی هوایی (شب ۲۱ بهمن). تصرف کلانتری‌ها، قرارگاه‌های پلیس و پاسگاه‌های زاندارمری، ستاد زاندارمری، تسلیحات ارتش و مسلح شدن مردم در تهران، تشدید درگیری‌های مسلحانه در تهران و بیشتر شهرهای ایران (۲۱ و ۲۲ بهمن). صدور اعلامیهٔ شورای عالی ارتش و اعلام بی‌طرفی و بازگشت واحدهای نظامی به پادگان‌ها (۲۲ بهمن). سقوط شهرنانی کل کشور و دانشکدهٔ پلیس و پادگان‌ها و زندان‌ها (۲۲ بهمن). تصرف رادیو و تلویزیون توسط مردم و اعلام پیروزی انقلاب (۲۲ بهمن).

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق و شیوه اجرا : درک و تحلیل زمینه‌ها، و علل و عوامل شکل‌گیری جنبش‌ها و انقلاب‌های سیاسی دوره معاصر یکی از هدف‌های عالی کتاب تاریخ ۳ به شمار می‌رود. یکی از روش‌های آماده‌سازی کلاس برای تدریس و یادگیری رویداد و موضوع مهمی چون انقلاب اسلامی، طرح پرسش‌های اساسی و کلیدی در قالب گفت‌وگوست. این فعالیت بدین منظور طراحی شده تا دانش‌آموزان درباره این موضوع بحث کنند که : چرا حدود سه ربع قرن پس از انقلاب مشروطه، دوباره ایران دچار انقلابی دیگر شد؟ در واقع مقصد نهایی این فعالیت معطوف ساختن توجه و دقت دانش‌آموزان به زمینه‌ها، علل و عوامل اصلی و مهم نهضت و انقلاب اسلامی است.

جریان مباحثه را نخست بر سیر تحولات پس از انقلاب مشروطه متمرکز کنید تا از رهگذر آن، دانش‌آموزان با تأمل بر میزان و چگونگی تحقق یا عدم تحقق هدف‌ها و آرمان‌های آن انقلاب (حاکمیت قانون، آزادی و عدالت، مشارکت واقعی و مؤثر مردم در اداره امور کشور، استقلال و ثبات سیاسی و رفاه اجتماعی)، دریافت‌ها و استنتاج‌های خود را در خصوص چرایی انقلاب اسلامی بیان کنند.

فعالیت ۲

منطق و روش اجرا : یکی از مسائلی که بستر ساز وقوع نهضت و انقلاب اسلامی شد، نفوذ سیاسی آمریکا بر دولت ایران و تحمیل اجرای برخی سیاست و برنامه‌های اجتماعی و اقتصادی موسوم به رفورم (اصلاحات) بود. این فعالیت حاوی متنی در تشریح راهبردها و هدف‌های دولت آمریکا از اعمال برنامه رفورم‌های اجتماعی و اقتصادی در کشورهای تحت نفوذ خود است. دانش‌آموزان را ترغیب کنید با خواندن این متن که به زبان ساده و روان نوشته شده است، به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهند.

فعالیت ۳

منطق و روش اجرا : یکی از مفاهیم مهم درس، درک و فهم علل مخالفت حضرت امام با

برنامه‌ها و اقداماتی بود که رژیم پهلوی تحت عنوان اصول شش‌گانه یا به اصطلاح انقلاب سفید به اجرا درآورد. مفیدترین و مؤثرترین ابزار برای یادگیری چنین مفهومی، بهره‌گیری از شواهد و مدارک اصلی است. اصول شش‌گانه و متن اعلامیه‌ها و سخنرانی‌های حضرت امام را در مخالفت با آن اصول در اختیار دانش‌آموزان قرار دهید و آنان را راهنمایی و تشویق کنید که دلایل اعتراض و مخالفت ایشان را استنباط و تحلیل کنند.

فعالیت ۴

منطق و روش اجرا : مبارزه مسلحانه، روشی است که برخی از مبارزان برای ساقط کردن و یا ضربه زدن به نظام حاکم و یا قدرت مسلط اتخاذ می‌کنند. در تاریخ معاصر پاره‌ای از گروه‌ها یا تشکلات سیاسی و اجتماعی بودند که شیوه مسلحانه را برای پیشبرد برنامه‌ها و هدف‌های خود در پیش گرفتند. در جریان نهضت اسلامی که از سال ۱۳۴۱ش آغاز شد و پس از سرکوب خونین قیام ۱۵ خرداد، شماری از گروه‌های مخالف رژیم به مبارزه مسلحانه روی آوردند. این در حالی بود که حضرت امام به عنوان رهبر نهضت و انقلاب اسلامی، هیچ‌گاه این شیوه از مخالفت و مبارزه را تأیید و تشویق نکرد و همواره بر مقاومت و مخالفت سیاسی و مدنی تأکید می‌ورزید. همان‌گونه که در متن کتاب توضیح داده شده است، رژیم پهلوی در اوایل دهه ۱۳۵۰ش موفق شد، عمده گروه‌هایی را که از طریق مسلحانه مخالفت و مبارزه می‌کردند، سرکوب کند و از بین ببرد. از دانش‌آموزان بخواهید که نظر خود را در خصوص شیوه مبارزه مسلحانه و آثار و نتایج آن بیان کنند.

فعالیت ۵

منطق و روش اجرا : با توجه به اینکه نفوذ دولتمردان آمریکایی بر دولت ایران و سیاست‌های آن نسبت به کشور ما، یکی از دلایل مؤثر بروز انقلاب اسلامی بود، دانش‌آموزان را راهنمایی کنید، مطالبی را که در صفحه ۱۲۵ کتاب در خصوص برنامه و سیاست‌های کندی در ایران خوانده‌اند، با سیاست فضای باز سیاسی کارتر، رئیس‌جمهور وقت آمریکا که در سال ۱۳۵۶ بر رژیم پهلوی دیکته کرد و در صفحه ۱۳۱ کتاب شرح آن به اختصار آمده است، مقایسه کنند.

ضمائم و ملحقات

۱- تصویب نامه انجمن های ایالتی و ولایتی

قانون انجمن های ایالتی و ولایتی در اولین دوره مجلس شورای ملی به منظور تشکیل شوراهای استان و شهرستان به تصویب رسیده بود (۱۳۲۵ق) و تا زمان نخست وزیری اسدالله علم این قانون بدون تغییر مانده بود. قانون مذکور در دوران تعطیلی مجلس شورای ملی در ۱۴ مهر ۱۳۴۱ با ۹۲ ماده و ۱۷ تبصره از تصویب هیئت دولت گذشت. تصویب این قانون موجی از اعتراض ها و مخالفت ها را در میان روحانیان و مراجع تقلید برانگیخت. شرایط انتخاب کنندگان و انتخاب شوندگان به ویژه اعطای حق رأی به زنان برای اولین بار در ایران، علت اصلی این اعتراض ها و مخالفت ها به شمار می رفت. در اینجا برخی از مفاد قانون مصوب ۱۳۲۵ق/ ۱۲۸۵ش و تصویب نامه سال ۱۳۴۱ش در خصوص شرایط انتخاب کنندگان و انتخاب شوندگان نقل می شود.

شرایط انتخاب کنندگان و انتخاب شوندگان در قانون مصوب سال ۱۲۸۵ش/ ۱۳۲۵ق

...

۶ انتخاب کنندگان اعضای انجمن های ایالتی در شهرها باید دارای شرایط ذیل باشند : اولاً، تابعیت ایرانی؛ ثانیاً، اکمال بیست و یکسال اقلاً؛ ثالثاً، داشتن ملک یا خانه در آن ایالت یا دادن مالیات مستقیم.

۷ اشخاص ذیل حق انتخاب ندارند : اولاً، اشخاصی که به واسطه جنحه یا جنایتی مجازات قانونی دیده اند؛ ثانیاً، اشخاصی که معروف به فساد عقیده و به ارتکاب قتل یا سرقت باشند؛ ثالثاً، اشخاص ورشکسته به تقصیر؛ رابعاً، طایفه نسوان؛ خامساً، اشخاص خارج از رشد.

۸ اشخاص ذیل از شرکت در انتخابات به شرط ممنوع اند : اولاً، حکام و معاونین آنها در محل حکومت؛ ثانیاً، عمال نظمیة شهری که در آن انتخابات به عمل می آید؛ ثالثاً، مأمورین نظامی بری و بحری داخل در نظام.

۹ شرایط انتخاب شدن همان شرایط انتخاب کردن است. به علاوه باید انتخاب شدگان سواد فارسی کامل داشته باشند و سنشان کمتر از سی سال نباشد و داخل خدمت دولتی نباشند.

۱۰ اشخاصی که انتخاب می شوند، باید قبل از وقت یا خودشان داوطلب انتخاب شدن باشند، یا به تکلیف انتخاب کنندگان قبول انتخاب شدن را نموده باشند.

شرایط انتخاب کنندگان و انتخاب شوندگان در قانون مصوب ۱۳۴۱ ش

شرایط انتخاب کنندگان

ماده ۳. انتخاب کنندگان باید واجد شرایط زیر باشند :

۱. تابعیت ایران؛

۲. داشتن لا اقل ۲۰ سال تمام شمسی؛

۳. توطن در محل انتخاب و یا سکونت [در] آنجا، لا اقل دو سال قبل از انتخابات.

ماده ۴. کسانی که از حق انتخاب کردن محروم اند :

۱. افسران و افراد ارتش، ژاندارمری و شهربانی، مگر اینکه بازنشسته باشند؛.

۲. مجبورین؛

۳. اتباع خارجه؛

۴. ورشکستگان به تقصیر و تقلب؛

۵. مرتکبین جنایات و جنحه های مهم که به موجب حکم محکمه محکوم شده اند؛

۶. اشخاصی که کمتر از ۲۰ سال دارند؛

۷. مقصرین سیاسی که برضد اساس حکومت ملی و استقلال مملکت قیام و اقدام کرده اند.

ماده ۵. انتخاب شونده باید دارای شرایط زیر باشند :

۱. تابعیت ایران؛

۲. داشتن ۳۰ سال تمام شمسی؛

۳. توانایی خواندن و نوشتن فارسی به اندازه کافی؛

۴. متوطن در محل یا سکونت لا اقل چهارسال در محل قبل از انتخابات؛

۵. عدم محرومیت از حقوق اجتماعی؛

۶. متهم نبودن به ارتکاب جنایات و جنحه های مهم؛

۷. مجبور نبودن و عدم محکومیت به ورشکستگی به تقصیر و تقلب.

تبصره، اشخاص زیر از انتخاب شدن محروم اند :

۱. نخست وزیر و وزرا و معاونین نخست وزیری و وزارتخانه ها در کلیه مملکت؛

۲. استانداران و فرمانداران و بخشداران و کلیه رؤسای ادارات دولتی، اعم از قضایی و اداری و

دادستان‌های استان و شهرستان‌ها و رؤسای بانک‌های دولتی و شهرداران محل در حوزهٔ مأموریت خود، مگر آنکه قبل از صدور آگهی انتخابات از شغل خود استعفا داده و یا منتظر خدمت شوند؛

۳ کلیهٔ افسران و افراد ارتش، ژاندارمری و شهربانی، به استثنای آنهایی که قبل از شروع انتخابات بازنشسته شده باشند؛

۴ اعضای اصلی و علی‌البدل انجمن نظارت انتخابات انجمن ایالتی و ولایتی در حوزهٔ انتخابیه خود؛

۵ رئیس و اعضای انجمن شهر، مگر آنکه قبل از شروع انتخابات از سمت خود استعفا دهند؛

۶ اتباع خارجه؛

۷ ورشکستگان به تقصیر و تقلب؛

۸ مرتکبین جنایت و جنحه‌های مهم و سایر مقصرینی که به حکم محکمه محکوم شده باشند؛

۹ متجاهرین به فسق؛

۱۰ مقصرین سیاسی که بر ضد اساس حکومت ملی و استقلال مملکت قیام و اقدام کرده‌اند؛ تبصره. مستخدمین دولت که به عضویت انجمن ایالتی و یا ولایتی انتخاب می‌شوند، باید از شغل خود مستعفی و مدت خدمت در انجمن ایالتی و یا ولایتی، به شرط پرداخت کسور بازنشستگی جزو ایام خدمت آنها محسوب می‌شود.

نحوهٔ انجام مراسم تحلیف (سوگند) انجمن‌های ایالتی و ولایتی

مادهٔ ۴۱. پس از ایراد نطق افتتاحیه بلافاصله جلسهٔ انجمن به ریاست مسن‌ترین اعضا و منشی‌گری دو نفر از جوان‌ترین اعضا تشکیل می‌شود و روحانیون حاضر مجلس در طرفین رئیس قرار خواهند گرفت و در حضور کلیهٔ مدعوین مراسم تحلیف اعضای انجمن به ترتیب زیر انجام خواهد شد :

در حالی که اعضای، انجمن و عموم حضار به احترام برپا خواسته‌اند، یک جلد کتاب آسمانی را به جلسه می‌آورند و در مقابل جایگاه رئیس قرار می‌دهند و ابتدا رئیس و سپس یک عضو انجمن در مقابل کتاب آسمانی قرار گرفته و پس از بوسیدن کتاب آسمانی، در حالی که دست راست خود را به روی آن قرار داده، سوگندنامهٔ زیر را با صوت بلند قرائت و سپس زیر آن را امضا خواهند نمود : من که در زیر امضا می‌کنم خداوند را به شهادت می‌طلبم و به این کتاب آسمانی سوگند یاد می‌کنم، تکالیف و وظایفی را که به عنوان عضو انجمن ولایت شهرستان/ ایالت استان

..... به من رجوع شده است، با کمال راستی و درستی و جد و جهد انجام بدهم و در انجام این وظایف هرگز اغراض شخصی و نیت خصوصی و نظرات سیاسی را مداخله ندهم و همواره خیر و صلاح اهالی شهرستان/ استان..... و تمامیت کشور ایران را منظور و نصب العین خود ساخته و به قانون اساسی و سایر قوانین مملکتی و سلطنت مشروطه ایران وفادار بمانم و نسبت به اعلیحضرت شاهنشاه مفخم خود، صدیق و راست گو باشم.

۲- اصول شش گانه انقلاب سفید

اصل اول: اصلاحات ارضی و الغای رژیم ارباب و رعیتی؛

اصل دوم: ملی کردن جنگل ها و مراتع؛

اصل سوم: فروش سهام کارخانجات دولتی به عنوان پشتوانه اصلاحات ارضی؛

اصل چهارم: سهمیه کردن کارگران در منافع کارگاه های تولیدی؛

اصل پنجم: اصلاح قانون انتخابات ایران و لایحه حمایت خانواده؛

اصل ششم: ایجاد سپاه دانش به منظور اجرای تعلیمات عمومی و اجباری.

طی ۱۵ سال بعد، اصول دیگری مانند ایجاد سپاه بهداشت، ایجاد سپاه ترویج و آبادانی و... به

این شش اصل افزوده شد.

۳- لایحه کابیتولاسیون

در تاریخ ۲۱ مهر ماه سال ۱۳۴۳، دولت حسنعلی منصور، لایحه مصونیت مستشاران آمریکایی

را به مجلس فرستاد و مجلس آن را تصویب کرد.

متن لایحه

«ماده واحده: با توجه به لایحه شماره ۱۸-۲۲۹۱-۵۷ - ۱۳۴۲/۱۱/۲۱ دولت و ضمائم

آن که در تاریخ ۴۲/۱۱/۲۱ به مجلس سنا تقدیم شده، به دولت اجازه داده می شود که رئیس و

اعضای هیئت های مستشاری نظامی ایالات متحده در ایران که به موجب موافقت نامه های مربوطه

در استخدام دولت شاهنشاهی می باشند، از مصونیت و معافیت هایی که شامل کارمندان اداری و فنی

موصوف در بند «و» ماده اول قرارداد وین که در تاریخ ۱۸ آوریل ۱۹۶۱ مطابق ۲۹ فروردین ۱۳۴۰

به امضا رسیده است، می باشد، برخوردار نماید».

۴- متن تلگراف ها و سخنرانی های حضرت امام علیه السلام درباره تصویب نامه انجمن های ایالتی و ولایتی

۵/۱. متن تلگراف به شاه در مخالفت با تصویب نامه انجمن های ایالتی و ولایتی

زمان : ۱۷ مهر ۱۳۴۱ / ۹ جمادی الاول ۱۳۸۲

بسم الله الرحمن الرحيم

حضور مبارک اعلی حضرت همایونی

پس از اهدای تحیت و دعا، به طوری که در روزنامه ها منتشر است، دولت در انجمن های ایالتی و ولایتی، «اسلام» را در رأی دهندگان و منتخبین شرط نکرده، و به زن ها حق رأی داده است و این امر موجب نگرانی علمای اعلام و سایر طبقات مسلمین است. بر خاطر همایونی مکشوف است که صلاح مملکت در حفظ احکام دین مبین اسلام و آرامش قلوب است. مستدعی است امر فرمایید، مطالبی را که مخالف دیانت مقدسه و مذهب رسمی مملکت است، از برنامه های دولتی و حزبی حذف نمایند تا موجب دعاگویی ملت مسلمان نشود.

الداعی : روح الله الموسوی (صحیفه امام، ج ۱، ص ۷۸).

۵/۲. تلگراف به نخست وزیر در مخالفت با تصویب نامه انجمن های ایالتی و ولایتی

زمان : ۲۸ مهر ۱۳۴۱ / ۲۰ جمادی الاول ۱۳۸۲

بسم الله الرحمن الرحيم

تهران - جناب آقای اسدالله علم، نخست وزیر ایران

در تعطیل طولانی مجلسین دیده می شود که دولت اقداماتی را در نظر دارد که مخالف شرع اقدس، و مباین صریح قانون اساسی است. مطمئن باشید، تخلف از قوانین اسلام و قانون اساسی و قوانین موضوعه مجلس شورا برای شخص جناب عالی و دولت ایجاد مسئولیت شدید در پیشگاه مقدس خداوند قادر قاهر و نزد ملت مسلمان و قانون خواهد کرد. ورود زن ها به مجلسین و انجمن های ایالتی و ولایتی و شهرداری مخالف [است با] قوانین محکم اسلام که تشخیص آن، به نص قانون اساسی، محول به علمای اعلام و مراجع فتواست، و برای دیگران حق دخالت نیست. و فقهای اسلام و مراجع مسلمین به حرمت آن فتوا داده و می دهند. در این صورت، حق رأی دادن به زن ها و انتخاب آنها در همه مراحل، مخالف نص اصل دوم از متمم قانون اساسی است. و نیز قانون مجلس شورا، مصوب و موثق ربيع الثاني ۱۳۲۵ قمری، حق انتخاب شدن و انتخاب کردن را در

انجمن‌های ایالتی و ولایتی و شهرداری از زن‌ها سلب کرده است. مراجعه کنید به مواد هفت و نه قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی، و پانزده و هفده قانون انجمن‌بلدیه (شهرداری). در این صورت، چنین حقی به آنها دادن، تخلف از قانون است. و نیز الغای شرط «اسلام» در انتخاب‌کننده و انتخاب‌شونده، که در قانون مذکور قید کرده، و تبدیل قسم به قرآن مجید را به «کتاب آسمانی» تخلف از قانون مذکور است، و خطرهای بزرگی برای اسلام و استقلال مملکت دارد که یا غفلتاً یا خدای نخواسته عمداً اقدام به این امر شده است.

اکنون که اعلیحضرت درخواست علمای اعلام را به دولت ارجاع فرموده‌اند و مسئولیت به دولت شما متوجه است، انتظار می‌رود به تبعیت از قوانین محکم اسلام و قوانین مملکتی، اصلاح این امر را به اسرع وقت نمایند، و مراقبت کنید که نظایر آن تکرار نشود. و اگر ابهامی در نظر جناب‌عالی است، مشرف به آستانه قم شوید تا هرگونه ابهامی حضوراً رفع شود، و مطالبی که به صلاح مملکت است و نوشتنی نیست، تذکر داده شود.

در خاتمه یادآور می‌شود که علمای اعلام ایران و اعتاب مقدسه و سایر مسلمین، در امور مخالفه با شرع مطاع، ساکت نخواهند ماند و به حول و قوه خداوند تعالی امور مخالفه با اسلام رسمیت پیدا نخواهد کرد (صحیفه امام، ج ۱، ص ۸۱-۸۰).

۵/۳. تلگراف به نخست‌وزیر برای لغو سریع تصویب‌نامه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

زمان: ۱۵ آبان ۱۳۴۱ / ۸ جمادی الثانی ۱۳۸۲

تهران - جناب آقای اسدالله علم

عطف به تلگراف سابق اشعار می‌دارد، معلوم می‌شود شما بنا ندارید به نصیحت علمای اسلام که ناصح ملت و مشفق امتند، توجه کنید؛ و گمان کردید ممکن است در مقابل قرآن کریم و قانون اساسی و احساسات عمومی قیام کرد. علمای اعلام قم و نجف اشرف و سایر بلاد تذکر دادند که تصویب‌نامه غیرقانونی شما برخلاف شریعت اسلام، و برخلاف قانون اساسی و قوانین مجلس است.

اگر گمان کردید می‌شود با زور چند روزه قرآن کریم را در عرض «اوستا»ی زرتشت، «انجیل» و بعض کتب ضاله قرار داد، و به خیال از رسمیت انداختن قرآن کریم، تنها کتاب‌بزرگ آسمانی چند صد میلیون مسلم جهان، افتاده‌اید و کهنه‌پرستی را می‌خواهید تجدید کنید، بسیار در اشتباه هستید. اگر گمان کردید با تصویب‌نامه غلط و مخالف قانون اساسی می‌شود پایه‌های قانون اساسی را که

ضامن ملیت و استقلال مملکت است، سست کرد و راه را برای دشمنان خائن به اسلام و ایران باز کرد، بسیار در خطا هستید.

این جانب مجدداً به شما نصیحت می‌کنم که به اطاعت خداوند متعال و قانون اساسی گردن نهید، و از عواقب وخیمه تخلف از قرآن و احکام علمای ملت و زعمای مسلمین و تخلف از قانون بترسید، و بدون موجب، مملکت را به خطر نیندازید؛ و آلا علمای اسلام درباره شما از اظهار عقیده خودداری نخواهند کرد. والسلام علی من اتبع الهدی.

روح الله الموسوی الخمینی

۵/۴. سخنرانی امام خمینی (ره) در جمع بازاریان تهران مبنی بر لزوم لغو لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

زمان: ۶ آبان ۱۳۴۱ / ۲۸ جمادی الاول ۱۳۸۲

مکان: قم، منزل امام خمینی (ره)

موضوع: لزوم لغو لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

حضار: دویست نفر از کسبه بازار^۱

[بسم الله الرحمن الرحیم]

... آیا من از شما تشکر بکنم، یا شما از من تشکر بکنید؟ هیچ کدام از یکدیگر تمنای تشکر نداریم. بلکه وظیفه دینی همه ماست که بگوییم و بخواهیم که قانون شرکت نسوان در انتخاب^۲، انجام نشود. و اگر این قانون عملی بشود، دنبالش چیزهای دیگری است، و خواسته اکثریت مردم شرط است. اکثر مردم این مملکت از این امر بیزارند. و شما فعلاً تعطیل عمومی نکنید. خدا نیاورد آن روز را که تعطیل عمومی بشود! و باز هم دعا می‌کنم که از این عمل به طور آرام جلوگیری شود. خدا نیاورد آن روزی را که علما بگویند تعطیل بکنید! اسدالله علم^۳ در این مملکت چه می‌خواهد بکند؟! این کار بازخواست و محاکمه‌های بعدی دارد. به طوری که شنیدم، از امینی^۴ این موضوع را خواسته بودند؛ ایشان قبول نکرد و به کنار رفت. به حساب ارسنجانی^۵ هم روزی خواهند رسید.

۱- بنا بر گزارش مورخ ۱۳۴۱/۸/۶ مأمور ویژه شهرانی قم، بیانات امام خمینی (ره) در ساعت ده صبح ۴۱/۸/۶ در دیدار با حدود ۲۰۰ نفر از کسبه بازار تهران در منزل امام خمینی (ره) ایراد شده است.

۲- به لایحه انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی اشاره شده است که بر اساس آن، به طور نمایشی به زنان حق رأی و انتخاب شدن داده می‌شد. حضرت امام با آگاهی از هدف‌های بعدی رژیم شاه، مخالفت خود را با تصویب و اجرای این قانون اعلام کرد.

۳- نخست‌وزیر وقت. وی بر تصویب و اجرای لایحه انتخابات انجمن‌های ایالتی و ولایتی پافشاری می‌کرد.

۴- علی امینی پیش از اسدالله علم، سمت نخست‌وزیری داشت.

۵- حسن ارسنجانی، وزیر کشاورزی. او مجری اصلاحات ارضی بود.

اگر تمام دنیا — یک طرفه — بگویند: باید بشود! من یکی می‌گویم: نباید بشود. نه وظیفه من تنهاست، بلکه وظیفه شاهنشاه و همه افراد این مملکت است که بگویند این کار صلاح نیست ... (صحیفه امام، ج ۱، ص ۸۲)

[خطاب به حجت الاسلام انصاری، واعظ شهیر قم:]

شنیده‌ام دو شب است زبان تو^۱ را بسته‌اند. چه می‌شود که اگر دستبند به دست من و شما بزنند و به گوشه زندان بیندازند؟ مگر ما از حسین بن علی و امام سجاد علیه السلام بالاتر هستیم؟ در تمام نقاط این کشور، این جریان، رویش بحث است و مردم تنفر خودشان را از این امر چه به شاهنشاه و چه به دولت، نوشته‌اند.

قانون این کشور قانون امام جعفر صادق علیه السلام است.

این کشور، قانون اسمی اش قانون امام جعفر صادق علیه السلام است و باید تا موقع ظهور امام زمان علیه السلام، این قانون^۲ باقی بماند. از کلیه علما بخواهید تا آنها بخواهند. فرستاده آقای بهبهانی^۳ نزد من آمد و گفت: من تا آخرین نفس برای این موضوع اقدام می‌کنم. دولت باید بنویسد در روزنامه‌های رسمی که این عمل نقض شد و علناً به مردم اعلام کند. شنیده‌ام آقای فرماندار گفته است: دولت کار دارد. چه کاری از این کار واجب‌تر است که رضایت بیست میلیون جمعیت را فراهم کنند؟ چون از ده میلیون نفر جمعیت زن ایران، فقط یکصد نفر زن هرجایی مایل هستند که این کار بشود. سازمان‌های اداری بایستی به دولت بگویند، و «انصاری» زبان‌گویای مردم قم است و تنها نیست؛ و همه جمعیت پشت‌سراو هستند، و حتماً امشب بایستی به منبر بروی و جریان را کاملاً شرح دهی که مردم بیدار شوند ... (صحیفه امام، ج ۱، ص ۸۳).

۵/۵. سخنرانی در جمع طلاب و بازاریان (لزوم لغو لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی)

زمان: ۱۴ آبان ۱۳۴۱ / ۷ جمادی الثانی ۱۳۸۲

مکان: قم، مسجد اعظم، مجلس درس امام خمینی رحمه الله

موضوع: لزوم لغو لایحه انجمن‌های ایالتی و ولایتی

۱- آقای انصاری از وعاظ قم که در آن ایام به دستور ساواک و شهربانی قم ممنوع المنبر شده بود.

۲- اشاره به اصل «نظارت پنج روحانی طراز اول بر نحوه تصویب قوانین»، پیش‌بینی شده در قانون اساسی مشروطه.

۳- آیت‌الله سید محمد موسوی بهبهانی، فرزند آیت‌الله سید عبدالله بهبهانی، از علمای سرشناس تهران.

حاضر : طلاب و فضیای حوزه و جمعی از بازاریان تهران^۱

... ان شاء الله موضوع لغو شرکت نسوان در انتخابات درست می‌شود؛ اگر درست نشد ما تنها نیستیم؛ تمام ملت ایران و عشایر و حتی سایر ملت‌های کشورهای مسلمان و سنی پشتیبان ما هستند. ما باز هم امیدواریم که دولت به اشتباه خود پی ببرد و جواب مساعد بدهد. مأمورین که در مجلس حضور دارند این مطلب را گزارش کنند تا دولت تصور نکند که با فوت آیت الله بروجردی — رحمة الله علیه — دیگر اسلام بی دفاع شده است و می‌توان به آن لطمه زد. هزاران آیت الله بروجردی به دین اسلام متکی بوده‌اند. دین به آیت الله‌ها تکیه ندارد. مراجع اسلام، علمای دین و پیشوایان مذهب در هر زمانی با تکیه بر اسلام با قلدرها مقابله کرده‌اند. امروز هم هر دست خیانتکاری که برای لطمه زدن به اسلام دراز شود، با قدرت اسلام قطع می‌شود. مراجع اسلام ایران و نجف در مقابل تجاوز به احکام اسلام و خیانت به مسلمین ساکت نمی‌نشینند و در این امر تنها نیستند، کلیه مردم ایران، عشایر ایران، بلکه ملت‌های سایر کشورها پشتیبان مراجع دین هستند و اهانت به قرآن را تحمل نمی‌کنند. شما فعلاً آرامش را حفظ کنید و بر سر کارهای خود بروید. خداوند نیاورد آن روزی را که ما درس‌ها را تعطیل کنیم و دستور تعطیل عمومی بدهیم. اگر روزی لازم شد که وظیفه ملت معین شود، به شما اعلام می‌کنیم و وظیفه عموم مردم را تعیین خواهیم کرد؛ اما نه در اینجا، نه با این جمعیت، باید بیابان‌های قم را در نظر گرفت. آن اجتماع عظیم را در این جاها نمی‌توان تشکیل داد. ولی ما امیدواریم که دولت به اشتباه خود پی ببرد و به زودی جواب مساعد به ما بدهد و بی جهت موجب تشنج و التهاب در مملکت نشود. و من از همه شما آقایان محترم که امروز دست از کسب و کار خود کشیدید و به اینجا آمدید، قدردانی و تشکر می‌کنم و می‌خواهم که بر سر کار خود برگردید و منتظر دستور مراجع خود باشید. والسلام علیکم ورحمة الله (صحیفه امام، ج ۱، ص ۸۷).

۱- بنا به تلگراف مورخ ۱۴/۸/۴۱، حسین پرتو، رئیس شهربانی قم، به اداره کل اطلاعات شهربانی کل کشور: ساعت ۹ صبح روز ۱۴/۸/۴۱ در حدود ۲۰۰ نفر از بازاریان تهران، به سرپرستی آقایان کسرای خیاط، حاجی آقا حسین نیلچی، امجد خرازی فروش، حاجی میرزا عباس خرازی فروش، جوانمرد خرازی فروش، حاجی شیخ علی نقی یزاز و حاجی میرزا علی سقط فروش، به مجلس درس آقای خمینی علیه السلام رفتند و اظهار داشتند: درس و نماز جماعت برای چیست و چرا تعطیل نمی‌کنید؟ و آقای خمینی [خطاب] به جمعیت، سخنان بالا را اظهار نمود (گزارش اسناد ساواک و کتاب نهضت امام خمینی، ج ۱، ص ۱۹۴).

منطق و فلسفه طراحی درس

استقرار نظام جمهوری اسلامی فصل نوینی در تاریخ ایران است که از جنبه‌های مختلف با دوره پیش از انقلاب تفاوت ماهوی دارد و از آن متمایز می‌شود. انقلاب اسلامی تغییر و تحولات اساسی در شیوه حکومت و ارزش‌های اجتماعی ایجاد کرد و معیارهای نوینی در روابط خارجی ایران پدید آورد. آشنایی با میزان تأثیرگذاری انقلاب و تحولات داخلی و خارجی ناشی از آن، بیش از هر نسل دیگری برای نسلی که امروزه وارث آن است و ابعاد گوناگون زندگی‌اش تحت تأثیر آن قرار گرفته است، از جنبه آموزشی، اجتماعی و سیاسی اهمیت دارد.

نظام جمهوری اسلامی بر پایه آرمان‌های انقلاب اسلامی استوار شد. برگزاری همه‌پرسی تعیین نظام سیاسی، تدوین قانون اساسی و گشایش مجلس شورای اسلامی و نهادهای نظارتی به نظام نوپای جمهوری اسلامی کمک کرد که با تکیه بر سازوکارهای قانونی حاکمیت خود را بر عرصه‌های مختلف اعمال کند. نظام جمهوری اسلامی در مسیر استقرار و اعمال حاکمیت قانون و دفاع از آرمان‌های انقلاب، با توطئه‌های فراوان از سوی دشمنان داخلی و خارجی مواجه شد. گروه‌های تجزیه طلب با حمایت آمریکا، فعالیت‌های گسترده‌ای را برای جدا کردن بخش‌هایی از خاک ایران انجام دادند. این گروه‌ها برای تحمیل خواسته‌های خود و برخی نیز با هدف براندازی، در مقابل نظام جمهوری اسلامی قرار گرفتند و عده‌ای از کارگزاران و شخصیت‌های سیاسی، مذهبی و نظامی نظام جمهوری اسلامی را به شهادت رساندند. با این حال رهبری امام خمینی ره، وفاداری و حمایت مردم از انقلاب و اتحادی که بین مسئولان و عامه مردم وجود داشت، توطئه‌ها را ناکام گذاشت. فراتر از این توطئه‌ها، طرح‌ریزی کودتا و نقشه آمریکا برای نجات گروگان‌های خود، خنثی شد و تحریم اقتصادی آمریکا نیز نتوانست به ارکان نظام جمهوری اسلامی خللی وارد کند.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

- با بررسی شواهد و مدارک، روند استقرار و تثبیت نظام جمهوری اسلامی را با توجه به نقش رهبری امام خمینی علیه السلام و مشارکت سیاسی - اجتماعی مردم در دفع توطئه‌ها و دشمنی‌های داخلی و خارجی ارزیابی و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

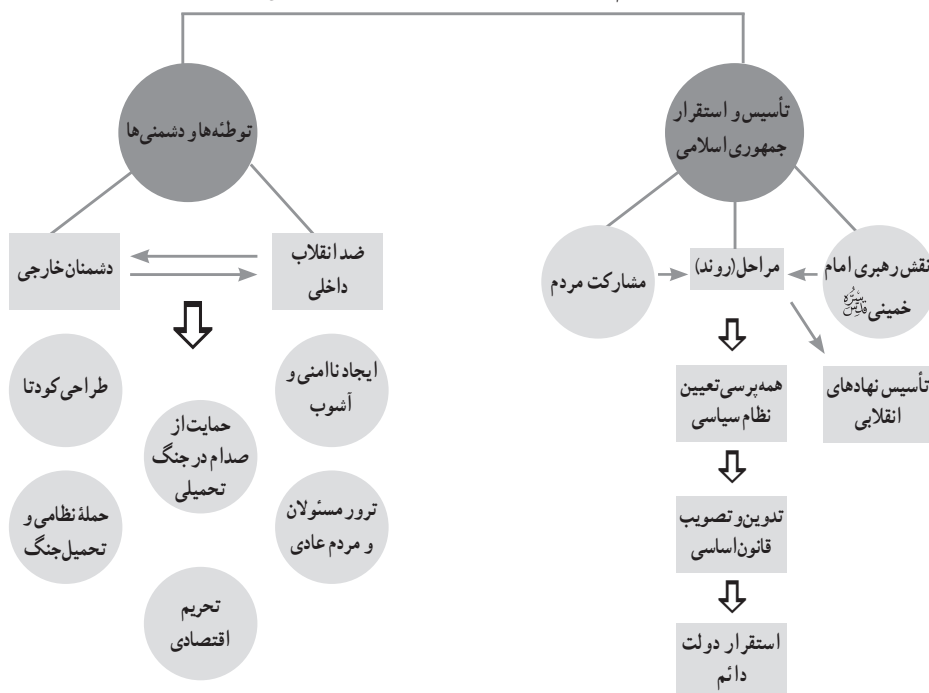
- شناسایی مراحل استقرار نظام جمهوری اسلامی؛
- شناخت و تحلیل نقش امام خمینی علیه السلام و مردم در مراحل مختلف استقرار و تثبیت نظام جمهوری اسلامی؛
- ارزیابی و تحلیل مهم‌ترین و اساسی‌ترین تغییرات قانون اساسی جمهوری اسلامی نسبت به قانون اساسی مشروطه؛
- شناسایی و تجزیه و تحلیل دلایل و نتایج توطئه‌ها و دشمنی‌های داخلی و خارجی با جمهوری اسلامی؛
- شناخت و تحلیل علل خشی شدن توطئه‌ها و دشمنی‌ها با جمهوری اسلامی

انتظارهای عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ مراحل و روند استقرار نظام جمهوری اسلامی را شناسایی و توصیف کنند.
  - ✓ نقش رهبری امام خمینی علیه السلام و مردم را در روند استقرار و تثبیت نظام جمهوری اسلامی شناسایی و تحلیل کنند.
  - ✓ مهم‌ترین تغییراتی را که در قانون اساسی جمهوری اسلامی نسبت به قانون اساسی مشروطه به وجود آمد، بیان دارند.
  - ✓ تأثیر شکل‌گیری نهادهای انقلاب را بر روند استقرار و تثبیت نظام جمهوری اسلامی تحلیل کنند.
  - ✓ دلایل و عوامل توطئه‌ها و دشمنی‌های داخلی و خارجی با نظام جمهوری اسلامی را تجزیه و تحلیل کنند.
  - ✓ آثار و پیامدهای توطئه‌ها و دشمنی‌های داخلی و خارجی با جمهوری اسلامی را شرح دهند.

شبکه مفهومی

شبکه مفاهیم درس ۱۱ (استقرار و تثبیت جمهوری اسلامی ایران)

جدول سال شمار رویدادهای مهم دوران جمهوری اسلامی ایران

سال	رخداد
۱۳۵۸	برگزاری همه‌پرسی نظام جمهوری اسلامی (۱۰ و ۱۱ فروردین). شهادت تیمسار قرنی، رئیس ستاد مشترک ارتش توسط گروه فرقان (۳ اردیبهشت). شهادت استاد مطهری توسط گروه فرقان (۱۱ اردیبهشت). اقامه نخستین نماز جمعه پس از پیروزی انقلاب اسلامی در تهران به امامت آیت‌الله طالقانی (۵ مرداد). انتخابات مجلس خبرگان قانون اساسی (۱۲ مرداد). اشغال سفارت آمریکا در تهران توسط دانشجویان پیرو خط امام (۱۳ آبان). همه‌پرسی قانون اساسی (۱۱ و ۱۲ آذر). برگزاری انتخابات اولین دوره ریاست جمهوری (بهمن)، برگزاری انتخابات نخستین دوره مجلس شورای اسلامی (اسفند)
۱۳۵۹	حمله نظامی آمریکا به طیس (۵ اردیبهشت). کشف کودتای سازمان نقاب (تیر). تهاجم گسترده ارتش عراق به ایران و آغاز جنگ تحمیلی (۳۱ شهریور)
۱۳۶۰	عزل بنی صدر از ریاست جمهوری (خرداد). سوء قصد به جان حضرت آیت‌الله خامنه‌ای توسط سازمان مجاهدین خلق (۶ تیر). انفجار دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی توسط سازمان مجاهدین خلق و شهادت آیت‌الله بهشتی و ۷۲ نفر دیگر (۷ تیر). برگزاری دومین دوره انتخابات ریاست جمهوری و انتخاب محمدعلی رجایی به ریاست جمهوری (۲ مرداد). انفجار دفتر نخست‌وزیری و شهادت رجایی و باهنر توسط سازمان مجاهدین خلق (۸ شهریور). انفجار دفتر دادستانی و شهادت آیت‌الله قدوسی توسط سازمان مجاهدین خلق (۱۴ شهریور). شهادت آیت‌الله سید اسدالله مدنی، امام جمعه تبریز توسط سازمان مجاهدین خلق (۲۰ شهریور). برگزاری انتخابات سومین دوره ریاست جمهوری و انتخاب آیت‌الله خامنه‌ای (۱۰ مهر). شهادت آیت‌الله سید عبدالحسین دستغیب، امام جمعه شیراز توسط سازمان مجاهدین خلق (۲۰ آذر)
۱۳۶۱	شهادت آیت‌الله محمد صدوقی، امام جمعه یزد (۱۱ تیر). شهادت آیت‌الله عطاءالله اشرفی اصفهانی، امام جمعه کرمانشاه توسط سازمان مجاهدین خلق (۲۳ مهر). انتخابات نخستین دوره مجلس خبرگان رهبری (۱۹ آذر)
۱۳۶۳	انتخابات دومین دوره مجلس شورای اسلامی (اردیبهشت)
۱۳۶۴	انتخابات چهارمین دوره ریاست جمهوری و انتخاب آیت‌الله خامنه‌ای (۲۵ مرداد)
۱۳۶۷	انتخابات سومین دوره مجلس شورای اسلامی (اردیبهشت). پذیرش قطعنامه ۵۹۸ (۲۷ تیر). برقراری آتش‌بس میان ایران و عراق (مرداد)
۱۳۶۸	رحلت امام خمینی ره (۱۴ خرداد). انتخاب آیت‌الله خامنه‌ای به رهبری نظام جمهوری اسلامی (۱۵ خرداد). برگزاری هم‌زمان همه‌پرسی اصلاحات قانون اساسی و انتخابات پنجمین دوره ریاست جمهوری و انتخاب حجت‌الاسلام هاشمی رفسنجانی (۶ مرداد)

منطق و فلسفه طراحی درس

جنگ تحمیلی و دفاع مقدس مهم‌ترین موضوع تاریخ ایران پس از پیروزی انقلاب اسلامی است. برای نسلی که به صورت مستقیم این جنگ را تجربه نکرده، آشنایی با آن، ضروری و دربردارنده درس‌های فراوان است. جنگ تحمیلی از نظر نظامی، جنگی ناعادلانه و نابرابر بود. نظام نوپای جمهوری اسلامی در شرایطی با حملات رژیم بعثی عراق مواجه شد که گروه‌های ضدانقلاب جنگ داخلی را بر مملکت تحمیل کرده بودند و سپاه پاسداران مشغول نبرد با ضد انقلاب داخلی بود. ساختار ارتش به خاطر شرایط پس از انقلاب هنوز دچار آشفتگی بود و نیروی مردمی بسیج در حال شکل گرفتن بود. ارتش عراق از نظر سلاح و تجهیزات و حمایت اطلاعاتی، از کمک کشورهای غربی و بعضی از کشورهای عربی بهره می‌برد. با این حال جنگ، مردم و نیروهای مسلح ایران را در مقابل تجاوز ارتش عراق متحد کرد. در سطح تصمیم‌گیری کلان مملکتی، جنگ به مهم‌ترین مسئله کشور تبدیل شد. مردم از قشرهای مختلف در مقابل متجاوزان بسیج شدند و با وجود برتری نظامی ارتش عراق، پیشروی متجاوزان را در خاک ایران متوقف کردند. پیروزی‌های رزمندگان ایرانی در برابر ارتش قدرتمند عراق، متخصصان و کارشناسان نظامی را به شگفتی واداشت و نشان داد که برتری نظامی نمی‌تواند مانع اراده و رشادت نیروهای ایرانی در دفاع از ارزش‌های خود شود. از سال دوم جنگ به بعد، به خاطر پیروزی‌های نیروهای ایرانی، رژیم بعثی عراق در مناطق جنگی و مناطق غیرنظامی ناجوانمردانه از سلاح‌های شیمیایی استفاده کرد و پایبند نبودن خود را به اصول انسانی بیش از پیش نشان داد. در طول جنگ تعدادی از شهرها، روستاها و مناطق غیرنظامی ایران مورد حمله هواپیماها و موشک‌هایی قرار گرفتند که شوروی و کشورهای دیگر در اختیار صدام گذاشته بودند. با وجود تمامی این مشکلات، نیروهای ایرانی با بذل جان و تحت درایت و رهبری امام خمینی رهبر، جنگ را در زمین و دریا و هوا ادامه دادند و دشمن را از خاک ایران بیرون کردند. هنگامی که شورای امنیت سازمان ملل متحد شرایط ایران را برای برقراری آتش‌بس مورد توجه قرار داد، حضرت امام به عنوان فرمانده کل قوا، نیز قطعنامه ۵۹۸ آن شورا را برای پایان یافتن جنگ پذیرفتند.

هدف‌ها و انتظارها

هدف کلی :

- با بررسی شواهد و مدارک، دلایل و عوامل مؤثر بر بروز جنگ تحمیلی و نیز نقش و عملکرد امام خمینی علیه السلام و قشرهای مختلف اجتماعی را در هشت سال دفاع مقدس تجزیه و تحلیل کنند.

هدف‌های جزئی :

- شناسایی و تحلیل زمینه و عوامل خارجی و داخلی مؤثر بر وقوع جنگ تحمیلی؛
- ارزیابی عملکرد مجامع بین‌المللی در برابر آغاز جنگ تحمیلی توسط حکومت بعثی عراق؛
- ارزیابی پشتیبانی‌های تسلیحاتی، اقتصادی و... کشورهای مختلف از صدام در طول دوران دفاع مقدس؛

- ارزیابی واکنش نیروهای مسلح به تهاجم هوایی و زمینی ارتش بعثی صدام به خاک ایران؛
- شناخت نقش رهبری امام خمینی علیه السلام در طول دوران دفاع مقدس؛
- تجزیه و تحلیل نقش گروه‌ها و قشرهای مختلف مردم در دوران دفاع مقدس؛
- توصیف برخی از اقدام‌های ضدانسانی و خلاف مقررات بین‌المللی توسط نیروهای بعثی در دوران دفاع مقدس؛

- شناخت و تجزیه و تحلیل عوامل و دلایل پذیرش قطعنامه ۵۹۸ توسط جمهوری اسلامی و آتش‌بس؛

- ارزیابی و تحلیل کلی آثار و نتایج هشت سال دفاع مقدس ملت ایران؛
- گردآوری بخشی از خاطرات یک رزمنده دوران دفاع مقدس؛
- گردآوری زندگی‌نامه یکی از سرداران یا امیران شهید دوران دفاع مقدس.

انتظارهای عملکردی

- ✓ انتظار می‌رود دانش‌آموزان در پایان تدریس درس بتوانند :
- ✓ زمینه و عوامل خارجی و داخلی مؤثر بر وقوع جنگ تحمیلی را شناسایی و تحلیل کنند.
- ✓ عملکرد مجامع بین‌المللی به ویژه سازمان ملل متحد را در برابر شروع جنگ تحمیلی از سوی صدام ارزیابی و مقایسه کنند.

✓ واکنش نیروهای مسلح را در برابر تهاجم نیروهای بعثی به خاک ایران از هوا و زمین ارزیابی و توصیف کنند.

✓ به تجزیه و تحلیل نقش رهبری امام خمینی رهبر در طول دوران دفاع مقدس بپردازند.

✓ نقش گروه‌ها و قشرهای گوناگون مردم ایران را در دوران دفاع مقدس شرح دهند.

✓ برخی از اقدام‌های شاخص ضدانسانی و خلاف مقررات بین‌المللی نیروهای صدام را در دوران جنگ تحمیلی شناسایی و توصیف کنند.

✓ عوامل و دلایل پذیرش قطعنامه ۵۹۸ از سوی جمهوری اسلامی ایران را شرح دهند.

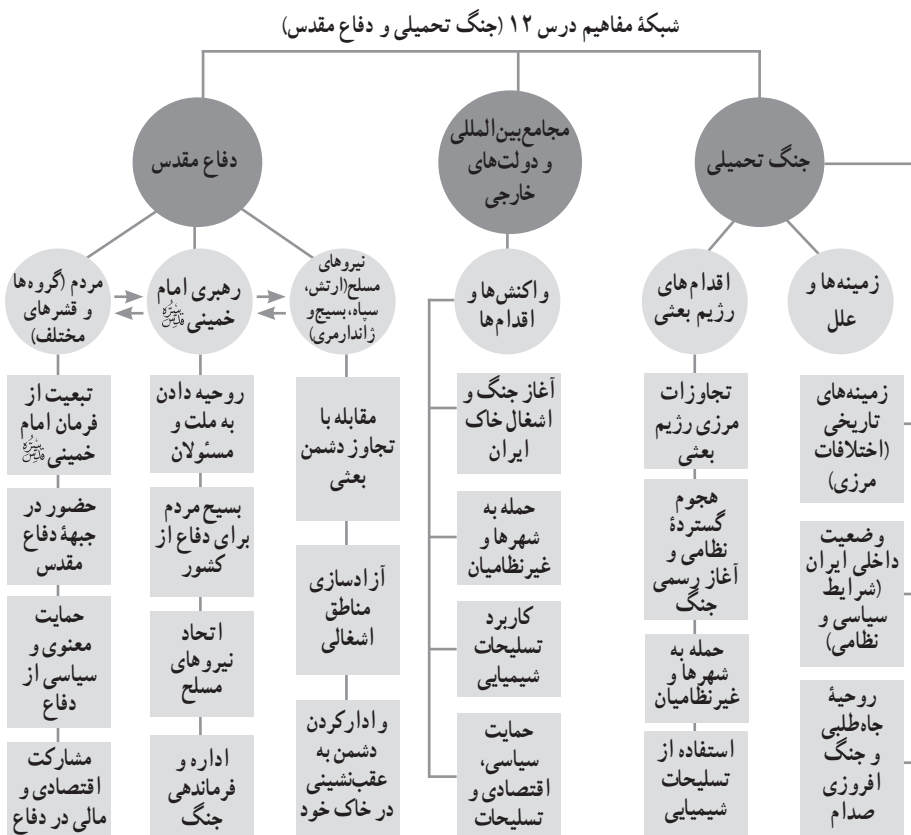
✓ آثار و نتایج برجسته ۸ سال دفاع مقدس ملت ایران را تحلیل و قضاوت کنند.

✓ گوشه‌ای از خاطرات یک رزمنده و یا زندگی‌نامه یکی از سرداران یا امیران شهید را گردآوری

و از آن در تدوین مجله تاریخ شفاهی دوران دفاع مقدس بهره بگیرند.

شبکه مفهومی

جدول سال شمار رویدادهای مهم دوران جنگ تحمیلی و دفاع مقدس

سال	رویداد
۱۳۵۸	تجاوز نیروهای دریایی و زمینی عراق به مناطق مرزی ایران در استان خوزستان به طور متناوب (خرداد تا اسفند). گلوله باران آبادان و خرمشهر توسط نیروهای عراقی (مهر). اشغال کنسولگری ایران در بصره (آبان). تجاوز هواپیماهای عراقی به حریم هوایی ایران در خوزستان (تیر تا اسفند). ادعای عراق مبنی بر حاکمیت بر اروندرود (آذر)
۱۳۵۹	تجاوز نیروهای عراقی به مناطق مرزی ایران از زمین و دریا در استان خوزستان، حملات توپخانه‌ای و گلوله باران شهرهای مرزی (فروردین تا شهریور). تجاوز هواپیماهای عراقی به حریم هوایی ایران (فروردین تا شهریور). قطع روابط دیپلماتیک ایران و عراق (فروردین). ادعای صدام در مورد حاکمیت عراق بر خوزستان (اردیبهشت). حمله عراق به تأسیسات نفتی ایران در دهلران (اردیبهشت). ادعای صدام در مورد جزایر سه گانه ایرانی (تیر و شهریور). حمله عراق به پاسگاه‌های مرزی ایران در قصرشیرین و شهادت عده‌ای از مزدداران ایرانی (مرداد). حمله نیروهای عراقی به پاسگاه‌های مرزی در دهلران و نفت شهر (شهریور). حمله هوایی و زمینی عراق به تعدادی از پاسگاه‌های مرزی در ایلام، قصرشیرین، خرمشهر، نفت شهر و سومار (شهریور). حملات زمینی، هوایی و توپخانه‌ای عراق به شهرهای خرمشهر، قصرشیرین و نفت شهر و پاسگاه‌های مرزی (شهریور). درگیری مزدداران ایران و نیروهای عراقی در پاسگاه‌های مرزی صالح آباد، ایلام، مهران، نفت شهر، طلائی، خرمشهر، قصرشیرین (۱۹ تا ۲۵ شهریور). تصرف میمک توسط ارتش عراق (۲۱ شهریور). لغو قرارداد الجزایر از سوی عراق (۲۶ شهریور). محاصره و گلوله باران قصرشیرین توسط نیروهای عراقی (۲۷ تا ۳۱ شهریور). تصرف پاسگاه شیخان در نوسود و پاسگاه‌های گیسکه، چغاحام و چیلان در مرزهای سومار، نفت شهر و دهلران توسط ارتش عراق (۲۹ و ۳۰ شهریور). هجوم زمینی و هوایی عراق به ایران و آغاز رسمی جنگ عراق علیه ایران (۳۱ شهریور). اشغال نفت شهر، مهران، موسیان، بستان، قصرشیرین، سوسنگرد و نفوذ دشمن به گیلان غرب (۲ تا ۶ مهر). عقب راندن نیروهای عراقی از شهر گیلان غرب توسط نیروهای مردمی و هوانیروز (۷ مهر). اشغال منطقه غرب کارون، جفیر، کرخه کور، پادگان حمید، جاده خرمشهر - اهواز و جاده اهواز - حمیدیه (۸ مهر). عبور نیروهای عراقی از کارون، اشغال جاده اهواز - آبادان، اشغال جاده آبادان - ماهشهر، محاصره آبادان، اشغال خرمشهر (۱۹ مهر تا ۴ آبان). واگذاری امور جنگ به شورای عالی دفاع از سوی امام خمینی (ره) (مهر). سفر هیئت کنفرانس اسلامی به تهران برای برقراری آتش‌بس (مهر). اسارت محمджواد تندگویان وزیر نفت و هیئت همراه در جاده اهواز - آبادان (آبان). صدور دستور امام خمینی (ره) برای شکستن محاصره آبادان (آبان). تحویل یادداشت دولت جمهوری اسلامی ایران به دبیر کل سازمان ملل متحد درباره معتبر دانستن قرارداد ۱۹۷۵ (آبان). تشکیل بسیج به فرمان امام خمینی (ره) (آذر). نبرد دریایی ایران و عراق و آتش زدن اسکله البکر (آذر). تصرف ارتفاعات مرزی میوان (آذر). تصرف نوسود و هویزه (دی). عملیات نصر (۱۵ دی). عملیات توکل (دی)

سال	رویداد
۱۳۶۰	ملاقات و مذاکره اولاف پالمه، نماینده سازمان ملل متحد، با مقامات جمهوری اسلامی و عراق برای برقراری آتش‌بس (خرداد و تیر). آزادسازی نوسود (تیر). عملیات ناامن‌الائمه در منطقه، خوزستان و شکست حصر آبادان (۵ مهر). شهادت سر‌تیب نامجو (وزیر دفاع) و جمعی از فرماندهان ارتش و سپاه در اثر سقوط هواپیما (۸ مهر). درخواست صدام از هیئت کنفرانس اسلامی مبنی بر به رسمیت شناختن حقوق و حاکمیت عراق بر اروندرود (آبان). عملیات طریق‌القدس و آزادسازی بستان (۸ آذر). عملیات مطلع‌الفجر در گیلان غرب - شیگاه (آذر). عملیات محمد رسول‌الله ﷺ در کردستان (دی). حمله عراق به دو کشتی خارجی در خلیج فارس (دی). سفر اولاف پالمه، نماینده ویژه سازمان ملل متحد به بغداد و تهران برای میانجیگری در جنگ (بهمن).
۱۳۶۱	عملیات فتح‌المبین در خوزستان (فروردین). عملیات بیت‌المقدس و آزادسازی خرمشهر (اردیبهشت و خرداد). صدور بیانیه اجلاس وزیران شورای همکاری خلیج فارس درباره برقراری آتش‌بس (خرداد). مبادله تعدادی از اسرای زخمی با نظارت کمیته بین‌المللی صلیب سرخ (خرداد). عملیات رمضان در شرق بصره (تیر). صدور قطعنامه ۵۱۴ شورای امنیت سازمان ملل متحد و دعوت طرفین به برقراری آتش‌بس (تیر). عملیات مسلم بن عقیل در سومار (مهر). تصویب قطعنامه ۵۳۲ شورای امنیت سازمان ملل متحد و درخواست برقراری آتش‌بس و عقب‌نشینی نیروها به مرزهای بین‌المللی (مهر). عملیات محرم در ارتفاعات مرزی ایلام (آبان). عملیات فتح‌المبین (۲ بهمن). عملیات والفجر مقدماتی در منطقه عمومی میسان، جزایه و فکه (بهمن). اعلام رسمی حمایت آمریکا از عراق (اسفند).
۱۳۶۲	عملیات والفجر ۱ در العماره، منطقه عمومی میسان جبل‌فوقی (فروردین). عملیات والفجر ۲ در منطقه عمومی اربیل چومان مصطفی (تیر). عملیات والفجر ۳ در مهران (مرداد). عملیات والفجر ۴ در منطقه عمومی سلیمانیه - پنجوین (مهر). صدور قطعنامه ۵۴۰ شورای امنیت سازمان ملل متحد (آبان). عملیات والفجر ۵ در منطقه جنگوله در حد فاصل مهران و دهران (بهمن). عملیات تحریرالقدس در منطقه عمومی سلیمانیه، دربندیخان و شاخ شمیران (بهمن). عملیات والفجر ۶ در دهران ارتفاعات چیلان (اسفند). عملیات خیبر در منطقه هورالهویزه - پاسگاه زید (اسفند). بازدید کارشناسان سازمان ملل متحد از مناطق جنگی ایران و تأیید استفاده عراق از گازهای شیمیایی و صدور بیانیه سازمان ملل در تأیید گزارش کارشناسان، بدون ذکر نام عراق (اسفند).
۱۳۶۳	محکومیت کاربرد سلاح‌های شیمیایی از سوی شورای امنیت سازمان ملل متحد و دعوت به رعایت پروتکل ۱۹۲۵ز نو (فروردین). تصویب قطعنامه ۵۵۲ شورای امنیت سازمان ملل متحد در باره لزوم احترام کشورها به حقوق کشتیرانی، محکوم کردن حمله به کشتی‌ها و درخواست توقف آن (خرداد). درخواست دبیرکل سازمان ملل متحد از ایران و عراق مبنی بر توقف حملات به مناطق مسکونی و غیرنظامی (خرداد). عملیات عاشورا در منطقه میمک (مهر). عملیات بدر در منطقه عمومی بصره - میسان، هورالهویزه - دجله (اسفند). دیدار دبیرکل سازمان ملل متحد با معاون وزیر خارجه ایران و وزیر خارجه عراق در نیویورک و ارائه طرح هشت ماده‌ای برای پایان دادن به جنگ، سفر نماینده دبیرکل سازمان ملل به تهران و بغداد (اسفند).
۱۳۶۴	عملیات قادر در منطقه عمومی اربیل سیدکان (تیر). شروع عملیات والفجر ۸ در منطقه عمومی بصره - فاو و تصرف فاو (بهمن). عملیات والفجر ۹ در منطقه عمومی سلیمانیه چوارتا - مویرا - ناصر (اسفند). تصویب قطعنامه ۵۸۲ شورای امنیت سازمان ملل متحد در خصوص برقراری آتش‌بس و عقب‌نشینی نیروها به مرزهای بین‌المللی (اسفند).

سال	رویداد
۱۳۶۵	عملیات تکمیلی والفجر ۸ در منطقه عمومی بصره - فاو - کارخانه نمک (اردیبهشت). اشغال دوباره مهران توسط ارتش عراق (تیر). عملیات کربلای ۱ و آزادی مهران (تیر). حمله هوایی عراق به پایانه نفتی ایران در جزیره سیری در خلیج فارس (مرداد). عملیات کربلای ۲ در منطقه عمومی حاج عمران (شهریور). عملیات کربلای ۳ در منطقه عمومی فاو (شهریور). تصویب قطعنامه ۵۸۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد درباره درخواست پرهیز از ادامه جنگ و حل مسالمت آمیز اختلاف ها (مهر). عملیات کربلای ۴ در منطقه عمومی بصره - ابوالخصب (دی). عملیات کربلای ۵ در منطقه عمومی بصره - شلمچه (دی تا اسفند). عملیات کربلای ۶ در نفت شهر (دی). عملیات کربلای ۷ در منطقه عمومی اربیل - حاج عمران (اسفند)
۱۳۶۶	عملیات کربلای ۸ در منطقه عمومی بصره - شلمچه (فروردین). عملیات کربلای ۹ در قصر شیرین - باباهادی (فروردین). عملیات کربلای ۱۰ در منطقه عمومی سلیمانیه - ماووت (فروردین). بمباران شیمیایی سردشت (تیر). پذیرش قطعنامه ۵۹۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد از سوی عراق (مرداد). سفر دبیرکل سامان ملل متحد به تهران و بغداد و ارائه طرح اجرایی قطعنامه ۵۹۸ (شهریور). حمله آمریکا به تأسیسات نفتی ایران در خلیج فارس (مهر). تسلیم طرح اجرایی دبیرکل سازمان ملل به وزرای خارجه ایران و عراق (مهر). عملیات بیت المقدس ۲ در منطقه عمومی سلیمانیه - ماووت (دی). مذاکرات دبیرکل سازمان ملل متحد با هیئت های نمایندگی و نمایندگان دائم ایران و عراق در سازمان ملل در خصوص شیوه اجرای قطعنامه ۵۹۸ (مهر تا اسفند). عملیات بیت المقدس ۳ در منطقه عمومی سلیمانی ماووت - ارتفاع گوجار (اسفند). بمباران شیمیایی حلبچه (۲۵ اسفند). عملیات والفجر ۱۰ در منطقه عمومی سلیمانیه - حلبچه (اسفند). عملیات کربلای ۷ (اسفند)
۱۳۶۷	عملیات بیت المقدس ۴ در منطقه عمومی سلیمانیه درندیکان - شاخ شمیران (فروردین). حمله آمریکا به سکوی نفتی ساسان و ناوچه ها و قایق های ایرانی در خلیج فارس (فروردین). عملیات بیت المقدس ۶ در منطقه عمومی سلیمانیه - ماووت (فروردین). حمله عراق به فاو و بمباران شیمیایی و بازپس گیری آن (فروردین و اردیبهشت). حمله آمریکا به سکوهای نفتی ایران در خلیج فارس (فروردین). حمله مشترک آمریکا و عراق به پایانه نفتی لارک در خلیج فارس (اردیبهشت). حمله عراق به منطقه عمومی شرق بصره و سقوط شلمچه (خرداد). عملیات بیت المقدس ۷ در منطقه شلمچه (خرداد). حمله عراق در منطقه عمومی سلیمانیه و سقوط ارتفاع شیخ محمد (خرداد). حمله عراق و نیروهای سازمان مجاهدین خلق به مهران و اشغال آنجا (خرداد). حمله عراق در منطقه خوزستان و سقوط جزایر مجنون (تیر). حمله عراق در منطقه سلیمانیه و تصرف شهر ماووت (تیر). سقوط هواپیمای مسافربری ایران بر فراز خلیج فارس به وسیله ناو آمریکایی (۱۳ تیر). حمله عراق به خوزستان (۲۱ تیر). پذیرش قطعنامه ۵۹۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد توسط ایران (۲۷ تیر). عملیات لبیک یا خیمینی در خوزستان (۱ مرداد). هجوم سازمان مجاهدین خلق به خاک ایران و عملیات مرصاد (۱-۳ مرداد). پذیرش آتش بس توسط صدام (۱۵ مرداد). برقراری آتش بس (۲۹ مرداد)

مرور فعالیت‌ها

فعالیت ۱

منطق و شیوه اجرا : جنگ تحمیلی و دفاع مقدس ملت ایران، یکی از رویدادهای مهم تاریخ معاصر به‌شمار می‌رود و کنکاش در علل و عواملی که موجب تحمیل این جنگ از سوی رژیم بعثی عراق به ایران شد، هدف آموزشی ارزشمند محسوب می‌شود.

برای اجرای این فعالیت که جنبه آماده‌سازی کلاس برای شروع تدریس درس را دارد، از دانش‌آموزان بخواهید با توجه به مطالبی که در درس قبل به ویژه در مبحث دسیسه‌ها و توطئه‌های دشمنان برای آسیب رساندن به انقلاب اسلامی خوانده‌اند، درباره علل و عواملی که فکر می‌کنند بر آغاز جنگ تحمیلی توسط رژیم بعثی تأثیرگذار بوده است، گفت‌وگو کنند.

فعالیت ۲

منطق و روش اجرا : قسمتی از سخنان حضرت امام خمینی علیه السلام از صحیفه امام انتخاب شده تا دانش‌آموزان ترغیب شوند که هدف‌های صدام را از جنگ‌افروزی علیه ایران بر اساس دیدگاه امام، استنباط کنند.

فعالیت ۳

منطق و روش اجرا : شورای امنیت ملل متحد که یکی از نهادهای مهم سازمان ملل متحد محسوب می‌شود، وظیفه پاسداری از امنیت و صلح بین‌المللی را برعهده دارد. ارزیابی موضع‌گیری و اقدامات این شورا در برابر تجاوزگری رژیم صدام و تحمیل جنگ به ایران از طریق مقایسه آن با موضع و اقداماتی که این شورا قبل از تجاوز صدام به کویت انجام داد، فرصتی مناسب و مطلوب برای تحلیل و تفکر تاریخی فراهم می‌آورد.

برخی از مفاد مهم قطعنامه‌های شورای امنیت سازمان ملل متحد، یکی در خصوص جنگ عراق علیه ایران و دیگری درباره حمله صدام به کویت، انتخاب شده است تا دانش‌آموزان از طریق ارزیابی و مقایسه مفاد این دو قطعنامه، موضع‌گیری متفاوت این شورا در قبال دو جنگ افروزی صدام را تشخیص دهند.

فعالیت ۴

منطق و شیوه اجرا: این فعالیت در قالب کاوش خارج از کلاس تعریف شده و ناظر بر روش تاریخ شفاهی، به عنوان یکی از ابزارهای مناسب و مطلوب برای یادگیری درس تاریخ، به ویژه تاریخ معاصر به حساب می آید. بسیاری از دانش آموزان به افرادی از اعضای خانواده گرفته تا دوستان و آشنایان دسترسی دارند که خود ناظر رویدادی همچون جنگ تحمیلی بوده اند و یا در دفاع مقدس مشارکت داشته اند. بنابراین، تاریخ شفاهی در خصوص کاوش در تاریخ معاصر اهمیت و موضوعیت خاصی پیدا می کند.

دانش آموزان را راهنمایی و تشویق کنید که با یکی از افرادی که در دفاع مقدس حضور داشته، مصاحبه و یا خاطرات او را از جبهه های جنگ گردآوری و در قالب مجله تاریخ شفاهی مدرسه تدوین کنند.

بخش سوم

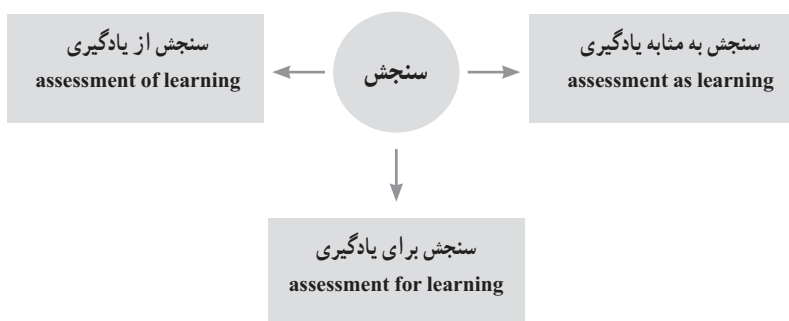
ارزشیابی و سنجش

ارزشیابی و سنجش

سنجش^۱ و ارزشیابی^۲، یکی از اجزا و عناصر مهم و کلیدی برنامه‌درسی به‌شمار می‌رود. وضعیت سنجش و ارزشیابی درس تاریخ، در سال‌های اخیر با مسائل و چالش‌های بزرگی روبه‌رو شده و روند یاددهی – یادگیری این درس را به‌شدت تحت‌تأثیر قرار داده است. یکی از این مسائل و چالش‌ها، تمرکز بر فراورده ارزشیابی و اهمیت دادن به حجم و میزان انباشت ذهنی دانش‌آموزان است. در حالی‌که در یک ارزشیابی معتبر، فراورده و فرایند هر دو دارای اهمیت هستند و به‌جای تمرکز بر میزان محفوظات ذهنی دانش‌آموزان، بایستی شایستگی‌ها و توانمندی‌های آنان را در یادگیری مورد توجه قرار داد.

انواع سنجش

در ارزشیابی معتبر، مربیان نیازمند آن هستند که از سه نوع سنجش بهره‌گیرند:

۱- سنجش از آزمون و اندازه‌گیری، مفهوم گسترده‌تری دارد و به فرایندی از گردآوری اطلاعات مورد نیاز برای تصمیم‌گیری دربارهٔ سیاست‌های آموزشی و برنامه‌های درسی گفته می‌شود. در واقع تفاوت میان سنجش، اندازه‌گیری و آزمون این است که اندازه‌گیری و آزمون عموماً با کمیت سروکار دارند، اما سنجش لزوماً به کمیت منحصر نمی‌شود. به سخن دیگر، زمانی که اندازه‌گیری و آزمون صورت می‌پذیرد، نتیجه به صورت اعداد و ارقام (کمیت) نشان داده می‌شود، اما نتیجه سنجش می‌تواند به صورت غیر کمی (توصیفی) گزارش شود.

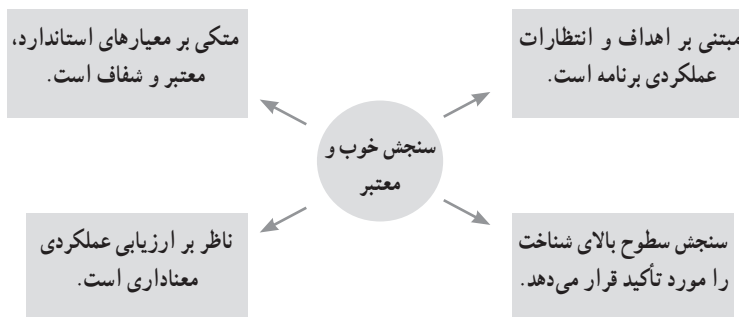
۲- ارزشیابی عبارت است از فرایند سنجش عملکرد یادگیرندگان و مقایسهٔ نتایج حاصل با هدف‌های از پیش تعیین شده، به منظور تصمیم‌گیری دربارهٔ فعالیت‌های آموزشی. به عبارت دیگر، ارزشیابی، فرایندی است که از طریق آن برای چیزی ارزش قائل شده و کم و زیاد، خوب و بد و جلو و عقب بودن آن چیز، تعیین و تفسیر می‌شود.

جدول زیر، ارتباط سه نوع سنجش را نشان می‌دهد.

سنجش به مثابه یادگیری	سنجش برای یادگیری	سنجش از یادگیری	
ایجاد فرصتی برای دانش‌آموزان تا یادگیری خود را زیر نظر گرفته و نقد کنند و گام مناسب بعدی را بردارند (تأکید بر فراشناخت).	کسب اطلاعات لازم توسط مربی برای برداشتن گام بعدی در راستای آموزش اثربخش و متناسب با سطح شایستگی هر دانش‌آموز.	برای آگاهی مدرسه، والدین و دانش‌آموزان و سایر افراد و نهادهای مرتبط، از میزان تسلط دانش‌آموز بر شایستگی‌های مورد انتظار در نظام آموزشی.	۱. سنجش می‌کنیم؟
روند تفکر دانش‌آموز در درک موقعیت فعلی، چگونگی حرکت به سوی موقعیت بهینه بعدی و تشخیص شیوه‌هایی که در طی این مسیر به او به‌عنوان یک یادگیرنده کمک می‌کند.	شناخت نسبت به دامنه شایستگی‌های کسب‌شده توسط دانش‌آموزان، با توجه به شایستگی‌های پیش‌بینی شده.	سطح شایستگی‌های کسب شده و توانایی دانش‌آموزان در به‌کارگیری این شایستگی‌ها در موقعیت‌های جدید.	۲. چیزی را سنجش می‌کنیم؟
روش‌های متنوعی که انعکاس‌دهنده فرایند طی شده از سوی یادگیرنده در درک و بهبود موقعیت (شناخت و فراشناخت و سطح شایستگی کسب شده) است.	روش‌های مختلفی که بتواند میزان موفقیت فرصت‌های یادگیری تدارک دیده شده را در درک و بهبود موقعیت هر یک از دانش‌آموزان، برای معلم شفاف سازد.	روش‌هایی که هم فراورده و هم فرایند کسب شایستگی‌ها و سطوح آن را مورد سنجش قرار دهد.	۳. چه روشی سنجش می‌کنیم؟

ویژگی‌های یک سنجش خوب و معتبر

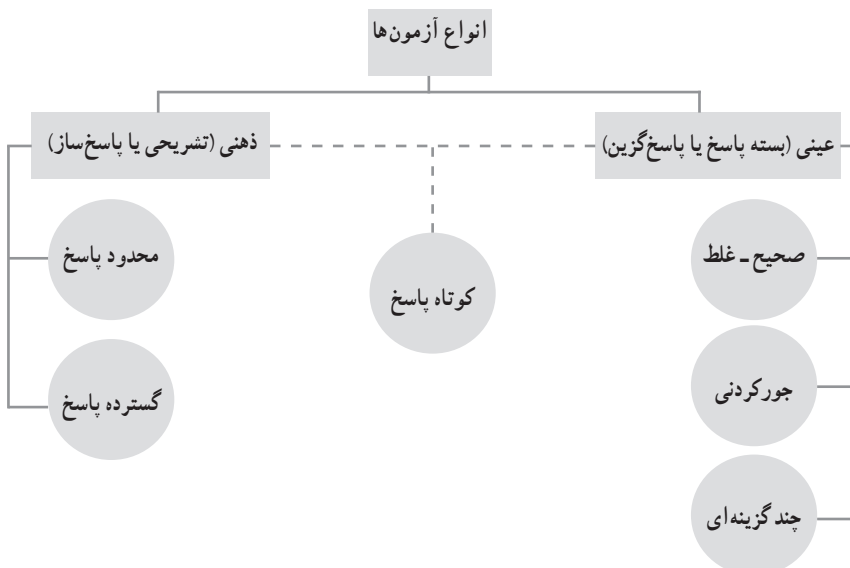

نکته‌های مهم در طراحی آزمون استاندارد و معتبر

آزمونی طراحی کنید که :

- منعکس‌کننده تمامی هدف‌های آموزشی و محتوای برنامه باشد.
- روایی و پایایی لازم را داشته باشد.
- روایی : دقیقاً همان چیزی ارزشیابی شود که مورد نظر آموزش بوده است.
- پایایی : اجرای آن در دفعات مختلف با گروه‌های مخاطب نتایج بسیار متفاوتی نداشته باشد.
- از انواع آزمون‌های عینی و ذهنی استفاده شود.
- از مطالب و مباحث پرسش ممنوع، پرسشی طرح نشود.
- پرسش‌ها به زبان ساده و قابل درک باشد.
- پرسش‌ها از ساده به مشکل تنظیم شوند.
- پرسش‌ها نباید راهنمای پاسخ پرسش‌های دیگر باشند.
- پرسش‌ها ویرایش شده و پیراسته از حشو و زوائد باشد.
- علائم و نشانه‌های ویرایشی مانند ویرگول، نقطه، علامت پرسش و ... درست و بجا به کار روند.
- شکل ظاهری برگه آزمون زیبا و خوانا باشد و بارم هر پرسش مشخص باشد.

انواع آزمون‌ها و نمونه پرسش‌ها

و جوه تمایز آزمون‌های عینی از آزمون‌های ذهنی

■ در تمامی آزمون‌های عینی، آزمون‌شونده پاسخ درست را از میان پاسخ‌های ارائه شده برمی‌گزیند و تصحیح پاسخ آنها به صورت کاملاً دقیق و عینی انجام می‌شود و نظر مصحح هیچ‌گونه دخالتی در آن ندارد؛ اما در آزمون‌های ذهنی، آزمون‌شونده ناگزیر از پاسخ‌سازی است و در تصحیح جواب آنها، ممکن است نظر مصحح دخالت کند.

■ آزمون‌های عینی، توانایی بازشناسی یا تشخیص را می‌سنجند، در حالی که آزمون‌های ذهنی، توانایی بازخوانی و یادآوری را مورد سنجش قرار می‌دهند.

(الف) آزمون‌های عینی (پاسخ‌گزین)

۱- آزمون صحیح - غلط : در این آزمون، تعدادی سؤال یا جمله در اختیار آزمون‌شونده قرار می‌گیرد و او باید درستی یا نادرستی آنها را مشخص کند. این نوع آزمون‌ها که اغلب برای سنجش هدف‌های سطح پایین به کار می‌روند، به سه دسته صحیح - غلط؛ بله یا نه و اصلاحی تقسیم می‌شوند.

قواعد طراحی آزمون صحیح - غلط

■ سعی کنید هر پرسش یک هدف آموزشی مهم را بسنجد و از گنجاندن مطالب بی‌اهمیت یا کم‌اهمیت در سؤال بپرهیزید.

نمونه‌ای از پرسش‌های نامنطبق با هدف‌های آموزشی

۱- عادل شاه و ابراهیم شاه دو تن از جانشینان نادر افشار بودند. ص □ غ □

۲- مرمت آرامگاه سعدی و حافظ در دوره کریم خان زند صورت گرفت. ص □ غ □

۳- روزنامه وقایع اتفاقیه مدتی بعد از انتشار به روزنامه دولت علیه ایران تغییر نام داد.

ص □ غ □

۴- سرزمین ایالات متحده تا قرن ۱۸م شامل ۱۴ ایالت در سواحل اقیانوس آرام بود.

ص □ غ □

۵- آقامحمدخان قاجار در سال ۱۲۱۰ق در تهران تاج‌گذاری کرد. ص □ غ □

۶- ملا علی نوری یکی از شاگردان برجسته ملا عبدالله زنوزی بود. ص □ غ □

نمونه‌ای از پرسش‌های استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

- ۱- افول قدرت امپراتوری عثمانی در سده ۱۸م، تأثیر زیادی در پیشبرد سیاست‌های استعماری غرب در مشرق زمین داشت.
☐ ص ☐ غ
- ۲- در نتیجه مواجهه فرهنگی ایران و اروپا در دوره قاجار، تحول مهمی در بینش و روش تاریخ‌نگاری صورت گرفت.
☐ ص ☐ غ
- ۳- در انقلاب باشکوه انگلستان (۱۶۸۸م)، منشأ الهی سلطنت و قدرت مطلقه پادشاه مورد تأیید و تأکید قرار گرفت.
☐ ص ☐ غ
- ۴- اندیشه مشروطه‌خواهی ایرانیان در دوره قاجار ارتباطی با انقلاب‌های فکری و سیاسی اروپا در سده‌های ۱۸ و ۱۹م نداشت.
☐ ص ☐ غ

۲ سعی کنید از جمله‌های پیچیده و چند قسمتی استفاده نشود.

نمونه‌ای از پرسش‌های پیچیده و غیراستاندارد

- ۱- پس از مرگ لنین (۱۹۲۴م)، استالین، دبیرکل حزب کمونیست، رقیب قدرتمند خود (تروتسکی) را از سر راه برداشت و قدرت را در شوروی به دست گرفت.
☐ ص ☐ غ
- ۲- چند روز بعد از اعدام انقلابی رزم‌آرا به دست خلیل طهماسبی، نخست مجلس سنا (۲۳ اسفند ۱۳۲۹)، و سپس مجلس شورای ملی در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ طرح ملی شدن صنعت نفت را تصویب کردند و جنبش ضداستعماری ملت ایران در گام اول به پیروزی رسید.
☐ ص ☐ غ
- ۳- رقابت شاه و علی امینی، نخست‌وزیر وقت، سرانجام به برکناری امینی انجامید و امیر اسدالله علم که مورد اعتماد شاه بود، نخست‌وزیر و مأمور اجرای اصلاحات شد.
☐ ص ☐ غ

در هر یک از پرسش‌های بالا، چندین گزاره تاریخی وجود دارد که آزمون‌شونده ممکن است نسبت به درستی یا نادرستی هر یک از آنها شک کند.

نمونه پرسش‌های استاندارد

۱- شکل‌گیری حکومت‌های خودکامه، تک‌حزبی و نظامی‌گرا در اروپا، عامل مهمی در بروز جنگ جهانی دوم بود.

ص ☐ غ ☐

۲- از میان برداشتن رزم‌آرا، تأثیر چندانی بر روند جنبش ملی شدن صنعت نفت در ایران نداشت.

ص ☐ غ ☐

۳- حکومت پهلوی در سال‌های پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، به توصیه آمریکا، اقدام به اجرای مجموعه‌ای از اصلاحات (رفورم‌ها) کرد.

ص ☐ غ ☐

۳ سعی کنید پرسش‌های صحیح - غلط عین جمله یا عبارت کتاب درسی نباشد.

۴ از جمله یا عبارت‌هایی استفاده کنید که به‌طور آشکار درست یا غلط باشند و از کاربرد جمله‌ها یا عبارت‌های مبهم و نامفهوم اجتناب کنید.

نمونه پرسش‌های مبهم و نامفهوم

۱- روسیه و عثمانی نیز فرصت را مغتنم شمردند و بخش‌هایی از شمال و غرب میهن ما را اشغال کردند.

ص ☐ غ ☐

۲- برخی از گزارش‌ها حکایت از چند برابر شدن تولید برخی از اقلام محصولات کشاورزی، به ویژه محصولات صادراتی مانند ابریشم، تریاک، تنباکو، پنبه و برنج دارد.

ص ☐ غ ☐

پرسش‌های مذکور اگرچه عین جمله‌های مندرج کتاب درسی بوده، اما در اینجا مبهم و نامفهوم هستند، زیرا مشخص نیست به چه زمان و دوره‌ای تعلق دارند. در حالی که در کتاب درسی، به واسطه سطرها و یا پاراگراف‌های پیش از آن گویا و قابل فهم شده‌اند.

۵ واژه یا فعل منفی را با قلم سیاه و یا ترسیم خط زیر آن، برجسته کنید.

۶ طول و اندازه پرسش‌های صحیح و غلط اختلاف معناداری نداشته باشند.

۲- آزمون جورکردنی یا خوشه‌ای: آزمون جورکردنی از دو بخش فهرست پرسش‌ها و فهرست پاسخ‌ها تشکیل می‌شوند و آزمون‌شونده با توجه به توضیحات راهنما، فهرست پاسخ‌ها را با فهرست پرسش‌ها جور می‌کند.

قواعد طراحی آزمون جورکردنی

۱ سعی کنید فهرست پاسخ‌ها و پرسش‌ها را به گونه‌ای طراحی کنید که مفهوم و موضوع‌های مهم و مرتبط با هدف‌های آموزشی را بسنجد.

۲ پرسش‌ها و پاسخ‌های متجانس و همگون انتخاب کنید. منظور از تجانس این است که مجموعه پرسش‌ها و پاسخ‌ها به یک مفهوم، موضوع یا زمینه واحد مربوط باشند.

۳ هریک از پاسخ‌ها باید برای تمام پرسش‌ها درست جلوه کند.

۴ جمله و عبارت‌های پرسش‌ها و پاسخ‌ها نباید از نظر دستوری و جمله‌بندی راهنما و مکمل هم باشند.

۵ توضیحات مفصل در فهرست پرسش‌ها قرار گیرد و مطالب کوتاه در فهرست پاسخ‌ها درج شود.

۶ پرسش‌ها با شماره و پاسخ‌ها با حرف مشخص شوند و حداقل کمتر از ۵ پرسش نباشد.

۷ همه پرسش‌ها و پاسخ‌ها در یک صفحه قرار گیرند.

۸ اطلاعات کامل درباره چگونگی جورکردن پرسش‌ها و پاسخ‌ها در راهنمای سؤال درج شود.

نمونه‌هایی از روابط متجانس پرسش‌ها و پاسخ‌ها در آزمون‌های جورکردنی

۱- اشخاص.....آثار، اقدامات و دستاوردهای مهم و مؤثر

۲- تاریخ‌ها..... رویدادها و جریان‌های مهم تاریخی

۳- اصطلاحات..... تعاریف

۴- نمادها..... مفاهیم

۵- حوادث مهم تاریخی..... نتایج و پیامدهای تاریخی

۶- رخداد‌های مهم تاریخی..... علل و عوامل اصلی تاریخی

نمونه‌هایی از آزمون‌های جورکردنی نامنطبق با هدف‌های آموزشی

۲		۱	
پاسخ‌ها	پرسش‌ها	پاسخ‌ها	پرسش‌ها
الف) میرزا محمدصادق موسوی ب) ناظم الاسلام پ) اعتمادالسلطنه ت) خاوری شیرازی ث) خورموجی	۱- وی در دوره قاجار در کتاب خود امیرکبیر را ستود. ۲- اولین مورخی که واقعیت قتل امیرکبیر را بازتاب داده است. ۳- وی در دوره قاجار به سادۀ نویسی، حقیقت‌نویسی و مختصرنویسی علاقه نشان داد. ۴- تاریخ زندگی را با اسلوبی مصنوع و دشوار و با تملق‌گویی نوشت.	الف) حقایق الاخبار ناصری ب) تاریخ ذوالقرنین پ) تاریخ گیتی‌گشا ت) تاریخ بیداری ایرانیان ث) صدرالتواریخ	۱- ناظم الاسلام ۲- میرزا قلی هدایت (میرزا رضاقلی) ۳- اعتمادالسلطنه ۴- خاوری شیرازی ۵- محمد جعفری خورموجی ۶- محمدصادق موسوی

از آنجایی که حفظ کردن نام کتاب‌ها و نویسندگان آنها و یا به خاطر سپردن سطر سطر مطالب کتاب درسی جزو هدف‌های آموزشی درس محسوب نمی‌شود، لذا پرسش‌های صفحه قبل مطلوب نیستند.

نمونه‌ای از آزمون جورکردنی نامتجانس و غیراستاندارد

پاسخ‌ها	پرسش‌ها
الف) خودداری از امضای متمم قانون اساسی ب) به توپ بستن مجلس پ) به چوب بستن بازرگانان ت) ناصرالدین‌شاه ث) مظفرالدین‌شاه	۱- اولین جرعه نهضت مشروطه ۲- فرمان مشروطیت را صادر کرد. ۳- دومین بی‌اعتنایی محمد علی شاه ۴- استبداد

نمونه‌ای از آزمون جورکردنی استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

۱- پرسش‌ها	۲- پاسخ‌ها
۱- تحول عظیم در نساجی، کشاورزی و حمل و نقل	الف) انقلاب باشکوه انگلستان
۲- شورش طبقه فقیر (سوم) بر پادشاه و اشراف	ب) انقلاب صنعتی
۳- نفی منشأ الهی سلطنت و قدرت مطلقه شاه	پ) انقلاب آمریکا (جنگ استقلال)
۴- مخالفت با مالیات‌های سنگین دولت انگلستان	ت) انقلاب کبیر فرانسه
۵- مبارزه برای تسلط کارگران بر تولید و حکومت شوراها	ث) انقلاب مشروطه ایران
۶- تقاضا برای تأسیس عدالتخانه و دارالشورا (مجلس)	ج) انقلاب میچی ژاپن
	چ) انقلاب روسیه (۱۹۱۷م)

آزمون‌های جورکردنی را می‌توان به گونه‌ای دیگر نیز طراحی کرد تا به خوبی توانایی آزمون‌شونده را در تشخیص، بازشناسی و طبقه‌بندی ویژگی‌های پدیده‌های تاریخی مورد سنجش قرار داد. در این نوع از آزمون جورکردنی، ویژگی و خصوصیات دو یا چند پدیده تاریخی فهرست می‌شود و از آزمون‌شونده خواسته می‌شود مشخص کند که هر ویژگی یا خصوصیت مربوط به کدام پدیده تاریخی است. نمونه‌ای از این نوع آزمون جورکردنی را در جدول زیر ملاحظه فرمایید.

□ هر کدام از گزاره‌های زیر را با توجه به ویژگی‌های تاریخ‌نگاری سنتی و جدید، در یکی از ستون‌های جدول درج کنید.	
شرح مفصل جنگ‌ها و فتوحات فرمانروایان؛ سنجش و نقد منابع و اخبار؛ توجه به جنبه‌های گوناگون زندگی اجتماعی؛ اثر مصنوع و متکلف؛ توجه به علل و آثار رویدادها؛ تملق‌گویی و چاپلوسی صاحبان قدرت و نفوذ؛ توجه به یافته‌های باستان‌شناسی و زبان‌شناسی؛ تأکید بر بیان وقایع؛	
تاریخ‌نگاری سنتی	تاریخ‌نگاری مدرن
۱-	۱-
۲-	۲-
۳-	۳-
۴-	۴-

۳- آزمون چندگزینه‌ای: آزمون چندگزینه‌ای متداول‌ترین آزمون‌های عینی به‌شمار می‌رود و برای تشخیص توانایی‌های مختلف و سنجش انواع ارزشیابی‌ها کاربرد دارد. این آزمون قابلیت آن را دارد که در یک زمان محدود، تعداد زیادی از هدف‌های آموزشی را مورد سنجش قرار دهد.

آزمون‌های چندگزینه‌ای انواع مختلفی دارند که متداول‌ترین آنها، تنها گزینه درست و مناسب‌ترین (بهترین) گزینه است.

ساختن آزمون چندگزینه‌ای که هم استاندارد و در عین حال منطبق بر هدف‌های آموزشی و سطوح بالای شناختی باشد، بسیار دشوار و مستلزم صرف وقت بسیار است. طراحی آزمون چندگزینه‌ای که زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای رویدادهای تاریخی و توانایی قدرت درک و فهم آزمون‌شونده را مورد سنجش قرار دهند، نیازمند مهارت فراوان و اشراف وسیع بر موضوع‌های تاریخی است. در واقع برای طراحی آزمون چندگزینه‌ای معتبر، دانش مربی باید به مراتب بیشتر از اطلاعات کتاب درسی باشد.

قواعد طراحی آزمون چندگزینه‌ای

۱ هر پرسش یک موضوع مهم یا یک هدف آموزشی را اندازه بگیرد.

نمونه پرسش‌های چندگزینه‌ای نامنطبق با هدف‌های آموزشی

۱- آقا محمد خان قاجار پس از کشته شدن پدرش با چه عنوانی در پایتخت کریم خان زند به سر می‌برد؟

(الف) صدر اعظم (ب) جانشین کریم خان (پ) حاکم فارس (ت) گروگان

۲- ایالات متحده آمریکا تا قرن ۱۸ شامل ۱۳ ایالت در ساحل کدام اقیانوس بود؟

(الف) آرام (ب) اطلس (پ) منجمد شمالی (ت) آرام و اطلس

۳- نظام اداری ایران در اوایل عصر قاجار محدود به چند وزارتخانه بود؟

(الف) سه (ب) دو (پ) شش (ت) چهار

نمونه پرسش استاندارد و منطبق با هدف آموزشی

کدام رویداد تاریخی تأثیر عمیقی بر دگرگونی بینش مورخان ایرانی گذاشت؟

(الف) انقلاب مشروطه (ب) تأسیس حکومت قاجار

(پ) قتل ناصرالدین شاه (ت) انعقاد معاهده مفصل

۲ بیشتر از یک هدف یا یک مطلب در هر سؤال قرار ندهید.

نمونه غیر استاندارد مشتمل بر بیش از یک هدف یا مطلب

پس از به توپ بستن مجلس، استبداد به جای مشروطه نشست و این دوره که ..... طول کشید، دوره ..... نامیده شد. (نهایی : دی ۸۶)

الف) یکسال و یک ماه – استبداد صغیر
 ب) دو سال و یک ماه – استبداد صغیر
 پ) یکسال و یک ماه – استبدادی
 ت) دو سال و یک ماه – استبدادی

نمونه پرسش استاندارد

چه عاملی موجب کاهش شدید نیروی انسانی در بخش کشاورزی در زمان حکومت نادرشاه شد؟

الف) رونق تجارت داخلی و خارج
 ب) نیاز تشکیلات نظامی به نیروی رزمنده
 پ) توسعه صنایع دستی و کارگاهی
 ت) مهاجرت گسترده کشاورزان به خارج

۳ گزینه‌های انحرافی به گونه‌ای طراحی شوند که فقط یک گزینه صحیح باشد.

نمونه‌ای از پرسش‌های غیر استاندارد با چند گزینه درست

۱- کدام عامل در دوره افشاریه نابسامانی‌های اقتصادی را تشدید کرد؟
 الف) مالیات‌های سنگین جهت تأمین هزینه‌های نظامی
 ب) تداوم جنگ‌های داخلی و خارجی
 پ) ضعف و رکود شدید کشاورزی
 ت) ضعف سازمان‌های اقتصادی و مالی

۲- دولت گورکانی چه امتیازات قابل توجهی به اروپاییان داد؟

الف) تجاری، گمرکی
 ب) تجاری، اقتصادی
 پ) تجاری، مالی
 ت) اقتصادی، مالی

نمونه پرسش استاندارد با یک گزینه درست

چرا شاهان قاجار عملاً نمی‌توانستند به طور کامل و همیشه قدرت استبدادی خود را اعمال کنند؟

- الف) نفوذ اجتماعی و دینی روحانیون
ب) نفوذ و قدرت فراوان فرمانده ارتش
پ) وجود نظام اداری مقتدر
ت) مخالفت دولت‌های استعمارگر با استبداد

۴ گزینه‌های انحرافی باید ظاهری منطقی و متجانس داشته باشند و نباید آشکارا غلط یا صحیح باشند.

نمونه پرسش غیراستاندارد با گزینه‌های آشکارا درست و یا نادرست

- از دلایل اصلی نارضایتی طبقه متوسط در جامعه فرانسه قبل از انقلاب کبیر می‌باشد.
الف) پرداخت مالیات
ب) خدمات نظامی
پ) عدم داشتن امتیاز
ت) معافیت مالیاتی

نمونه پرسش مناسب

کدام گزینه در بارهٔ علایق و تمایلات فکری و سیاسی ناصرالدین‌شاه قاجار درست نیست؟

- الف) درک ضرورت نوگرایی و انجام اصلاحات
ب) وحشت از ترویج افکار مشروطه‌خواهی
پ) موافقت با کاهش قدرت و اختیارات شاه
ت) علاقه‌مندی به شعر و نقاشی

۵ پرسش‌ها و گزینه‌ها روشن و به دور از هر گونه ابهام و اشکالی نگارش شوند.

۶ فعل‌های منفی را در پرسش‌ها و گزینه‌ها به نحوی برجسته کنید تا توجه و دقت آزمون‌شونده را جلب کند.

۷ گزینه‌های هر پرسش را طوری بنویسید که از نظر دستوری و جمله‌بندی به نحو درست، مکمل متن پرسش باشد.

- ۸ تا آنجا که ممکن است از کاربرد گزینه‌های «تمامی موارد» و «هیچ یک از موارد» پرهیز کنید.
- ۹ برای هر سؤال بین ۳ تا ۵ گزینه در نظر بگیرید.

ب) آزمون‌های ذهنی (پاسخ‌ساز یا تشریحی)

آزمون‌های تشریحی برای اندازه‌گیری توانایی یادگیرندگان در سطوح فهمیدن، کار بستن، تحلیل، ترکیب و قضاوت مناسب هستند. شاخص‌ترین امتیاز این نوع آزمون‌ها این است که آزمون‌شونده را وامی‌دارد تا اندیشه و یافته‌های خود را به صورت منطقی، منسجم و سازمان‌یافته ارائه کند.

قواعد آزمون تشریحی

- ۱ صورت پرسش‌ها را با کلمه‌ها و جمله‌های واضح بنویسید و از کلی‌گویی و عبارت‌های مبهم خودداری کنید.

نمونه پرسش‌های تشریحی مبهم و دوپهلو

- ۱- درباره تاریخ‌نگاری سنتی چه می‌دانید؟
- ۲- ناصرالدین‌شاه چگونه پادشاهی بود؟
- ۳- انقلاب مشروطیت چیست؟

- ۲ حدود و دامنه پاسخ‌ها به طور دقیق مشخص شود.

نمونه پرسش‌های غیراستاندارد با حدود و دامنه نامشخص

- ۱- دور دوم جنگ‌های ایران و روسیه را توضیح دهید.
- ۲- در باره جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران هر چه می‌دانید، بنویسید.
- ۳- کودتای ۲۸ مرداد را توضیح دهید.

۳ در طراحی پرسش‌های تشریحی از گونه‌های مختلف بازگویی، پردازش و کار بست اطلاعات و دانسته‌ها، در قالب افعال مختلفی از قبیل: فهرست کردن، مقایسه کردن، دلیل آوردن، تجزیه و تحلیل کردن، طبقه بندی کردن، پیش‌بینی، قضاوت و اظهار نظر کردن، خلاصه کردن، به کار بستن، توضیح و شرح دادن، استفاده شود.

نمونه پرسش‌های تشریحی استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

- ۱- وضعیت اقتصادی (کشاورزی و تجارت) ایران در زمان نادرشاه افشار و کریم‌خان زند را مقایسه کنید و برای علت تفاوت آن دلیل بیاورید. (۱ نمره)
- ۲- علت انقلاب باشکوه انگلستان (۱۶۸۸م) و مهم‌ترین دستاورد سیاسی آن را توضیح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۳- با بیان دلیل و مثال، استدلال کنید که چرا اصلاحات دوره ناصرالدین شاه منجر به تغییرات اساسی در ایران نشد؟ (۱ نمره)
- ۴- دلایل شکست‌های ایران از روسیه در زمان فتح‌علی‌شاه قاجار را از دو بُعد نظامی و سیاسی تجزیه و تحلیل کنید. (۱/۵ نمره)
- ۵- اندیشه سیاسی جدید (تفکر مشروطه‌خواهی) توسط چه گروه‌هایی و با استفاده از چه ابزارهایی (رسانه‌هایی) در ایران عهد قاجاری نشر و اشاعه یافت؟ (۱/۵ نمره)
- ۶- چهار (۴) مورد از دستاوردهای شاخص انقلاب مشروطه را فهرست کنید. (۱ نمره)
- ۷- قضاوت خود را در خصوص تأثیر فرهنگ کهن استبدادی بر عملکرد جامعه امروز ایران با گذشت بیش از یک قرن از انقلاب مشروطه، بیان کنید. (۱/۵ نمره)

آزمون‌های کوتاه پاسخ : در این نوع آزمون‌ها که حد وسط آزمون‌های عینی و آزمون‌های تشریحی محسوب می‌شوند، از آزمون‌شونده خواسته می‌شود تا کلمه، اصطلاح، عبارت، عدد و یا علامتی را در پاسخ به سؤال یا تکمیل جمله بنویسد. از این آزمون‌ها اغلب برای سنجش هدف‌های آموزشی سطح پایین استفاده می‌شود.

انواع آزمون‌های کوتاه پاسخ

۱ پرسشی

مثال : کدام یک از شاهان قاجار فرمان مشروطه را صادر کرد؟

۲ تشخیصی یا تداعی

مثال : شخصیت‌های زیر در زمان کدام یک از شاهان قاجار، وزیر یا صدراعظم ایران بودند؟

الف) میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی

ب) میرزا تقی خان امیرکبیر

پ) میرزا حسین خان سپهسالار

ت) عبدالمجید میرزا عین الدوله

۳ تکمیل کردنی

مثال: دور اول جنگ‌های ایران و روسیه با انعقاد معاهده ..... به پایان رسید.

قواعد طراحی آزمون تکمیلی

- ۱ هر سؤال باید موضوع و هدف مهمی را شامل شود و به هیچ وجه روا نیست که طراح هر جمله یا عبارتی از کتاب درسی را به عنوان پرسش تکمیل کردنی برگزیند و واژه یا واژه‌هایی از آن را حذف کند.
- ۲ پرسش‌هایی طرح شود که فقط پاسخ واحد و مشخصی را از آزمون‌شونده بطلبد و پاسخ‌های درست دیگری نداشته باشد.

نمونه‌ای از پرسش‌های تکمیل کردنی با بیش از یک پاسخ صحیح

- ۱- نشریه به عنوان رسانه گروهي در دوره ..... به ایران راه یافت.
براساس متن کتاب درسی، پاسخ جاخالی واژه «قاجار» است، اما اگر آزمون‌شونده بر پایه اطلاعات خود واژه «محمد شاه» را بنویسد نیز پاسخ درست داده است.
- ۲- شیوه تاریخ‌نگاری افشاریه و زندیه استمرار تاریخ‌نویسی دوره ..... بود.
مطابق متن کتاب درسی، پاسخ جاخالی، واژه «صفویه» است، اما اگر دانش‌آموز واژه یا عبارت‌های «پیش از آن»، «تیموریان» و یا یکی دیگر از سلسله‌های قبلی را بنویسد، نیز پاسخ درست داده است.
- ۳- بی‌توجهی به علل و نتایج رویدادها از ویژگی‌های تاریخ‌نگاری ..... است.
برپایه متن کتاب درسی، پاسخ جاخالی، واژه «سنتی» است، اما اگر آزمون‌شونده، واژه یا عبارت «دوره افشاریه، زندیه و ...» و یا نام یکی از ده‌ها مورخ سنتی را بنویسد، به نوعی پاسخ درست داده است.

۴- هنر تعزیه در دوره ..... گسترش پیدا کرد.

مطابق مندرجات کتاب درسی، پاسخ جاخالی «ناصرالدین شاه» است، اما اگر آزمون‌شونده، واژه «قاجار» را بنویسد هم جواب درست داده است.

۳ از قرار دادن جای خالی در ابتدای جمله خودداری شود.

۲ بهتر است فقط یک جای خالی در جمله قرار داده شود.

نمونه پرسش‌های تکمیل‌کردنی غیراستاندارد

۱- تاریخ گیتی‌گشا و جهان‌نگشای نادری به ترتیب در تاریخ عصر حکومت‌های ..... و ..... نگاشته شده است.

۲- نخستین کشورهای استعمارگری که وارد هند شدند ..... و ..... بودند.

طرح پرسش از فعالیت‌ها

همان‌گونه که در مقدمه کتاب درسی تاریخ ۳ (سخنی با دبیران ارجمند) تصریح شده است، طرح پرسش‌های دانشی و حافظه‌محور از بخش فعالیت‌ها، نمودارهای خط زمان و نقشه‌های تاریخی، خواه در ارزشیابی مستمر و خواه آزمون‌های کتبی و پایانی مطلقاً ممنوع است. اما با توجه به تأکید رویکرد برنامه و تصریح اصول طراحی آموزشی کتاب درسی بر مهارت‌های سواد تاریخی، به‌ویژه کاربست شواهد و مدارک برای استنباط و تحلیل علمی رویدادهایی که در گذشته رخ داده‌اند، بنابراین، طرح پرسش‌های مفهومی و تحلیلی از بخش فعالیت‌ها، نقشه‌های تاریخی و نمودارهای خط زمان، نه تنها مجاز و رواست، بلکه تشویق و تصریح هم می‌شود. اشاعه و گسترش این شکل از سنجش و ارزشیابی در درس تاریخ، فرایند یاددهی - یادگیری را از حافظه‌محوری و انباشت ذهنی بی‌ثمر یا کم‌فایده، به سمت درک و تحلیل و ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی سوق می‌دهد و دانش‌آموزان را به درس تاریخ علاقه‌مندتر می‌کند.

برای طراحی چنین سؤال‌هایی، قسمتی از شواهد و مدارک تاریخی از قبیل متن (منابع)، نمودار خط زمان، نقشه، جدول رویدادهای مربوط به یک سلسله یا زمام‌دار و یا یک اتفاق مهم مانند انقلاب مشروطه و جنگ تحمیلی را در برگه آزمون ارائه و درباره آن پرسش‌های استنباطی و تحلیلی طرح کنید.

شواهد و مدارکی را که مورد سنجش قرار می‌دهید، می‌تواند عین مطالب و مباحث مندرج در کتاب درسی باشد، اما چنانچه از شواهد و مدارکی فراتر از کتاب درسی استفاده کردید، حتماً دقت فرمایید که محتوای آن با مطالب مندرج در کتاب درسی و هدف‌های آموزشی آن ارتباط آشکار و روشنی داشته باشد. مقایسه نقشه‌های تاریخی، مثلاً نقشه خاورمیانه پیش از جنگ جهانی اول و پس از آن جنگ نیز، موقعیت مناسبی برای سنجش و ارزشیابی از مهارت‌های سواد تاریخی به وجود می‌آورد. علاوه بر آن، به جای متمرکز کردن اهتمام و توجه دانش‌آموزان بر به خاطر سپردن جزئیات حوادث مربوط به یک رخداد مهم تاریخی مانند انقلاب مشروطه که به لحاظ آموزشی و تربیتی چندان مفید فایده هم نخواهد بود، بهتر است جدولی از رویدادهایی که منجر به صدور فرمان مشروطه شد، همانند جدول مندرج در صفحه ۶۶ کتاب درسی، را در برگه آزمون قرار داده و سؤال‌های مفهومی و استنباطی به شرح زیر در باره آن طرح کرد:

- تشخیص رابطه علی و معلولی رویدادهای مذکور با یکدیگر؛
- استخراج و فهرست کردن نام اشخاص یا گروه‌ها و قشرهایی که رهبری جریان انقلاب مشروطه را به عهده داشتند؛
- استنباط تغییر و تحولی که در خواسته‌های معترضان و مخالفان از آغاز حرکت تا زمان صدور فرمان مشروطه توسط مظفرالدین‌شاه قاجار صورت گرفت.

نمونه سؤال از شواهد و مدارک تاریخی

بندهایی از لایحه حقوق که در جریان انقلاب باشکوه انگلستان (۱۶۸۸م) به تصویب پارلمان رسید را بخوانید و به پرسش‌های زیر آن پاسخ دهید. (۱ نمره)

الف) لغو یا اجرای قوانین توسط مقام سلطنت بدون رضایت پارلمان غیرقانونی است.

ب) وصول مالیات برای استفاده پادشاه و امتیاز ویژه بدون اجازه پارلمان برای آینده غیرقانونی است، مگر آنکه پارلمان به شیوه دیگری آن را اعطا کند.

پ) اتباع حق دارند که به شاه عرضحال (درخواست دادرسی) بدهند و تمام قیود و تعقیب کیفری عرضحال‌دهندگان غیرقانونی خواهد بود.

ت) تشکیل و نگاهداری ارتش ثابت در درون قلمرو پادشاهی در زمان صلح، جز به رضایت پارلمان خلاف قانون است.

ث) انتخاب اعضای پارلمان می‌بایست آزاد باشد.

ج) آزادی بیان و مباحثه و انجام امور در پارلمان نمی‌بایست مورد تعقیب و بازخواست در دادگاه و یا محلی خارج از پارلمان صورت گیرد.

د) تحمیل جریمه‌های فوق‌العاده سنگین و یا اجرای کیفر و مجازات شدید و نامتعارف نمی‌بایست صورت پذیرد (فوگل، تمدن مغرب زمین، ج ۲، ص ۷۱۵).

***

۱- محدودیت‌هایی را که این لایحه برای قدرت مطلقه و استبدادی پادشاه ایجاد کرد، فهرست کنید.

۲- ارزیابی و قضاوت شما از جایگاه پارلمان در نظام مشروطه پادشاهی انگلستان براساس بندهای این لایحه چیست؟

منابع و مأخذ دانش‌افزایی

کتاب‌ها

- ۱ آبراهامیان، یرواند، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتحاحی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲ ش.
- ۲ _____، تاریخ ایران مدرن، ترجمه محمد ابراهیم فتحاحی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۹ ش.
- ۳ آجودانی، ماشاءالله، مشروطه ایرانی، تهران، نشر اختران، ۱۳۹۶ ش.
- ۴ آخوندزاده، فتحعلی‌خان، مقالات فارسی، به کوشش حمید محمدزاده، تهران، نگاه، ۱۳۵۵ ش.
- ۵ آدلر، فیلیپ جی، تمدن‌های عالم، ج ۲، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳ ش.
- ۶ آدامووا، آ. ت، نگاره‌های ایرانی گنجینه ارمنیاز، سده پانزدهم تا نوزدهم میلادی، ترجمه زهره فیضی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی؛ سازمان چاپ و انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶ ش.
- ۷ آدمیت، فریدون، اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۶۶ ش.
- ۸ آربن‌پور، یحیی، از صبا تا نیما (تاریخ ۱۵۰ سال ادب فارسی)، ج ۱ و ۲، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی ایران، ۱۳۵۱ ش.
- ۹ آصف (رستم‌الحکما)، محمد هاشم، رستم‌التواریخ، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۸ ش.
- ۱۰ آبرونساید، سر ادموند، خاطرات و سفرنامه ژنرال آبرونساید در ایران، ترجمه بهروز قزوینی، تهران، نشر آینه، ۱۳۶۱ ش.
- ۱۱ استرآبادی، میرزا مهدی، جهانگشای نادری، به کوشش عبدالله انوار، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۱ ش.
- ۱۲ اسناد سخن می‌گویند: مجموعه کامل اسناد سری مربوط به رویدادها در روابط خارجی ایران با ایالات متحده و انگلستان در دوران...، ج ۱، پژوهش و ترجمه احمدعلی رجایی و مهین سروری، تهران، قلم، ۱۳۸۳ ش.
- ۱۳ اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا درباره قرارداد ۱۹۱۹ ایران و انگلیس، ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی، ج ۱ تهران، مؤسسه کیهان، ۱۳۶۸ ش، ج ۲ و ۳، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۶۸ ش و ۱۳۷۷ ش.

- ۱۴ اشبولر، برتولد و دیگران، تاریخ نگاری در ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۹۲ ش.
- ۱۵ اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، صدرالتواریخ، به اهتمام محمد مشیری، تهران، وحید، ۱۳۴۹ ش.
- ۱۶ الهی، همایون، اهمیت استراتژیکی ایران در جنگ جهانی دوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۵ ش.
- ۱۷ امین الدوله، میرزا علی خان، خاطرات سیاسی، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، زیر نظر ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۰ ش.
- ۱۸ اوین، اوژن، ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷)، ترجمه، حواشی و توضیحات علی اصغر سعیدی، تهران، نشر علم، ۱۳۹۱ ش.
- ۱۹ اؤوری، ریچارد، اطلس تاریخی قرن بیستم، ترجمه حسین شهرابی، تهران، نشر نی، ۱۳۹۱ ش.
- ۲۰ بنجامین، اس. جی. دلیو، ایران و ایرانیان، ترجمه محمدحسین کردبچه، تهران، انتشارات اطلاعات، ۱۳۹۴ ش.
- ۲۱ پوراحمد، احمد، جغرافیای عملیات ماندگار دفاع مقدس، به اهتمام حسن رسولی منفرد، تهران، صریر، ۱۳۸۶ ش.
- ۲۲ پهلوی‌ها، خاندان پهلوی به روایت اسناد، ۳ ج، به کوشش فرهاد رستمی، تهران، مؤسسه فرهنگی، پژوهشی چاپ و نشر نظر، ۱۳۷۸-۱۳۸۲ ش.
- ۲۳ تحویلدار اصفهانی، میرزا حسین خان، جغرافیای اصفهان، جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش.
- ۲۴ تهامی‌نژاد، محمد، سینمای ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰ ش.
- ۲۵ جونز، سرهارفورد، آخرین روزهای لطفعلیخان زند، ترجمه هما ناطق و جان گرنی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۶ ش.
- ۲۶ حائری، عبدالهادی، نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران: با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل، ۱۳۹۴ ش.
- ۲۷ خاوری شیرازی، میرزا فضل‌الله، تاریخ ذوالقرنین، ج ۱، نامه خاقان، به تصحیح و تحقیق ناصر افشارفر، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
- ۲۸ خورموجی حسینی فسایی، محمدجعفر، حقایق الاخبار ناصری، به کوشش حسین خدیوچم، تهران، نشر نی، ۱۳۶۳ ش.

- ۲۹ دان، راسئی [و دیگران]، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان؛ پیوندهای فراسوی زمان و مکان، ج ۴، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴ ش.
- ۳۰ دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، مدخل پهلوی؛ ج ۸، مدخل تهران؛ ج ۶، مدخل تاریخ/تاریخ‌نگاری.
- ۳۱ دولت‌آبادی، یحیی، حیات یحیی، ج ۱-۴، تهران، انتشارات عطار و فردوسی، ج ۴، ۱۳۶۲ ش.
- ۳۲ رساله یک کلمه میرزا یوسف خان مستشارالدوله به همراه دو پیوست انتقادی، ۱۳۹۳ ش.
- ۳۳ روحانی، سیدحمید، بررسی و تحلیلی از نهضت امام خمینی، ج ۱، بی‌جا، انتشارات راه امام، بی‌تا.
- ۳۴ روحانیت و اسناد فاش نشده از نهضت ملی شدن صنعت نفت، به کوشش گروهی از هواداران نهضت اسلامی ایران در اروپا، قم، دارالفکر، ۱۳۵۸ ش.
- ۳۵ روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان، به کوشش محمداسماعیل رضوانی و فاطمه قاضیها، تهران، رسا، ۱۳۷۱ ش.
- ۳۶ رساتن، الول و پل لارنس، نفت ایران، ترجمه رضا رئیس طوسی، تهران، صابرین، ۱۳۷۲ ش.
- ۳۷ سفرنامه خراسانی ناصرالدین شاه قاجار، به خط میرزا محمد رضا کلهر، تهران، میردشتی، ۱۳۷۸ ش.
- ۳۸ سفرنامه دوم مظفرالدین شاه به فرنگ، با مقدمه و حواشی احمد خاتمی، تهران، نشر شهر، ۱۳۸۷ ش.
- ۳۹ سفرنامه رضاقلی میرزا نوه فتحعلی شاه، به کوشش اصغر فرمانفرمایی قاجار، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ ش.
- ۴۰ سفرنامه نیبور، ترجمه پرویز رجیبی، تهران، توکا، ۱۳۵۴ ش.
- ۴۱ سودآور، ابوالعلاء، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمدشمیرانی، تهران، نشر کارنگ، ۱۳۸۰ ش.
- ۴۲ سیف، احمد، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، تهران، نشر چشمه، ۱۳۷۳ ش.
- ۴۳ سیف، علی اکبر، اندازه‌گیری، سنجش و ارزشیابی آموزشی، تهران، دوران، ۱۳۹۷ ش.
- ۴۴ شوستر، مورگان، اختناق ایران، ترجمه ابوالحسن موسوی شوشتری، با تصحیح و مقدمه و حواشی و اسناد محرمانه منتشر نشده در ایران توسط فرامرز برزگر و اسماعیل راثین، بنگاه مطبوعاتی صفی‌علیشاه، ۱۳۵۱ ش.
- ۴۵ صحیفه امام، مجموعه آثار امام خمینی، ج ۱، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ پنجم، ۱۳۸۹.
- ۴۶ صحیفه نور: مجموعه رهنمودهای حضرت امام خمینی، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۰ ش.

- ۴۷ عاقلی، باقر، روزشمار تاریخ ایران از مشروطه تا انقلاب اسلامی، تهران، نشر گفتار، ج ۱، ۱۳۶۹ ش.
- ج ۲، ۱۳۷۲ ش.
- ۴۸ غنی، سیروس، ایران: برآمدن رضاخان / برافتادن قاجار و نقش انگلیسیها، ترجمه حسن کامشاد، تهران انتشارات نیلوفر، ۱۳۸۰ ش.
- ۴۹ فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۱-۳ و ۹، شورای کتاب کودک، زیر نظر توران میرهادی و ایرج جهانشاهی، نشر فرهنگنامه.
- ۵۰ فوران، جان، مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سالهای پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران، رسا، ۱۳۸۵ ش.
- ۵۱ فوگل، اثنیل، تمدن مغرب زمین، ج ۲، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰ ش.
- ۵۲ کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران، احمد کسروی، ج ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳ ش.
- ۵۳ کرزن، لرد، ایران و قضیه ایران، ج ۲، ترجمه وحید مازندرانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹ ش.
- ۵۴ کن بای، شیلا، نقاشی ایرانی، ترجمه مهدی حسینی، تهران، دانشگاه هنر، ۱۳۸۲ ش.
- ۵۵ گنج‌نامه، دفتر سوم، بناهای مذهبی تهران، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۷ ش.
- ۵۶ گنج‌نامه، دفتر نهم، بخش اول، بناهای بازار، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۳ ش.
- ۵۷ گنج‌نامه، دفتر هفدهم، کاروانسراها، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۴ ش.
- ۵۸ مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من، ج ۳، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۸۸ ش.
- ۵۹ مفتخری، حسین، مبانی علم تاریخ، تهران، سمت ۱۳۹۲ ش.
- ۶۰ مناشری، دیوید، نظام آموزشی و ساختن ایران مدرن، ترجمه محمد حسین بادامچی و عرفان مصلح، تهران، حکمت سینا، ۱۳۹۷ ش.
- ۶۱ موحد، محمد علی، خواب آشفته نفت، دکتر مصدق و نهضت ملی ایران، تهران، نشر کارنامه، ج ۱ و ۳، ۱۳۸۴، ج ۲، ۱۳۷۸ ش.
- ۶۲ نجفی اصفهانی، حاج آقا نورالله، رساله مکالمات مقیم و مسافر، به کوشش موسی فقیه حقانی، تهران، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، ۱۳۸۸.

۶۳ یادداشت‌های روزانه ناصرالدین شاه، به کوشش پرویز بدیعی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۸ ش.

۶۴ یزدانی، سهراب، مجاهدان مشروطه، تهران، نشر نی، ۱۳۸۸ ش.

مقالات

۱ آبادیان، حسین، «تاریخ روابط فرهنگی و ظهور مشروطه ایرانی»، نامه فرهنگ، شماره ۴، تابستان ۱۳۷۰، صص ۶۴ - ۶۹.

۲ اتحادیه، منصوره، «تحولات فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه (با تکیه بر بازار بین‌المللی فرش دستباف)»، فصلنامه علمی و پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال دوم، شماره ۵، پاییز ۱۳۸۹.

۳ اشرف، احمد، «ویژگی‌های شهرنشینی در ایران دوره اسلامی» نامه علوم اجتماعی، دوره اول، شماره ۴۸، تیر ۱۳۵۲.

۴ اکبری، محمدعلی، «الگوی سلطنت مستقل منظم: نظریه‌گذار از سلطنت خودکامه به سلطنت مشروطه»، تاریخ، شماره ۴، بهار ۱۳۸۲، صص ۸۹ - ۱۱۰.

۵ ایزدی، حسین و فاطمه پهلوان‌پور، «وضعیت سیاسی تشیع از اضمحلال صفویه تا کریم خان زند»، فصلنامه تاریخ اسلام، سال دوازدهم، شماره اول و دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره مسلسل ۴۵ - ۴۶، صص ۷ - ۳۵.

۶ بینا، علی اکبر، «روابط سیاسی: جنبه‌های سیاسی و دیپلماسی مسئله هرات و افغانستان»، بررسی‌های تاریخی، شماره ۱۹، فروردین و اردیبهشت ۱۳۴۸، صص ۵۹ - ۸۶.

۷ توانی ملائی، علیرضا، «کند و کاوی در تعریف علم تاریخ و نقد یک نگاه»، فصلنامه تاریخ اسلام، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۲۲ - ۵۲.

۸ حائری، عبدالهادی، «چرا رهبران مذهبی در انقلاب مشروطه شرکت کردند»، وحید، شماره ۱۹۶، مهر ۱۳۵۵، صص ۴۲۶ - ۴۳۲.

۹ حسینی گلسفیدی، آمنه و محمد کریمی زنجانی اصل، «ناسازگاری در قدرت سیاسی، نگاهی گذرا به ساختار قدرت سیاسی در ایران دوره قاجار»، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۱۱۳ - ۱۱۴، صص ۸۳ - ۹۹.

۱۰ خارابی، فاروق، «انجمن‌های زنان در دوره نخستین مشروطه»، نامه انجمن، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۸۶، صص ۱۷ - ۳۸.

- ۱۱ دهقان نژاد، مرتضی، «ایلات و توسعه نیافتگی اقتصادی ایران در دوره قاجار»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۲۲ و ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۷۹، صص ۱۴۱-۱۵۸.
- ۱۲ دهقانی، مهدی و رضا شعبانی، «ساختار و عملکرد سیاسی - نظامی شهرها در دوره قدرت گیری کریم خان زند»، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا، سال بیست و پنجم، دوره جدید، شماره ۲۵، پیاپی ۱۱۵، بهار ۱۳۹۴، صص ۵۷-۸۱.
- ۱۳ راسخ، کرامت الله، «دو نگرش در باره اصلاحات در دوره قاجار»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۹۵ و ۱۹۶، آذر و دی ۱۳۸۲، صص ۱۶۲-۱۶۵.
- ۱۴ رحمانیان، داریوش، «نگاهی به سیر اندیشه ایرانیان از عباس میرزا تا امیرکبیر»، جغرافیا و برنامه ریزی، شماره ۱۶، پاییز ۱۳۸۳، صص ۵۵-۷۴.
- ۱۵ رضوی خراسانی، سیدحسین، محمدرضا نصیری، داریوش رحمانیان و علی رضا صوفی، «لوطیان و نقش آنان در حوادث و آشوب های تهران در دوره مشروطیت»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال ششم، شماره ۲۴، تابستان ۱۳۹۴.
- ۱۶ رنجبر، روح الله، «اقلیت های دینی در انقلاب مشروطه»، اطلاعات سیاسی اقتصادی - سیاسی، شماره ۲۷۷-۲۷۸، مهر و آبان ۱۳۸۹، صص ۱۱۶-۱۲۷.
- ۱۷ طباطبایی، سیدجواد، «بساط کهنه و طرح نو»، بازتاب اندیشه، شماره ۷۰، بهمن ۱۳۸۴، صص ۷-۱۶.
- ۱۸ عبدی، زهرا، «اندیشه تقرب شیعه و سنی: سیاست سنی گرایی نادرشاه»، فصلنامه مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، سال یازدهم، دوره جدید، شماره ۴۱، پاییز ۱۳۹۴، صص ۳۳-۴۵.
- ۱۹ علیزاده بیرجندی، زهرا و علی آرامجو، «رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه دوم قاجاریه، مطالعه موردی: ولایات قاینات»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال دوم، شماره ۷، بهار ۱۳۹۰.
- ۲۰ علیزاده بیرجندی، زهرا و علی آرام جو، «رشد کشاورزی تجاری و پیامدهای آن در نیمه دوم قاجاریه مطالعه موردی: ولایت قاینات»، مطالعات تاریخ فرهنگی، شماره ۷، بهار ۱۳۹۰، صص ۱۲۱-۱۳۶.
- ۲۱ فاضل، رضا و صفورا مهتابی سمنانی، «تأثیر نوسازی های اقتصادی بر وقوع انقلاب مشروطه در ایران»، جامعه شناسی تاریخی، شماره ۹، بهار و تابستان ۱۳۹۲، صص ۱-۳۰.
- ۲۲ فراهانی منفرد، مهدی، «اصلاحات میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی و دو رویه تمدن بورژوازی غرب»، گنجینه اسناد، شماره ۲۳ و ۲۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۵، صص ۸۷-۹۱.

۲۳ فشاهی، محمدرضا، «نهضت ترجمه در عهد قاجار»، نگین، سال نهم، شماره ۹۹ و ۱۰۰، مرداد و شهریور ۱۳۵۲.

۲۴ فصیحی، سیمین، «از خلوت خانه تا عرصه اجتماع: رویارویی زنان با دوگانگی طبیعت و فرهنگ»، تاریخ اسلام و ایران، شماره ۸، زمستان ۱۳۸۹، صص ۱۱۵-۱۳۸.

۲۵ فلاحی، اکبر و غلامحسین رحیمی، «دارالفنون و نقش و جایگاهش در آموزش علوم و فنون نوین نظامی در عصر ناصری»، تاریخ علم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۲، صص ۴۷-۷۴.

۲۶ قدیمی قیداری، عباس، «تکوین جریان انتقاد بر تاریخ‌نویسی در عصر قاجار»، پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال دوم، شماره ۲، زمستان ۱۳۸۸.

۲۷ نورایی، فرشته، «گفتگوی ملکم‌خان و لرد سالیسبوری»، مجله بررسی‌های تاریخی، سال ۶، شماره ۴، مهر و آبان ۱۳۵۰.

۲۸ وزین‌افضل، مهدی و ذبیح‌الله اعظمی‌ساردویی، «ورود سیب‌زمینی به ایران تحولی اساسی در کشاورزی سنتی دوره قاجاریه»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تاریخ فرهنگی، سال سوم، شماره ۱۲، تابستان ۱۳۹۱.

۲۹ همایون کاتوزیان، محمدعلی، «آزادی و لجام گسیختگی در انقلاب مشروطه»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۲۸-۲۳۰، مرداد و شهریور و مهر و آبان ۱۳۸۵، صص ۱۰۸-۱۲۷.

۳۰ امینی، علی‌اکبر، «زمینه‌های شکل‌گیری گفتمان مشروطه»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۸۱ و ۱۸۲، صص ۱۱۶-۱۲۷.

۳۱ رضوانی، محمداسماعیل، «نقش مطبوعات در انقلاب مشروطیت»، کلک، شماره ۸۴، اسفند ۱۳۷۵، صص ۲۰-۲۶.

وبگاه‌ها

۱ گروه درسی تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی / History-dept.talif.sch.ir/

۲ مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران www.iichs.ir

۳ رشد، شبکه ملی مدارس، ویژه دانش‌آموزان و معلمان <http://roshd.ir>

۴ www.negahmedia.ir

۵ <https://www.en.wikipedia.org>